УДК 373.5:811.161.2+811.161.2(075.3)
ББК 81.2УКР–921
К55

Автор:
Кобцев Д. А., кандидат педагогічних наук, докторант кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Кобцев Д. А.

К55 Українська мова. 7 клас : підручник для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання / Д. А. Кобцев. — Х. : Вид. група «Основа», 2015. — 295, [1] с. ; іл.

ISBN 978-617-00-2309-4

УДК 373.5:811.161.2+811.161.2(075.3)
ББК 81.2УКР–921

ISBN 978-617-00-2309-4

© Кобцев Д. А., 2015
© Velessa JeM, ілюстрації, 2015
© ТОВ «Видавнича група “Основа”», 2015

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ,

що допоможуть орієнтуватися в пропонованих завданнях

усна відповідь

усміхнімось

теоретичний матеріал

письмове виконання

зверніть увагу

творчі завдання

поміркуймо

Абонент

слова, значення яких слід з'ясувати в тлумачному словничку підручника

ОРФОГРАМА

запам'ятати написання

РОЗУМНІ Й ДОПИТЛИВІ!

Ось і скінчилися чергові літні канікули, а ви — вже СЕМИКЛАСНИКИ! Щиро вітаємо вас з цією подією!

З тим, що розумні, безперечно, погодяться всі. Ну, а щодо допитливості... Хтось, може, подумає: «Я допитливий, та моя допитливість аж ніяк не стосується правил граматики. Посидіти за комп'ютером або, ще краще, майнути з друзями на велосипедах — оце цікаво!». Правильно. Тим більше, що сучасний велосипед з величезною кількістю швидкостей по-справжньому захоплює. До речі, велосипед — винахід порівняно недавній, з'явився він у XIX столітті. Уявіть, скільки ж було здивування, коли в записах XVII століття знайшли прізвище Велосипедов! Не було тоді велосипедів, не було їхньої назви, а тому й не могло від цього слова утворитися прізвище. Тут без допитливості не обійтися. І допитливі мовознавці знайшли відповідь. Оскільки в цій машині рушійною силою були людські ноги, то його й назвали відповідно, використавши два латинських слова: «велос» — швидкий і «пед» — нога, разом — «швидконіг». Тобто хтось із подібним прізвищем переклав його латинською мовою, від чого воно одразу стало небуденним, урочистим. Погодьтесь, що виявляти допитливість, навіть у мовних питаннях, також цікаво.

Підручник запрошує до роздумів. Пробудити бажання про все дізнатися, заохотити не «нудними» правилами, а практичним їх застосуванням у нескінченному процесі розвитку мови й мовлення, тобто розвитку особистості,— така мета запропонованих у ньому завдань. Пройти шлях від відомого до невідомого, від легшого до важчого, від простого до складного — принцип, за яким побудовано частини твоєї книги. Іншими словами: не зупинят ися на здобутках, а продовжувати поступ власних досягнень. Але на цьому шляху не варто поспішати. Перефразовуючи відоме прислів'я, можна сказати: сім разів подумай — один раз скажи або напиши. Бо непродумане слово може вразити гірше за будь-яку зброю чи, що також неприємно, зіпсувати попередню роботу під час написання переказу, твору, побудови діалогу тощо.

І найголовніше. Вивчення рідної мови не повинно зробитись примусовим, «з-під палиці», так би мовити. Розвивати власне мовлення має бути твоєю потребою. Пам'ятай, що небажання знати мову свого народу, відмова від спілкування нею — ганебне явище для будь-якого суспільства.

Отже — 7-й клас. Число «7» завжди вважалося щасливим. Тому, якщо і трапиться «сім п'ятниць на тиждень» (особливо наприкінці семестрів, коли, не встигнувши оговтатись від однієї контрольної, біжиш на другу), «сім п'ядей» захистять тебе від таких стресів, а контрольні з української мови взагалі стануть задоволенням.

А якщо серйозно, то успіхів тобі, СЕМИКЛАСНИКУ! Сім футів під кілем в океані рідної мови!

Вступ

§ 1. Мова — скарбниця духовності народу

§ 1. МОВА — СКАРБНИЦЯ ДУХОВНОСТІ НАРОДУ

І спасе того в недолі
Наша мрія золота,
Наше гасло і мета:
Рідна мова в рідній школі.
О. Олесь

1. І. Визначте стиль мовлення і головну думку наведених текстів. Які мовні засоби в них використані?

Увага!
Тут і далі слова в рамках потребують розтлумачення. Тлумачний словничок розміщений наприкінці твого підручника.
Екзотичність, інтеграція, вінце, функціонування, сфера

Текст 1

Мовні проблеми є в усьому світі, але де більше свободи, там вони природніше, гуманніше і розв'язуються. І національні мови не стоять поперек дороги технічному прогресові чи міжнаціональному економічному об'єднанню. Хіба «екзотичність» (для європейців), складність східних мов перешкодила Японії, Південній Кореї, Сінгапуру вийти на передові технологічні позиції у світі? І хіба народи Західної Європи на завершальному етапі економічної інтеграції, у який вони входять, збираються відмовлятися від національних мов чи відводити їм другорядну роль? Проблему міжнаціонального спілкування вони розв'язують просто: вивченням кількох мов. Тобто той, кому треба, знатиме, крім рідної мови, й інші,— от і все.

А коли мовне питання нагадує про себе болем, та ще й болем багатьох людей,— це свідчення гострого неблагополуччя (*За І. Дзюбою*).

Текст 2

* * *

Яке то щастя — Землю таку мати,
Що злита кров'ю, а пшеницю родить.
І скільки б воріженькам не топтати —
На ній Надія, наче сонце, сходить.
Яке в нас щастя... Болю аж по вінце! —
Богун, Нечай, і Гонта, й Морозенко...
Яке то щастя — бути українцем!
Бо українцем був Тарас Шевченко.

Є. Лещук

Текст 3

Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом (*ст. 10 Конституції України*).

Текст 4

Сукупність довільно відтворюваних загальноприйнятих у межах даного суспільства звукових знаків для об'єктивно існуючих явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їх комбінування в процесі вираження думок називається мовою (*Словник української мови*).

Текст 5

Українська мова є державною мовою України. Для більшості її громадян вона водночас є і рідною. Для українців рідна мова — це мова українського народу, яка створена ним упродовж багатьох століть і є багатою, мелодійною, довершеною, гідною того, щоб нею пишатись. Рідна мова єднає сучасні покоління з попередніми і прийдешніми в єдине нерозривне ціле. Вона неоціненна національна святиня, скарбниця духовних надбань народу, запорука його подальшого культурного прогресу (*З програми загальноосвітньої школи*).

Довільно, об'єктивно, комбінування, гідно, пишатись, надбання, запорука

II. За допомогою тлумачного словничка поясніть значення слів у рамці.

ПРИГАДАЙМО

Стилі, типи і жанри мовлення: мета висловлювань та мовні особливості

Стиль	Жанр	Тип тексту	Мета мовлення	Мовні особливості
Розмовний	Казка, дума, легенда, переказ, байка	Розповідь, опис	Обмін інформацією, прохання тощо	Широке використання побутової лексики, фразеологізмів, емоційно забарвлені слова, вигуки, неповні речення
Науковий	Стаття, лекція, відгук, анотація, рецензія, реферат	Розповідь, роздум	Повідомлення про результати наукових досліджень	Спеціальна термінологія, складні синтаксичні конструкції, логічність і точність викладу
Діловий	Закон, кодекс, статут, оголошення, доручення, розписка, заява, протокол, наказ тощо	Розповідь	Офіційно-ділові стосунки	Стилістично нейтральні мовні засоби, стандартна лексика, складні речення, відсутність емоційно забарвлених слів

Стиль	Жанр	Тип тексту	Мета мовлення	Мовні особливості
Публіцистичний	Виступ, нарис, памфлет, фейлетон, стаття	Розповідь, роздум	Пропаганда суспільно-політичних ідей, вплив на думки і почуття	Суспільно-політична лексика, емоційно забарвлені слоова. Тон мовлення пристрасний, оцінний (іронія, сарказм, гнів, радість, захоплення)
Художній	Драма, роман, повість, оповідання, новела, поема, вірш тощо	Розповідь, роздум, опис	Вплив на думки й почуття людей за допомогою художніх образів	Слова в переносному значенні, емоційно забарвлені слова, всі мовні засоби

2. І. Уважно прочитайте текст. Як твориться людська мова? Розкажіть про роль письменників у житті народу. Пригадайте й назвіть відомих українських письменників. Усно перекажіть текст.

ЖИВА СХОВАНКА ЛЮДСЬКОГО ДУХУ

Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, бо вона не що інше, як жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування.

Навчаючись з малих літ говорити, ми разом з тими словами, що доводиться їх запам'ятовувати, вбираємо й розуміння того, що ті слова означають. Тобто — ми разом із словами набираємось і розуму, навчаємось самі думати й ті думки викладати словами. Наші діти у свою чергу додають до перейнятої від нас мови своїх висловів того, що їм за свого життя довелося навчитися, передумати, пережити... Таким чином і складається людська мова, що з кожним новим поколінням все більше та більше ширится-зростає.

Багато митці-письменники допомагали кожному народові розвинути його мову і тим високо підносили його вгору серед інших народів. Бо найбільше славиться й шанується поміж людьми той народ, у якого мова широко розвинута й збагачена творами письменства.

І народ у свою чергу шанує і поважає своїх письменників, тих славетних майстрів рідного слова, що оздобили його мову своїми невмирущими творами. У кожного народу є багато таких письменників. І ми, українці, маємо їх. А найбільшого між ними — Тараса Григоровича Шевченка. Своїми славетними віршами показав він усьому світові, що може талановита людина зробити з простими словами, які виконати невмирущі твори — і ними високо підняти свою рідну мову.

Коротке літами, довге та безмірне муками було життя великого Кобзаря України. Своїми творами він уславив не тільки власне ім'я, а й ім'я дорогої йому України (*За Панасом Мирним; 240 сл.*).

ІІ. Запишіть план прочитаного.

Повторення та узагальнення вивченого

§ 2. Відомості з синтаксису та пунктуації
§ 3. Частини мови. Вивчені групи орфограм

§ 2. ВІДОМОСТІ З СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ

Коли забув ти рідну мову,
Біднієш духом ти щодня:
Ти втратив корінь і основу,
Ти обчухрав себе до пня.
Д. Білоус

ПРИГАДАЙМО

Синтаксис вивчає будову речення та способи об'єднання слів у ньому. **Пунктуація** — це сукупність правил вживання розділових знаків.

Реченням називається осмислене сполучення слів або окреме слово, граматично й інтонаційно оформлене як закінчена думка. Головні члени речення становлять його основу. До головних членів речення належать **підмет** і **присудок. Підметом** називається незалежний головний член речення, що означає предмет, про який щось стверджується або заперечується. Підмет відповідає на запитання тільки називного (прямого) відмінка — *хто? що?* Найчастіше підмет виражається іменником або займенником, рідше — іншою частиною мови у значенні іменника. На письмі підмет підкреслюємо прямою лінією.

Присудком називається головний член речення, який стверджує або заперечує щось у реченні. Присудок відповідає на запитання *що робить предмет? що з ним робиться? який він є?* тощо. Найчастіше присудок буває виражений дієсловом. Виділяємо присудок підкресленням двома рисками.

3. Запишіть речення. Позначте їх граматичні основи.

1. Веселе сонечко ховалось в веселих хмарах весняних. **2.** Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива (*Т. Шевченко*). **3.** Усе буйніше розквітала весна, і гострі пахощі свіжої землі вривалися навіть у вогкий і задушливий підвал майстерні (*В. Нестайко*). **4.** Пропливають зорі України над моїм розчиненим вікном (*В. Сосюра*). **5.** Пролісок пробив листок торішній, аж зачудувалася земля (*М. Рильський*).

ПРИГАДАЙМО

Речення за метою висловлювання поділяються на **розповідні, питальні** й **спонукальні. Розповідне** речення містить якесь повідомлення, розповідь про щось. **Питальне** речення містить у собі запитання. У кінці такого речення ставимо знак питання. **Спонукальне** речення містить наказ, вимогу, побажання, прохання тощо. Якщо розповідні й спонукальні речення вимовляються зі спокійною інтонацією,

то в кінці цих речень ставимо крапку. Якщо ж вони вимовляються з сильним почуттям, то стають **окличними.** У кінці таких речень ставимо знак оклику.

4. Виразно прочитайте речення. Визначте, які вони за метою висловлювання. Поясніть розділові знаки в кінці речень.

1. Як не любить ту мову нашу? Мені вона найкраща в світі (*Я. Вакуленко*). **2.** Пахуча, мов квітка, розкішна, мов пава! За те тобі, моя мово, вічна честь і слава! (*Р. Завадович*) **3.** Слово, чому ти не твердая криця, що серед бою так ясно іскриться? (*Леся Українка*) **4.** Як паросте виноградної лози, плекайте мову (*М. Рильський*). **5.** Я вірю в краще майбутнє рідного народу! (*М. Заньковецька*)

Пава, криця

ПРИГАДАЙМО

Групи слів, залежних одне від одного, використовувані як лексико-синтаксичний матеріал для формування речень, називаються **словосполученнями.** На відміну від речень, вони не висловлюють закінченої думки.

Текстом називається група речень, об'єднаних між собою за змістом та тематично.

5. І. Уважно прочитайте текст. Чому Україну називають барвінковим краєм? Які ще рослини-символи України ви знаєте? Розкажіть про них.

БАРВІНКОВИЙ КРАЙ

Благословенним і чарівним вважається той край, де барвінок росте. Він невибагливий, квітне на бідних ґрунтах, легко розмножується, добре переносить велике затінення. Отож його і саджають під деревами, де інші трави не ростуть. Тому й цілу Україну називають барвінковим краєм.

Барвінок, невибагливий, осяйний, пагони

Прекрасна, осяйна ця рослина. Квітневої пори на коротких пагонах розкриваються ніжні, кольору небесної блакиті, п'ятипелюсткові квіти — це цвіте барвінок.

Рослина ця цілюща. Згадки про її властивості сягають сивої давнини. Неабияке місце посідав барвінок у віруваннях слов'янських народів, зокрема в Київській Русі. Від тих часів він міцно увійшов у побут українського

народу, став невід'ємним елементом у весільних обрядах. Його оспівано в численних піснях (*За А. Кондратенком*).

II. Використовуючи рядки з тексту, назвіть малюнок. Наприклад: «*Ніжні, кольору небесної блакиті, п'ятипелюсткові квіти*» або: «*Це цвіте барвінок*» або: *ваш варіант*.

III. Розбийте перше й четверте речення на словосполучення. Поставивши запитання, вкажіть на головні й залежні слова.

6. З наведених слів та словосполучень утворіть розповідні, питальні та окличні речення. Відтворіть зв'язний текст.

Осінь, відлітають журавлі, чи повернуться, дні ясні, погожі, похмуре небо, листя кружляє, дерева голі, осипається, сизі тумани, холодні дощі, стеляться, йдуть, сонце визирнуло, веселий промінь, кинуло раптом, сумно курличуть, посміхнулась природа, висить над землею, стала золотою, стоять.

ПРИГАДАЙМО

Члени речення, які відповідають на одне й те ж запитання, належать до одного й того ж слова, характеризують його з одного боку й вимовляються з перелічувальною або протиставною інтонацією, називаються **однорідними**. Зв'язок між однорідними членами речення називається **сурядним**. Кому між однорідними членами речення треба ставити в таких випадках: коли між ними немає сполучника; якщо вони з'єднані сполучниками *а, але, та* (*у значенні але*); при об'єднанні повторюваними сполучниками *і, й, та* (*у значенні і*), *або, чи*. При однорідних членах речення може бути **узагальнювальне слово. Узагальнювальне слово** — це назва, яка охоплює всі перелічувані в реченні предмети, ознаки, дії або обставини. Його значення розкривається через однорідні члени речення. Узагальнювальне слово є таким же членом речення, як і однорідні, до яких воно належить. Після узагальнювального слова перед однорідними членами речення ставимо двокрапку, після однорідних перед ним — тире.

7. Назвіть однорідні члени речення. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Згодом війнув вітерець, туман гойднувся, рушив з місця і поплив униз (*Гр. Тютюнник*). **2.** Запорожці любили й шанували свою зброю, пишалися нею, утримували у великій чистоті. Козаки мали рушниці, пістолі, списи, шаблі, стріли (*Д. Яворницький*). **3.** Голуб був чистої сірої масті. Голівка маленька, витончена, не кругла, а довгастенька. Дзьобик як пшеничне зернятко, ніжний, рожевий, тупенький. Шийка горда, спинка вигнута, хвіст трубою. Крила легкі та сильні (*В. Винниченко*).

8. Назвіть однорідні члени речення та узагальнювальні слова. Якими частинами мови вони виражені? Поясніть вживання розділових знаків у реченнях з узагальнювальними словами.

1. І на тім рушникові оживе все знайоме до болю: і дитинство, й розлука, й твоя материнська любов (*А. Малишко*). **2.** Усі зійшлися: і хлопці, й дівчата — під крилом голубим тишини (*В. Сосюра*). **3.** Юннати збирали різні фрукти: груші, сливи, яблука (*О. Довженко*). **4.** Жили так запорожці, поки не одвоювали в турка землю: від Орелі та до Чорного моря шириною. **5.** Він був запорізького коліна: в нього і звичай був козацький, і мова козацька (*З народних переказів*).

Юннати, Орель

9. І. Уважно прочитайте текст. Сформулюйте головну думку висловлювання. Визначте стиль і тип мовлення.

КНИГА В НАШОМУ ЖИТТІ

Упродовж усього життя ми звертаємося до книжки. Батьки читали вам казки, вірші, оповідання, коли ви ще й говорити добре не вміли. Згадайте свої перші улюблені книжечки, які роздивлялися, щось згадуючи, уявляючи, фантазуючи. А коли взнали літери, навчилися з них складати слова, а зі слів — речення, ви й самі стали читачами. З дитячих років книжка допомагала вам пізнати себе й зрозуміти світ, що вас оточує.

Недарма часто-густо трапляється так, що вчасно прочитаний твір підказує людині вибір життєвого шляху, професії. І чим би ви в школі не захопилися: історією, природознавством чи технікою, науковими пошуками, на допомогу завжди прийдуть книги. Вони відкриють вам небачені обрії, ви доторкнетесь до історії народу, до таємниць природи, життя (*За О. Єфімовою*).

ІІ. Із першого й другого абзаців випишіть речення з однорідними членами, підкресліть їх як члени речення.

10. І. Уважно прочитайте текст. Чому національний одяг посідає важливе місце в культурно-історичній спадщині України? Які ще символи оберігають народ від національного занепаду?

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Під чужинським панування́нням наш народ зберіг національний одяг. Це символ, що його він проніс через всі віковічні страждання й утиски. У збереженні національного одягу проявився здоровий народний інстинкт. Національний одяг, мова, віра та звичай — все це надійний захист від національного занепаду.

Гама, мереживо

Артистичне багатство нашого одягу виявляється у розвиненій гамі кольорів та в мистецьких формах. А вишиття та мереживо на одязі — свідоцтво мистецького смаку й артистичного досвіду наших жінок.

Український національний одяг

Майстерність, що передається від покоління до покоління — традиція! Отже, збереження національного мистецтва одягу — це глибоке почуття Батьківщини та вірності традиції своїх батьків, дідів та прадідів. Це ознака кожного культурного народу.

Національний одяг — це вияв святкового, врочисто піднесеного настрою. Це культурно-історична спадщина наших славних старокняжих і козацьких часів, щасливих днів України! (*За О. Воропаєм*)

II. Випишіть із тексту речення з узагальнювальним словом та однорідними членами. Зробіть синтаксичний розбір речень.

ПРИГАДАЙМО

Слово або сполучення слів у реченні, що називає особу чи предмет, до яких звернена мова, називається **звертанням.** Найчастіше звертання виражається іменником у кличній формі або іншою частиною мови, вжитою у значенні іменника.

Звертання не є членом речення. На письмі звертання виділяють комами. Якщо воно стоїть на початку речення й вимовляється з підсилювальною інтонацією, після звертання ставимо знак оклику. Тоді наступне слово пишемо з великої букви.

При синтаксичному розборі речення насамперед знаходимо й підкреслюємо головні члени речення — підмет і присудок, відповідно однією і двома рисками. Інші члени речення (другорядні) визначаємо, ставлячи питання від відомого члена речення до невідомого. Означення підкреслюємо хвилястою лінією, додаток — пунктиром, обставину — штрихпунктиром.

Наприклад: *Духмяні пахощі цвіту вривалися крізь розчинене вікно до хати, владно нагадуючи про весну* (*А. Шиян*).

11. Виконайте синтаксичний розбір речень. Поясніть вживання розділових знаків.

1. Де зелена тополина, роздзвенілися жита... Слався, рідна Україно, наша земле золота... (*П. Тичина*). **2.** Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий! Багато ти, батьку, у море носив козацької крові... (*Т. Шевченко*) **3.** Рідна мова, перше слово ти в устах моїх плекала, першу пісню колискову наді мною вознесла (*М. Стельмах*).

ПРИГАДАЙМО

Речення, що має одну граматичну основу, називається **простим. Складним** називається речення, що об'єднує кілька простих, які виступають як складові частини єдиного цілого. Частини складного реченні (прості речення) можуть мати різні види зв'язку: **сурядний** (рівноправний), при якому прості речення у складному з'єднуються за допомогою сполучників сурядності *і, й, та, а, але* тощо; **підрядний** (нерівноправний) — за допомогою сполучників підрядності *щоб, коли, як* тощо; **безсполучниковий** — за допомогою лише інтонації. Між простими реченнями у складному перед вищеназваними сполучниками найчастіше ставимо кому.

12. Виділіть граматичні основи простих речень, частин складного. Визначте види зв'язку в наведених реченнях. Поясніть уживання розділових знаків.

Пестити, стямитися, вітровій, куритися, гайдамаки

1. Благословенна та ясна година, коли буквар до рук бере дитина, коли читає «Кобзаря» юнак (*Д. Павличко*). **2.** Весело щебетали в гайках пташки, кружляли різнобарвні метелики, гули бджоли, вітер п'янив весняними пахощами, ранкове сонце пестило й пригрівало (*О. Соколовський*). **3.** Я й не стямився, як вечір осів на ліси. **4.** Я дуже люблю, як співає вода (*М. Стельмах*). **5.** Зацвіли каштани в пелюстках проміння, і хитає віти теплий вітровій (*В. Сосюра*). **6.** Ще ранок диха прохолодою, від сну підводиться трава, та вже за першою підводою шляхом куриться курява (*А. Малишко*). **8.** Посіяли гайдамаки в Україні жито, та не вони його жали (*Т. Шевченко*).

13. Визначте прості й складні речення. Утворіть, де можливо, з простих речень складні. Поясніть розділові знаки.

Загомоніла, мовби не спала, Полтава. Кличуть збір литаври. Б'ють коні копитами. Похід чують. Застогнали горна. Озвалися кузні. Точать шаблі козаки.

Литаври, горна

Рано-вранці літа тисяча шістсот сорок восьмого вирушає Полтавський полк у далекий похід.

Любо-мило було глянути на військо у шеренгах. Ще миліше — на силу козацьку, що світилася в очах кожного (*Д. Прилюк*).

14. І. Запишіть питальні, окличні та односкладні прості речення; виділіть основи.

«ПОСАДЖУ КОЛО ХАТИНИ І ЯБЛУНЬКУ, І ГРУШЕНЬКУ...»

Святотатство, дичка, унікальний, відлиск, принада

Звичайне, нічим не примітне собі дерево. Але чи так це? Хіба не від поваги до нього оспіване воно в піснях і художній літературі? Пам'ятаєте Шевченкове: «Посаджу коло хатини і яблуньку, і грушеньку...»?

«...а скільки принади в тугеньких плодах...»

Садили їх усюди: біля хат і на городах, обіч вулиць та битих шляхів. Самостійно зростали вони у лісах і серед полів.

За давнім народним звичаєм, вважалося великим святотатством зрубати чи викорчувати дичку. І в цьому також глибока повага до неї, груші.

Прекрасне, я б сказав, унікальне це дерево за будь-якої пори. Приглянься весною до лісової красуні: стрункий недоторкана, вона пишно спалахує ніжним суцвіттям. Зеленаві, із яскравим відлиском, її листочки кучерявлять крону навіть за найбільшої спеки. А скільки принади в тугеньких плодах і якими барвами, неповторними кольорами радує вона наш зір восени! А як любить це дерево птаство! Придивіться пізньої осені, коли опаде листя, скільки в густих гіллях шапкує кубелець!.. (*За В. Скуратівським*)

II. Докладно перекажіть текст за написаним.

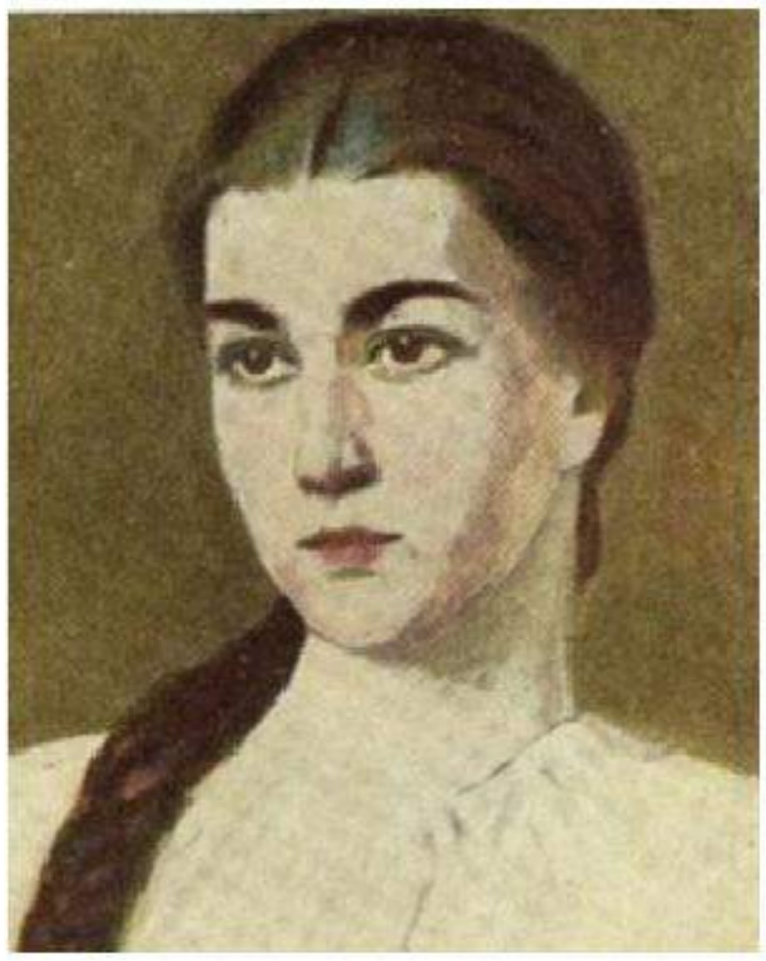
15. Випишіть складні речення. Виділіть граматичні основи. Визначте стиль і тип мовлення прочитаного тексту.

ДІВЧИНА З ЛЕГЕНДИ

Хорунжий, писар, каяття

Дівчиною з легенди називають Марусю Чурай, її вважають автором багатьох народних пісень: «Ой, не ходи, Грицю», «Засвіт встали козаченьки» та інших.

За існуючими переказами, народна поетеса народилася у 1625 р. у Полтаві, в козацькій родині. Маруся мала чудовий голос і майстерно співала пісні, які складала сама. Чарівна зовнішність і талановитість Марусі доповнилась коханням із хорунжим Григорієм Бобренком, але незабаром Григорій зрадив їхнє кохання. Маруся за цей ганебний вчинок його отруїла. Суд влітку 1652 р. засудив Марусю Чурай до смертної кари.

Маруся Чурай

У день страти через натовп прорвався на змиленому коні вершник, іменем Богдана Хмельницького він припинив читання вироку і вручив писарю гетьманський наказ про помилування Марусі. Життя було їй даровано в пам'ять героїчної загибелі батька та за чудові пісні, які вона склала. Маруся недовго жила на світі після помилування і померла в каятті 1653 р. (*За Л. Кауфманом*).

ПРИГАДАЙМО

Чужа мова, передана без змін, називається **прямою мовою.** Слова, що вказують, кому належить пряма мова, називаються **словами автора.** Пряму мову беремо в лапки і пишемо з великої букви. Якщо пряма мова стоїть після слів автора, то ставимо двокрапку. Після прямої мови перед словами автора ставимо тире, а перед ним — кому, знак питання, знак оклику, відповідно до змісту речення (знак запитання і знак оклику входять у лапки). Слова автора в цьому випадку починаємо з малої букви.

16. Поясніть уживання розділових знаків при прямій мові.

1. На уроці історії вчитель запитує: «Чому Робін Гуд грабував тільки багатих?» «Тому що в бідних нічого не було»,— відповідає учень. **2.** «Чому ти вириваєш сторінки з підручника?» — питає вчителька маленького Борю. «А я не всі вириваю, тільки прочитані»,— відповідає той. «Чому?» — знову запитує вчителька. «Щоб помилково двічі не прочитати те ж саме»,— відповів Боря. **3.** Учитель розповів про пори року й запитав: «Хто мені скаже, який час найкращий для збирання яблук?». Маленький Миколка підняв руку: «Коли собака на цепу!» — відповів він (*Із «Книги веселої мудрості»*).

ПРИГАДАЙМО

Розмова двох осіб називається **діалогом.** Повідомлення і запитання, з яких складається діалог, називаються **репліками.** Кожна репліка починається з нового рядка, перед нею ставимо тире. Репліки в лапки не беруться. Якщо репліка супроводжується словами автора, ставимо ті ж самі знаки, що й при прямій мові.

17. Поясніть розділові знаки в діалозі.

Текст 1

— Позич мені, будь ласка, п'ятдесят копійок.
— На жаль, у мене тільки десять.
— Ну, то позич десять, а сорок будеш винен.

Текст 2

Малий хлопчик просить гостя:
— То мені мама дала булку з медом. Віддайте!
— Я ж не брав!
— Та ви на неї сіли.

Текст 3

Учень, прийшовши додому, запитує батька:
— Тату, ти можеш розписатися із заплющеними очима?

— Думаю, що зможу.

— Тоді заплющ очі й розпишися в моєму щоденнику (*Із «Книги веселої мудрості»*).

§ 3. ЧАСТИНИ МОВИ. ВИВЧЕНІ ГРУПИ ОРФОГРАМ

Мово рідна, слово рідне,
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
Але камінь має!

С. Воробкевич

18. **І. Уважно прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Пригадайте й сформулюйте правило про іменник як частину мови.**

ВСЮДИСУЩІ ІМЕННИКИ

Випередити іменник за кількістю слів неспроможна жодна частина мови. У найбільшому одинадцятитомному «Словнику української мови» нараховується близько 135 000 слів. На них іменників у словнику припадає майже половина. Порівняно з іменником дієслово має слів удвічі менше.

Іменник — одна з основних частин мови. Він позначає предмети. Чому саме іменник за чисельністю став неперевершеним?

Всюдисущий, опредмечувати

Насамперед тому, що нас оточує безмежний світ предметів. Людина пізнає ці предмети і, звичайно, їх називає. Коли творить нові предмети, то також дає їм найменування. До того ж людина завжди усе пізнане опредмечує, навіть дії і якості. Мову немовби наповнено всюдисущими іменниками. Яка частина мови, приміром, найчастіше поповнюється новими словами? Саме іменник (*За І. Вихованцем*).

ІІ. Запишіть речення, у яких ужито слово «іменник» та спільнокореневі з ним слова.

ІІІ. Зробіть синтаксичний розбір цих речень, спільнокореневі слова розберіть за будовою.

ПРИГАДАЙМО

Для того, щоб правильно написати слово з **ненаголошеним голосним**, треба підібрати таке однокореневе слово, де б цей ненаголошений став наголошеним.

В українській мові **префікси** *пре-* і *при-* вживаються залежно від значення слова: *пре-* — для вираження найвищого ступеня ознаки, *при-* — наближення, приєднання або неповноти дії. *Прі-* вживається лише у словах *прірва*, *прізвище*, *прізвисько*.

Префікси *роз-* і *без-* незмінні в українській мові. Префікс *з-* змінюється на *с-* перед приголосними *к, п, т, ф, х*.

19. **І. Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Обґрунтуйте свою відповідь. Які ще рослини вважають символами України? Назвіть малюнок рядками з тексту.**

КАЛИНА — СИМВОЛ УКРАЇНИ

Не було колись в Україні хати, біля якої не кущувала б калина. Йдеш, бувало, селом, а хати наче в коралях, червоніють густими намистинками до пізніх заморозків.

Кущувати, коралі, вервечка намистинки

У народній медицині найкращими ліками при застуді вважався калиновий чай. Свіжі ж ягоди з медом та водою вживали при кашлі. Соком навіть очищали обличчя, щоб рум'янилися.

А як потрібна була калина в численних обрядах, особливо у весільному. Коли випікали коровай, неодмінно прикрашали його вервечкою калини.

Якщо троянди й виноград, за влучним висловом Максима Рильського, символізують красиве і корисне, то кущ калини, увібравши обидві ці ознаки, відтворює духовний потяг до своєї землі, свого берега, своїх традицій (*За В. Скуратівським*).

ІІ. Запишіть речення, у яких вжиті слова з ненаголошеними голосними в коренях. Виділіть ці корені, підкресліть уже вивчені орфограми.

ОРФОГРАМА

Ненаголошені Е, И в коренях слів

20. **Розберіть слова за будовою. Доберіть, де це можливо, перевірні слова та виділіть орфограми в коренях і префіксах. Визначте частини мови, якими вони виражені.**

Село, багатий, приїхати, богатир, зшити, сказати, спитати, превеликий, прірва, розламати, безпідставно, прибережний, блискучий, десятий.

21. **І. Визначте стиль мовлення наведеного тексту. Що засвідчує народне повір'я? Пригадайте міфи й легенди українців, які ви чули на уроках української літератури. Розкажіть про них.**

НАРОДНЕ ПОВІР'Я

У всіх народів світу існує повір'я: той, хто забуває звичаї своїх батьків, карається людьми й Богом. Він блукає по світові, як блудний син, ніде не може знайти собі притулку та пристановища, бо загублений для свого народу.

Повір'я, блудний, день Святого Юрія, зимовий Микола, вовкулака,

У нашого українського народу також є повір'я. Від батьків, які не дотримуються звичаїв, народжуються діти, що стають вовкулаками.

Вовкулака — завжди похмурий, завжди чимось незадоволений чоловік. У день Святого Юрія він перекидається вовком. Бігає разом з іншими звірами по лісі і має лише опасок на своїй довгій кудлатій шиї. А в день зимового Миколи він знову перекидається чоловіком. Вовкулака, бувши в людській постаті, до церкви не ходить, з людьми не вітається і звичаїв людських не знає (*За О. Воропаєм*).

II. У реченнях першого й другого абзаців виділіть підмети. Назвіть, якою частиною мови вони виражені.

ПРИГАДАЙМО

В українській мові деякі **суфікси** називаються **оцінними**. За їх допомогою утворюються іменники, що виражають наше ставлення до предмета. Суфікси *-ечок, -ечк, -очок, -ичк-* надають іменнику зменшувально-ласкавого значення. В іменниках, утворених від дієслів, під наголосом вживається суфікс *-інн* (*я*), без наголосу — *-енн* (*я*). За допомогою суфікса *-инн* (*я*) утворюються збірні іменники від іменникових основ. Е словах *коріння, каміння, насіння* пишемо суфікс *-інн* (*я*). Іменники зі збірним значенням, що вказують на продукт праці або матеріал, утворюються за допомогою суфікса *-ив* (*о*). І тільки іменники зі збірним значенням, що не означають ні продукту праці, ні матеріалу, мають суфікс *-ев* (*о*).

22. **І. Випишіть іменники з оцінними суфіксами.**

1. Ой, що ж тебе принесло: човничок, чи весло? **2.** В мене братичок — золотий лучок. **3.** В мене сестричка — ясна зірничка. **4.** Зозуленька кує, бо літечко чує (*Нар. тв*). **5.** Розлазяться вулички скрізь, наче павук попростягав лапки на всі боки (*М. Коцюбинський*). **6.** Вітер віскливо свистів у вітах вербичок. **7.** Дніпро поважно і спокійно грів своє блискуче тіло під червонявим промінням сонця (*В. Винниченко*). **8.** На вершечку береста обізвалася сойка (*М. Стельмах*). **9.** Навіть із будяка добудуть бджолята медвяну росичку (*О. Гончар*). **10.** Довге гарбузиння вилізло на купінь і почіплялось до тину (*І. Нечуй-Левицький*). **11.** Заснуло сонце в павутинні, немов дитя між віт густих (*В. Сосюра*). **12.** Слуги підкинули до багаття палива, і все те місиво ще шаленіше застрибало й закрутилося (*В. Шевчук*). **13.** Мріють у тремтячому мареві далекі села (*Гр. Тютюнник*).

Віскливо, берест, купінь, тин

II. Поясніть вживання і правопис суфіксів *-ечок-, -ечк-, -очок-, -ичк-, -інн-, -енн-, -инн-, -ив-, -ев-*.

ПРИГАДАЙМО

З великої букви пишемо імена, по батькові, прізвища, псевдоніми; назви дійових осіб у казках та байках; прізвиська тварин; власні географічні назви; назви найвищих державних посад; назви історичних подій, свят, пам'ятних днів; назви вищих державних установ та організацій; назви орденів, відзнак; перше слово в складних назвах культурних установ. Назви книг, газет, журналів та інші не тільки пишемо з великої букви, а й **беремо в лапки** (крім назв зі словами *імені, пам'яті*).

ОРФОГРАМА
Велика літера і лапки у власних назвах

23. **І. Дайте назву запропонованому уривку.**

Хроніки, епоха, геній

Українська мова має свою історію. Вона присутня у найстаріших літописах Київської Русі, в «Слові про Ігорів похід». Давньою українською мовою написані козацькі державні документи і хроніки. Створена самобутня художня писемність епох — від Івана Вишенського до Григорія Сковороди. Українська мова має свою могутню класичну літературу, своїх визнаних світом геніїв: Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесю Українку, Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника (*Д. Павличко*).

ІІ. Випишіть іменники, що означають назви істот і неістот, загальні й власні назви.
ІІІ. Поясніть їх правопис.

24. **Уважно прочитайте текст. Поясніть уживання великої букви в іменниках. Назвіть відомі вам календарно-обрядові народні свята.**

СВЯТО ПОКРОВИ

Чотирнадцятого жовтня — свято Покрови Пресвятої Богородиці, або, як кажуть, «Покрови».

У цей день господарі примічали погоду. Якщо на Покрову вітер віяв з півночі, то це знак, що зима буде холодна і з великими снігами. А як із півдня, то тепла.

На Запоріжжі була церква святої Покрови. Запорізькі козаки вважали святу Покрову своєю покровителькою. В козацькій думі про Самійла Кішку співається:

А срібло-злото на три части паювали:
На святого Межигорського Спаса,
На святую Січовую Покрову давали.

Ікона «Покрова Пресвятої Богородиці»

Паювати, Межигірський Спас

Існує переказ, що після зруйнування Січі Запорізької у 1775 році козаки взяли з собою і образ Пресвятої Покрови. Таким чином, Покрова святкується в нас не тільки як народно-релігійне, а й як національне свято (*За О. Воропаєм*).

ПРИГАДАЙМО

Чоловічі імена по батькові утворюються від власних імен за допомогою суфікса *-ович*. Декілька чоловічих імен по батькові утворюються за допомогою суфікса *-ич* (*-іч*): *Ілля — Ілліч, Яків — Якович, Лука — Лукич, Сава — Савич, Хома — Хомич, Кузьма — Кузьмич.*

Жіночі імена по батькові утворюються від власних чоловічих імен за допомогою суфіксів *-івн* (*а*), *-ївн* (*а*). При творенні кількох імен по батькові твірна основа змінюється: *Микола — Миколайович, Миколаївна; Григорій — Григорович, Григорівна; Яків — Яківна.*

Чоловічі імена по батькові відмінюються як іменники II відміни мішаної групи; жіночі — як іменники I відміни твердої групи.

В українській мові чоловічі прізвища на *-о* та на приголосний відмінюються, жіночі залишаються незмінні.

25. **I. Спишіть, розкриваючи дужки.**

Тарас (Григорій) Шевченко, Олександр (Петро) Довженко, Іван (Яків) Франко, Ліна (Василь) Костенко, Степан (Василь) Панасенко.

II. Провідміняйте записане.

26. **I. Прочитайте уривок.**

II. Назвіть відомі вам імена, не згадані в тексті.

ІМЕНА-ЛІДЕРИ

Цікавий такий факт: зараз коло імен звузилось до 50 одиниць. Які ж імена тепер найпоширеніші? Лідерство по всій Україні тривалий час тримають імена Андрій, Віктор, Віталій, Володимир, Дмитро, Євген, Ігор, Олег, Олександр, Сергій, Юрій, Ірина, Людмила, Марина, Наталія, Олена, Ольга, Світлана, Тетяна, Максим, Роман, Руслан, Алла, Валентина, Вікторія, Ганна, Інна, Оксана, Юлія.

Рідше використовуються імена Анатолій, Антін, Богдан, Вадим, Валерій, Василь, Владислав, В'ячеслав, Геннадій, Григорій, Костянтин, Леонід, Микола, Мирослав, Назар, Павло, Петро, Станіслав, Тарас, Ярослав, Галина, Віра, Катерина, Любов, Лариса, Лідія, Лілія, Марія, Надія, Яніна.

Деякі імена завойовують свою попередню популярність. Знову молодо починають звучати Арсен, Артем, Данило, Денис, Єгор, Іван, Ілля, Платон, Анастасія, Антоніна, Дарія, Євдокія, Єлизавета, Марія, Соломія, Уляна (*Зі «Словника власних імен людей»*).

ІІІ. Від імен першого абзацу утворіть чоловічі імена по батькові; від імен другого й третього абзаців — жіночі імена по батькові.

ПРИГАДАЙМО

У давальному й місцевому відмінках однини приголосні *г*, *к*, *х* в іменниках чергуються із *з*, *ц*, *с* перед закінченням. Іменники мішаної групи в орудному відмінку мають закінчення *-ею*. У називному відмінку множини іменники І відміни мають у твердій групі закінчення *-и*, а в м'якій і мішаній групах — *-і*. У родовому відмінку множини іменники цієї відміни мають нульове закінчення. У давальному відмінку однини іменники чоловічого та середнього роду з суфіксом *-к-* (назви істот) мають паралельні закінчення *-ові* (*-еві*), *-у*. Іменники чоловічого роду в кличному відмінку мають закінчення *-е*, *-у* (*-ю*).

27. **І. Запишіть текст. Виділіть уже вивчені орфограми та пунктограми.**

ДАВНІ «МОРСЬКІ ПІХОТИНЦІ»

Запорізька Січ... Одне з найдивовижніших явищ історії людства. Запорізький козак не тільки піхотинець, кіннотник, артилерист, а ще й моряк. Адже Запорізьке Військо робило походи по Чорному морю проти своїх запеклих ворогів — турків.

Чайка, джура, тактика, Варна, Сіноп, Кілія

Уявіть: вируюче розлютоване море і маленькі «чайки»... Яку треба мати мужність та майстерність, щоб вступити в двобій із такою стихією!

У Запорізькій Січі вважалося, що справжній козак — це козак, що побував у морському поході. То ж джура після морського походу ставав козаком.

Значне місце у військово-морському мистецтві запорізьких козаків посідає тактика здобування морських фортець. У цих умовах значна частина запорізьких козаків перетворювалась на морських піхотинців. Серед здобутих запорожцями турецьких фортець є й такі, що вважались неприступними: Варна, Сіноп, Кафа, Кілія (*З часопису*).

Невідомий автор.
«Козаки гетьмана П. Сагайдачного здобувають Кафу. 1616 р.»

ІІ. Наведіть інші історичні факти з життя наших славних предків. Хто прославився в морських походах і став героєм народних дум?

28. **І. Назвіть відмінки іменників. Поясніть уживання кличного відмінка.**

1. Народна пісне, то ж вона усій землі окраса, вона, як сонце, вирина у творчості Тараса, вона, як пахощі суцвіть, Лисенка музику живить (*М. Рильський*). **2.** Жінка намочила в ночвах білизну й заходилася прати. **3.** З ворогом у піжмурки гратися нічого (*Гр. Тютюнник*). **4.** Хитрощами недовго проживеш (*Нар. тв.*). **5.** І Київ радісно шумить над шахтами метро (*В. Сосюра*). **6.** Граціозною групою застигли на острівці рожевокрилі фламінго (*О. Гончар*).

Суцвіття, ночви, граціозний, фламінго

ІІ. Виділіть відмінкові закінчення. Випишіть незмінювані іменники та іменники, які вживаються тільки в множині.

ПРИГАДАЙМО

Відміни іменників

Відміна	Рід	Закінчення у Н. в. однини	Група
I	Жіночий Чоловічий Спільний	*-а (-я)*	Тверда, м'яка, мішана
II	Чоловічий Середній	*-о*, без заінчення *-о, -е, -я*	Тверда, м'яка, мішана
III	Жіночий	Без закінчень	Група не визначається
IV	Середній	*-а, -я*. При відмінюванні з'являються суфікси *-ат-* (*-ят-*), *-ен-*	Група не визначається

Групи іменників визначаються залежно від кінцевого приголосного основи іменників І і ІІ відміни. До **твердої групи** належать іменники І відміни з основою на твердий приголосний; ІІ відміни з основою на твердий приголосний і з нульовим закінченням та *-о*. До **м'якої групи** належать іменники І відміни з основою на м'який приголосний; іменники ІІ відміни чоловічого роду з основою на м'який приголосний і з нульовим закінченням; середнього роду з закінченням *-е* та *-я*. До мішаної групи належать іменники І та ІІ відмін з основою на твердий шиплячий.

29. **Запишіть наведені іменники в чотири колонки відповідно до відміни. Провідміняйте виділені іменники, виділіть відмінкові закінчення. Визначте, де це можливо, групу іменників.**

Дніпро, *бік*, *вага*, машина, велетень, край, *мати*, річ, тінь, лоша, праця, *розкіш*, голова, батько, місто, вітрище, теля, прізвище, *ім'я*.

ПРИГАДАЙМО

Прикметники поділяються на три групи: **якісні, відносні та присвійні. Якісні** прикметники виражають ознаку предмета, що може бути в більшій чи меншій мірі, тому лише якісні прикметники мають ступені порівняння: вищий і найвищий. Якісні прикметники чоловічого роду можуть вживатися в короткій формі. **Відносні** прикметники виражають ознаку відношення до місця, часу, національності тощо. Від них не можна утворити ступенів порівняння. **Присвійні** прикметники означають приналежність чого-небудь кому-небудь і відповідають на питання *чий? чия? чиє? чиї?* Від них також не можна утворити ступенів порівняння.

30. **І. Випишіть у три колонки якісні, відносні й присвійні прикметники. Визначте короткі й повні форми прикметників.**

1. Ще трималися по садках пізні сливи, пізніми яблуками було обкидане гілля, як раптом пішов сніг. **2.** Пурпур осіннього згасання спалахнув новими відтінками (*Є. Гуцало*). **3.** Темні й низькі гори здавались вищими серед гладенького рівного степу (*І. Нечуй-Левицький*). **4.** Ніч яка місячна, зоряна, ясная, видно, хоч голки збирай (*М. Старицький*). **5.** Ой зійди, зійди, ясен місяцю, як малиновеє коло! **6.** Пливе човен, води повен (*Нар. тв*). **7.** Українська мова має свою особливу музикальність. **8.** Ця незбагненна душа нашої мови, як золотоносна ріка, виблискує хвилями народної пісні, переливається в душу нації, творить почуттєву нерозривність українського серця й української землі (*Д. Павличко*). **10.** Ти не загинеш, Україно! І мова прадідна твоя, що кожне слово в ній перлина, не вмре повік (*М. Чернявський*).

Пурпур, незбагненний, прадідний

ПРИГАДАЙМО

Проста форма вищого ступеня порівняння прикметників утворюється за допомогою суфіксів *-іш-, -ш-* (*-щ-*). **Складна форма** — за допомогою слів *більш, менш*. **Проста форма** найвищого ступеня порівняння прикметників утворюється за допомогою додавання до прикметників вищого ступеня префікса *най-*. Значення можна підсилити префіксами *як-, що-*. **Складена форма** — за допомогою слів *найбільш, найменш*, а також додаванням до прикметника вищого ступеня слів *від усіх, над усе*.

31. **І. Від наведених прикметників, де це можливо, утворіть просту форму вищого й найвищого ступенів порівняння, поставте наголос.**

Шкільний, високий, добрий, український, синій, дерев'яний, скляний, заячий, батьків, шалений, водяний, щедрий.

ІІ. Поясніть, чому деякі прикметники не мають ступенів порівняння.

32. **І. Визначте стиль і тип мовлення наведеного уривка. Доведіть свою думку цитатами з тексту.**

СВІТАНОК ВОСЕНИ

Угорі над яром шелестять осички. Їхні крони, осяяні низьким місяцем, займаються червоним і тремтять, як полум'я на свічках. Поміж хатами в кінці вулички близько розвішане крайнебо. Наче там, за городом, воно й починається. У вільшині сонно озивається одуд. Повіває молодою осінню холодна річка з низів. Високо-високо в небі в'ється лагідний дзюркіт осокорячого листя. Вже й місяць підбився височенько. Вийшов з-за дерев у ярку та й став посеред неба. Стоїть угорі, як дозорець. А вітер улігся, принишк на досвіття. Десь за річкою глухо озвався з-під стріхи перший півень. А одуд замовк. Мабуть, теж притомився. Перед світом з лугу хвилястими валками покотив туман. Бовкнулася в річці перша, мабуть, найголодніша щука. Місяць зблід (*За Гр. Тютюнником*).

Осичка, вільшина, одуд, валки

ІІ. Випишіть якісні прикметники. Утворіть від них вищий і найвищий ступені порівняння.

ПРИГАДАЙМО

Не з прикметниками пишемо **разом**, коли прикметник без *не* не вживається та, якщо прикметник з префіксом *не* можна замінити синонімом без *не*.

Не з прикметниками пишемо **окремо**, якщо до цих прикметників є протиставлення та якщо між *не* й прикметником можна вставити слова *є*, *був*.

ОРФОГРАМА

Правопис НЕ з прикметникам

33. **І. Спишіть, розкриваючи дужки.**

1. (Не)видимі у кущах солов'ї жагу солодку в звуки виливають (*М. Рильський*). **2.** Весна нам принесла новини (не)веселі, а сумні (*Леся Українка*). **3.** (Не)велика білостінна хата купалася в квітах (*І. Цюпа*). **4.** Головою молодою на руку схилилась, до півночі (не)весела на зорі дивилась (*Т. Шевченко*). **5.** Пильнуй свого носа, а (не)чужого проса. **6.** Письменний бачить поночі більше, ніж (не)письменний вдень (*Нар. тв.*).

ІІ. Поясніть написання *не* з прикметниками.

ПРИГАДАЙМО

Суфікси *-еньк-*, *-есеньк-*, *-ісіньк-*, *-юсіньк-* надають прикметникам відтінку здрібнілості або пестливості. Їх завжди пишемо з м'яким знаком. З м'яким знаком також пишемо суфікси *-ськ-*, *-цьк-*, *-зьк-*.

У суфіксах з відтінком неповного вияву ознаки *-увáт-*, *-ювáт-* пишемо *-у-*, *-ю-*. Суфікси *-ев-*, *-єв-* пишемо в прикметниках, основа яких закінчується на м'який приголосний або на приголосні *ж*, *ч*, *ш*, якщо наголос падає на основу. Суфікс *-ов-* пишемо в прикметниках, основа яких закінчується на твердий приголосний та якщо наголос падає на закінчення. Суфікс *-ичн-* пишемо в словах іншомовного походження за правилом «дев'ятки».

34. **І. Випишіть прикметники. Виділіть орфограми.**

1. Місяць яснесенький промінь тихесенький кинув до нас. Спи жти, малесенький, пізній бо час. **2.** Он ярочки зелененькі, стежечки по них маленькі, перевиті, мов стрічечки, збігаються до річечки (*Леся Українка*). **3.** Будуть пташки прилітати та й будуть співати, дитиночку малюсіньку будуть присипляти (*Нар. тв.*). **4.** Роман сидів на лаві, коло самісінького столу, спершись обома руками на нього (*І. Нечуй-Левицький*). **5.** Тихо падав вогкуватий синюватий пізній сніг (*М. Рильський*). **6.** Доля чумацька гірка, і щастя щербате (*Нар. тв.*). **7.** Сорок вісім могутніх струменів злились в один пінистий велетенський водоспад (*О. Довженко*). **8.** У золотій смушевій шапці циганський вечір сходив з гір (*О. Олесь*). **9.** Коли копають картоплю, ключ угорі журавлиний рідною мовою кличе у невідомі краї. **10.** Поникли береги осінні (*М. Рильський*).

Чумацький, щербатий, смушевий, закраситись, дніпровські пороги

ІІ. Яким способом утворені виписані прикметники? Поясніть, якого значення надають прикметникам суфікси.

35. **Прочитайте текст. Як ви уявляєте «головного героя»? Які мовні засоби використовує автор для змалювання позитивного образу? Опишіть свою улюблену рослинку, використовуючи відповідні мовні засоби. Назвіть малюнок рядками з тексту.**

СИМПАТИЧНИЙ БІЛИЙ ГРИБОЧОК

Найсправжнісінький білий зовсім маленький грибочок несміливо виглянув з-під великого дубового листочка. Трохи похилився до сходу, підставляючи теплому й ніжному сонцю свою гарну коричневу голівку. Велика краплина роси блиснула в косих променях світла й розтеклась веселими сестрами-намистинками по його капелюшку. Чисто вимитий грибок став зовсім симпатичний і навіть веселий. А тепер слід чемно привітатися з усіма навкруги: «Доброго ранку, співучі пташки, привітний ліce!»

Раптом почулися кроки. Грибок швиденько накрився своїм листочком і навіть присів від страху. Кроки наближались, важко протупотіли й поступово затихли.

Чемно, поталанило

От і цього разу поталанило. Можна мирно погрітися — попереду ще довгий день, повний цікавих подій. Він замріявся і навіть трохи задрімав, розморений лагідним сонцем (*За Ю. Лозинським*).

ПРИГАДАЙМО

Разом пишемо складні прикметники, утворені від залежних одне від одного слів. Між ними не можна поставити сполучник *і*.

Через дефіс пишемо складні прикметники, утворені від незалежних слів. Між ними можна поставити сполучник *і*. Через дефіс також пишемо складні прикметники, що означають відтінки кольорів і смаку.

ОРФОГРАМА

Написання складних прикметників разом і через дефіс

36. **І. Утворіть із наведених пар простих прикметників складні. Випишіть у першу колонку прикметники, що пишуться разом, у другу — через дефіс.**

Жовтий, гарячий; зелений, блакитний; срібний, чорний; червоний, жовтий; квітучий, пахучий; дубовий, ясеневий; яскравий, зелений; сніжний, білий; журливий, поважний; п'ятий, поверховий; синій, рожевий; зеленуватий, вогненний; густий, зелений; блідий, синій; сліпучий, білий.

ІІ. Поясніть правопис утворених прикметників.

37. **І. Уважно прочитайте текст. Поясніть його назву.**

ГРАМАТИЧНА ДОЛЯ ЧИСЛІВНИКА

Кількість предметів позначають числівники. Тільки вони роблять це найдосконаліше.

Цікава граматична доля числівника. Він народжувався з різних частин мови. «Один», «два», «три», «чотири» були колись прикметниками. Найкраще зберіг прикметникові особливості числівник «один». Наприклад: *один палець, одна книжка, одне деревце*.

І деякі колишні іменники дали життя числівникам. Візьмемо числівник «п'ять». Він походить від іменника «п'ясть» (рука) і мав спочатку дуже конкретне значення числа: «п'ять пальців п'ясті».

Цікаве також формування числівника «сорок». Числівник «сорок», як і «п'ять», походить від іменника. Гадають, що походження цього числівника можна пояснити так. У давні часи в'язка білячих шкурок кількістю чотири десятки була своєрідною «розмінною

монетою». Її завжди тримали в мішку, який називався «сорок». Поступово назва мішка стала сприйматися як число 40 (*За І. Вихованцем*).

ІІ. Запишіть речення з числівниками.

ПРИГАДАЙМО

Загальні відомості про числівник

Що означає (загальне значення)	Відповідає на питання	Морфологічні ознаки	Синтаксична роль
Число, кількість предметів	*Скільки?*	Кількісні (означають цілі числа, дробові або збірні), прості або складені. Змінюються за відмінками	Різні члени речення
Порядок предметів при лічбі	*Який? котрий?*	Порядкові, прості або складені. Змінюються за числами, родами, відмінками	Означення, присудок

➲ ***Числівником*** називається самостійна частина мови, яка означає число, кількість предметів, їх порядок при лічбі й відповідає на питання *скільки? котрий?* Синтаксична роль у реченні — означення, присудок, різні члени речення. Прості числівники складаються з одного слова, складені — з двох і більше слів.

38. **І. Українська мова — одна з найбагатших у світі. Яку кількість слів налічує сучасна українська мова? За рахунок чого мова вважається багатою?**

«НЕ БІЙТЕСЬ ЗАГЛЯДАТИ У СЛОВНИК»

У мовну скарбницю нашого народу несуть красу душі й пломінь рідного слова найкращі письменники. Скількома ж словами вони користуються? Звернімося до творчої спадщини геніального Кобзаря. Словник мови поетичних творів Т. Г. Шевченка охоплює десять тисяч сто шістнадцять слів, а прозових — двадцять тисяч п'ятсот сорок вісім. Нема сумніву, що наш Кобзар володів й іншими словами української мови, але в художній творчості їх не використовував.

Скільки ж слів потрібно людині для спілкування, для читання художньої, наукової і науково-популярної літератури? Обсяг словникового запасу конкретної особи залежить від роду її занять, освіченості та здібностей. Установлено, що мовець активно використовує близько трьох тисяч слів, а розуміє — в десять разів більше.

Отже:

Не бійтесь заглядати у словник:
Це пишний яр, а не сумне провалля...

Бажаємо і вам досконало опанувати словесне багатство нашої мови (*За І. Вихованцем*).

ІІ. Випишіть речення з числівниками. Підкресліть числівники як члени речення.

39. Випишіть у відповідні колонки кількісні (цілі, дробові, збірні), порядкові, прості й складені числівники.

1. З давніх-давен людям відомо: «дерево життя» — це гілочка, на якій ростуть три листочки. Перший листочок — символ минулого часу, другий — сучасного, а третій — майбутнього (*З кн. «Як козаки воювали»*). **2.** Для передачі інформації про наближення ворога козаки використовували сигнальні вогняно-димові споруди, які називалися фігурами. Для побудови фігури використовували дев'ятнадцять просмолених бочок з одним днищем і одну зовсім без дна. Спочатку ставили у коло шість бочок і зв'язували їх просмоленими канатами, на них ставили друге коло з п'яти бочок, на нього — третє з чотирьох бочок, далі — четверте з трьох бочок і п'яте коло — з двох. На самий верх ставили одну бочку без дна. Всередині фігури створювалась порожнеча, яку на дві третини заповнювали смолою. Дим від запаленої фігури було видно на відстані двадцять п'ять — тридцять кілометрів (*Д. Яворницький*).

А.Д. Базилевич. Ілюстрації до «Енеїди» І. Котляревського

ПРИГАДАЙМО

Порядкові числівники, крім числівника *третій*, відмінюються як прикметники твердої групи. У складених порядкових числівниках відмінюється лише останнє слово.

40. І. Придумайте заголовок до уривку, використавши порядковий числівник у назві.

Наскільки великим був склад усього Війська Запорізького, з певністю сказати не можна. Більш чи менш конкретні відомості про чисельність запорожців містять окремі джерела. Тисяча п'ятсот тридцять четвертого року всіх запорожців налічувалось не більше двох тисяч. Тисяча шістсот сімдесят п'ятого року кошовий отаман Іван Сірко, задумавши великий похід на Крим, зібрав двадцять тисяч запорожців. Запорожець Микита

Корж визначав чисельність усього Війська запорізьких козаків на час знищення Січі тисяча сімсот сімдесят п'ятого року в сорок тисяч чоловік (*Д. Яворницький*).

II. Знайдіть у тексті складені числівники. Провідміняйте їх.

ПРИГАДАЙМО

➲ ***Займенником*** називається самостійна частина мови, яка вказує на предмети, ознаки та кількість, але не називає їх. Займенники відповідають на питання *хто? що? який? чий? котрий? скільки?* Синтаксична роль — різні члени речення. Кожен іменник, прикметник і числівник можна замінити займенником.

Розряди займенників

Назва розряду	Займенники
Особові	*Я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони*
Зворотний	*Себе*
Питальні	*Хто? що? який? чий? котрий? скільки?*
Відносні	*Хто, що, який, чий, котрий, скільки*
Неозначені	*Хтось, хто-небудь, будь-який, абищо, казна-що, деякий, хтозна-який, щось*
Заперечні	*Ніхто, ніщо, ніякий, нічий, жодний*
Присвійні	*Мій, твій, свій, наш, ваш, їхній*
Вказівні	*Той, цей, такий, стільки*
Означальні	*Весь, всякий, кожний, самий, сам, інший*

41. **І. Ознайомтесь з листом. Обговоріть його зміст з однокласниками.**

З ЛИСТА СТАРШОКЛАСНИЦІ

Думка моїх однокласників була одностайна: людина не може існувати без своєї мови, без культури свого народу.

Якось ми завітали в Кирилівську церкву, де саме відбувся виступ бандуриста. Чудові пісні, старовинні українські думи лишились у мене в пам'яті назавжди.

Я не закликаю всіх нас вдягатися у національний одяг, але не знати українцям своєї мови просто соромно. Уважаю, що сама я повинна знати мову й пісні своєї бабусі, яка так щиро колись розповідала мені казки, яка навчила мене співати. Я вдячна їй за те, що вона прищепила мені любов до рідної землі.

II. Запишіть речення з особовими займенниками. Підкресліть їх як члени речення.

42. **І. Визначте стиль і тип мовлення. Назвіть уривок.**

Українська пісня. Хто не був зачарований нею, хто не згадує її, як своє бажання бути красивим і ніжним, сильним і хоробрим? Який митець не був натхненний її багатющими мелодіями, безмежною широтою і красою її образів, її чарівною силою, що викликає в душі людській найскладніші почуття, думки і прагнення всього, що є кращого в людині, що підносить її до вершин людської гідності, до людяності, до творчості (*О. Довженко*).

ІІ. Випишіть займенники за розрядами.

ПРИГАДАЙМО

У неозначених займенниках префікси *казна-*, *хтозна-*, *будь-* і суфікс *-небудь* пишемо через дефіс. **Заперечні займенники** з префіксом *ні-* пишемо разом. Якщо *будь-*, *казна-*, *хтозна-*, *ні-* відокремлені від займенника прийменником, то всі три слова пишемо окремо.

43. **Випишіть неозначені й заперечні займенники. Провідміняйте їх.**

1. Заграйте що-небудь, як ваша ласка. **2.** Десь, колись, в якійсь країні, де захочете, там буде... (*Леся Українка*) **3.** Ні жита, ні пшениці, ніякої травиченьки дощем не полило (*Л. Глібов*). **4.** Ніщо не підноситься вище правди (*Нар. тв.*). **5.** Але, може, ви б знайшли для мене хоч яку-небудь роботу (*І. Франко*). **6.** Сходить місяць над горою, щось шепочуть віти (*В. Сосюра*). **7.** Це ж наша історія свята, ніхто її, ніхто не захита (*М. Рильський*).

44. **І. Прочитайте текст. Поясніть його назву. А чи трапляються козацькі прізвища серед ваших знайомих? Розпитайте про їх походження та поділіться своїми дослідами на уроці.**

ПРИТУЛОК ДЛЯ ВОЛЕЛЮБНИХ

Прийнятий до лав запорізьких козаків насамперед записувався в один із тридцяти восьми куренів, залежно від власного вибору.

Відразу ж він змінював власне прізвище на якесь нове прізвисько. Цю зміну робили для того, щоб приховати минуле тих, хто приходив на Січ. Адже притулок тут знаходили ображені й принижені, ті, хто втікав від панів, ті, кого приваблювала воля й слава.

Прізвисько придумували таке, щоб воно якось характеризувало людину з зовнішнього чи внутрішнього боку. Часто на запит уряду, чи немає на Січі якогось Іванова чи Войновича, запорізький кошовий відповідав, що таких на Січі немає, а є: Задерихвіст, Лупиніс, Махиня, Держихвістпістолетом, Півторакожуха, Непийпиво та інші (*За Д. Яворницьким*).

ІІ. Запишіть текст. Назвіть уже вивчені пунктограми й орфограми. Виділіть їх у тексті.

Морфологія. Орфографія. Дієслово

§ 4. Дієслово як частина мови. Загальне значення
§ 5. Неозначена та особові форми дієслова
§ 6. Види дієслів
§ 7. Часи дієслова
§ 8. Дієвідмінювання дієслів. Дієслова I й II дієвідмін
§ 9. Способи дієслів та їх формотворення
§ 10. Безособові дієслова
§ 11. Творення дієслів
§ 12. Написання *не* з дієсловами. Правопис *-ться, -шся* в кінці дієслів
§ 13. *Е, и* в особових закінченнях дієслів I й II дієвідміни. *Ь* у дієсловах наказового способу

ПРИГАДАЙМО

- ***Морфологія*** — це складне слово, яке походить з грецької мови: «морфо» — «вид, форма»; «логія» — «слово», «вчення». Розділ мовознавства, що вивчає будову слова залежно від морфем, із яких воно складається; форми словозміни (відмінювання слів за числами, родами, відмінками, особами та ін.).

  Назва **«орфографія»** походить із грецької мови, означає — правопис, систему правил, яка регулює способи передачі мови на письмі.

§ 4. ДІЄСЛОВО ЯК ЧАСТИНА МОВИ. ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ

Буду я навчатись мови золотої
У трави-веснянки, у гори крутої,
В потічка веселого, що постане річкою,
В пагінця зеленого, що зросте смерічкою.

А. Малишко

ПАМ'ЯТАЙМО

- ***Дієсловом*** називається самостійна частина мови, яка означає дію або стан предмета і відповідає на питання *що робить предмет? що з ним робиться?*

  Синтаксична роль у реченні — присудок.

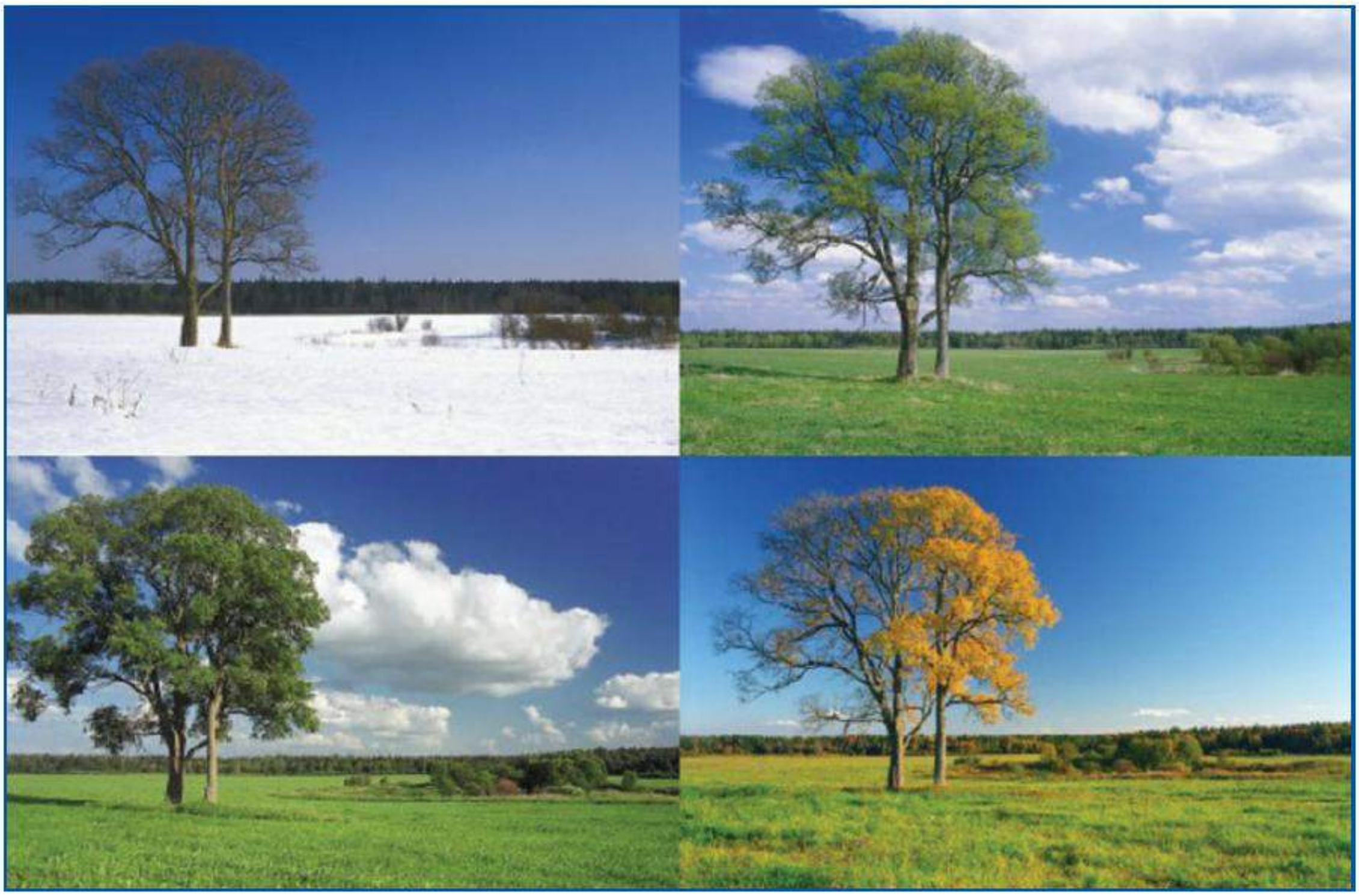

45. **І. Вивчіть вірш напам'ять. Запишіть з пам'яті. Виділіть основи речень.**

Січень січе, лютий лютує,
Березень плаче, квітень квітує,
Травень під ноги стеле травицю,
Червень збирає сіно в копиці...
Липень медовий бджілок чарує,
Серпень чудовий булки дарує.
Вересень трусить груші в садочку,
Жовтень гаптує клену сорочку.
Йде листопад, застеля килими.
Грудень надходить — початок зими.

Ф. Петров

ІІ. Поясніть синтаксичну роль дієслів у реченнях.
ІІІ. Назвіть малюнки рядками з тексту. Які деталі зображень є спільними й відмінними? Розкажіть про свою улюблену пору року.

46. **І. Користуючись довідником, продовжте синонімічний ряд відповідними до пори року прислів'ями в хронологічному порядку.**

1. Осінь іде й за собою дощ веде ... **2.** Зимою сонце світить, та не гріє ... **3.** Весною дні довгі, та ночі короткі... **4.** Бджоли раді цвіту, а люди — літу ...

Для довідки: прийшов липень до хати — нема коли спочивати; у березні щука хвостом лід розбиває; січень наступає, мороз людей обнімає; вересневий час — сім погод у нас: сіє, віє, туманіє, холодніє, гуде, ще й згори йде; лютневий сніг весною пахне; сухий березень, теплий квітень, мокрий май — буде хліба врожай; листопад зимі ворота одчиняє; як у травні дощ надворі, то восени хліб у коморі; червень літо зарум'янив; хоч мороз і припікає, зате комарів немає; дощі в серпні там ідуть, де їх не ждуть, а жито жнуть; жовтень ходить по краю, виганяє птиць із гаю; ластівка в квітні день починає, а соловей кінчає; грудень рік кінчає, а зиму починає.

ІІ. Виділіть присудки в записаних прислів'ях.

ПАМ'ЯТАЙМО

Форма дієслова, яка лише називає дію без вираження часу, числа, особи й відповідає на питання **що робити?** або **що зробити?**, називається **неозначеною формою** (інфінітивом). Неозначена форма дієслова

закінчується на *-ти*. Між коренем і закінченням неозначеної форми *-ти* можуть бути суфікси: *-а-*, *-и-*, *-і-*, *-ну-*, *-ува-* (*-ювa-*). Після кінцевого *-ти* може стояти *-ся* (*-сь*).

47. **І. Назвіть неозначені форми дієслів (інфінітиви).**

Варіант 1

1. Тримати язика за зубами. **2.** Чесати язика. **3.** Прикусити язика. **4.** Проковтнути язика. **5.** Молоти язиком. **6.** Висолопити язика.

Варіант 2

1. Втерти носа. **2.** Крутити носом. **3.** Задерти носа. **4.** Повісити носа. **5.** Тримати ніс за вітром. **6.** Не показувати носа.

ІІ. Письмово поясніть значення фразеологізмів синонімом-дієсловом у неозначеній формі.

48. **І. Виразно прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Доведіть свою відповідь. Поясніть назву.**

ДУША МОЄЇ НАЦІЇ

Багатоманітний, регістр, неологізм

Українська мова — це море, у якого немає дна й берегів і яке настільки багатоманітне й невичерпне, що ніколи не встановити йому межі. Вона може звучати у найрізноманітніших регістрах: по-простецькому й найвишуканіше.

Нею легко передавати найтонші почуття і настрої. Надається вона й до найповажнішого інтелектуального мислення й творення.

В неї рухомий наголос, і її важко ввібрати в граматичні рамки, бо вона жива, мінлива, плинна і неодновимірна.

Словниковий її запас так само незміренний. На її основі гарно творяться неологізми, бо вона весь час розвивається й не стоїть на місці. Вона з'єднує в собі слова застарілі й нові. З нею просто й надійно, бо вона — душа моєї нації (*За В. Шевчуком*).

ІІ. Запишіть речення, у яких дієслова вжито в неозначеній формі. Виділіть граматичні основи речень.

ПАМ'ЯТАЙМО

Особовими формами дієслова є **дієприкметник** і **дієприслівник**.

- ***Дієприкметником*** називається особлива форма дієслова, що означає ознаку предмета за дією і відповідає на питання *який?*
- ***Дієприслівником*** називається особлива незмінна форма дієслова, яка означає додаткову дію і відповідає на питання *що роблячи? що зробивши?*

49. **Визначте особові та особливі (дієприкметник, дієприслівник) форми дієслова. Запишіть їх у три колонки.**

Сидять, сидячи, слухають, слухаючи, розмовляючи, розмовляють, готують, готуючи, лежить, залежаний, лежачи, зроблять, зроблений, зробивши, закінчують, закінчуючи, закінчений.

50. **І. Усно перекажіть текст. Сформулюйте головну думку. Що втрачає людина, позбувшись рідної мови?**

ВТРАЧАЮЧИ РІДНУ МОВУ...

Втрачаючи рідну мову, народ втрачає разом з нею і своє духовне надбання, нажите за багато віків. Втрачає свій особливий спосіб розуміння світу, особливий спосіб передавати це розуміння. Втрачає свої запаси мудрості, що зберігаються в народній поезії, в творах усної народної творчості, якими багатий кожний обдарований народ.

Ознайомтеся хоча б з українськими народними думами. Кожна з них є поетичний і водночас історичний твір високої художньої й наукової вартості. І все це народ втрачає разом з мовою. Народна душа бідніє, вироджується. Народ падає в своїх духовних силах, переходячи на нижчий ступінь розвитку. Слова чужої мови, хоча й спорідненої, є для нього мертві звуки. Вони не викликають думок, відчуттів, всієї тієї плідної творчої праці, що її викликають звуки мови рідної (*За О. Єфименко*).

ІІ. Випишіть речення з дієприслівниками. Поставте питання до дієприслівників.

ПРИГАДАЙМО

Усі без винятку дієслова поділяються на **перехідні** й **неперехідні**. Поділ дієслів на перехідні й неперехідні здійснюється за синтаксичною ознакою: здатністю дієслова поєднуватися з іменниками у формі знахідного відмінка (*кого? що?*) без прийменника. Перехідність/неперехідність властива особовим дієсловам, інфінітиву, дієприкметникові, дієприслівникові: *писати, пиши, писав би, написаний, пишучи* і под.

51. **І. Уважно прочитайте текст. Доповніть перелік видатних українців іменами відомих письменників і поетів.**

УКРАЇНЦІ

За чисельністю українці на третьому місці в Європі.

Наша земля щедра на таланти. В усьому світі відомі українські вчені: фізики, авіаконструктори, лікарі, історики, дослідники.

Серед перших людей, які побували в космосі, був українець з Київщини Павло Попович. Багато років генеральним конструктором космічних ракет був також

С. П. Корольов (1907–1966 рр.)

О. П. Довженко (1894–1956 рр.)

українець, житомирянин, випускник Київського політехнічного інституту Сергій Корольов.

Україна славна народними хорами, танцюристами, художниками, співаками, різьбярами, гончарами, вишивальницями тощо.

Світової слави зажили наші митці й письменники. Так, кінофільм українського кінорежисера Олександра Довженка «Земля» увійшов до десяти кращих фільмів усіх країн і народів (*За О. Кучеруком*).

II. Випишіть дієслова. Визначте їх перехідність або неперехідність.

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієслівні форми на ***-но, -то*** підкреслюють результат дії, а не саму дію.

52. **I. Випишіть безособові дієслівні форми на *-но, -то*.**

1. Скільки складено пісень, легенд, переказіів про рідну батьківську хату! (*В. Скуратівський*) **2.** За що ж тебе, світе-брате, в своїй добрій, теплій хаті оковано, омурано (премудрого одурено), багряницями закрито і розіп'ятієм добито (*Т. Шевченко*). **3.** Листоношу було кинуто на пісок (*Ю. Яновський*). **4.** Серед лісу ставок прикрашено очеретом (*Остап Вишня*). **5.** Почуття прекрасного в співця дуже розвинуто. **6.** Посаджено першу яблуньку. **7.** Озимину посіяно вчасно. **8.** Степові простори заповнено дівочими піснями. **9.** Пшеницю вже скошено (*З часописів*).

Багряниця, розп'яття

II. Поясніть функцію безособових дієслівних форм на *-но, -то* в реченнях.

III. З наведених речень випишіть речення з дієсловом. Зробіть синтаксичний розбір речення.

§ 5. НЕОЗНАЧЕНА ТА ОСОБОВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

Чи в радості, а чи в журбі
Ти поклонися знову й знову
Тому, хто виплекав тобі
Оцю співучу рідну мову.
М. Пироженко

ПАМ'ЯТАЙМО

Слово **«інфінітив»** походить з латинської мови. Це — неозначена форма дієслова, що виражає дію узагальнено, без пов'язування

з особою, способом, числом і родом. Інфінітив є початковою дієслівною формою, від якої утворюються всі інші дієслівні форми: *писати* — пишу, писав, писатиму, пиши, писав би, тому в словниках дієслова наведено у формі інфінітива. Інфінітив може бути доконаного й недоконаного виду; відповідає на питання *що робити? що зробити?* перехідним (*кого?, що? — читати*) і неперехідним (*молодіти*).

Неозначена форма дієслова утворюється за допомогою суфіксів **-ти, -ть**, що приєднуються до інфінітивної основи. Суфікс **-ти** вживаємо тоді, коли основа дієслова закінчується на приголосний звук: *бігти, пливти, нести*. Якщо основа дієслова має кінцевий голосний звук, то можуть вживатися обидва суфікси: *жити — жить, говорити — говорить, читати — читать*. Але слід пам'ятати, що суфікс **-ти** є нормативним, тобто вживається в усіх стилях літературного мовлення. Інфінітиви з суфіксом **-ть** характерні лише для фольклору й поетичної творчості.

Інфінітив може бути будь-яким (окрім прикладки) членом речення: підметом, присудком, додатком, означенням, обставиною, залежно від питання, яке до нього ставимо.

---

53. **І. Запишіть речення з інфінітивами. Поясніть, для чого саме таку форму дієслова використано в реченнях.**

Леміш

1. Жити — Батьківщині служити (*Нар. тв.*). **2.** Нас тепер нікому не скорити (*М. Рильський*). **3.** Зробивши коло над аеродромом, літак почав набирати висоту (*О. Донченко*). **4.** До нього йшли люди чи то підкувати коня, чи наварити леміш (*С. Скляренко*). **5.** Життя прожити — не поле перейти (*Нар. тв.*). **6.** Дід дуже любив розповідати та слухати оповідання про давнину (*Марко Черемшина*). **7.** Книги читати — усе знати (*Нар. тв.*).

ІІ. Підкресліть неозначені форми дієслова як члени речення.

54. **І. Відредагуйте текст (спишіть, розкриваючи дужки).**

ДОМОВИК

Домовик — це істота, котра (мешкати) в хаті. Найулюбленіше місце домовика — піч, хоча може (селиться) він і попід східцями ґанку або в затишній комірчині.

Домовики — це переважно добрі дідусі з великою бородою, волохатими рученятами, довгим волоссям і застудженим голосом.

У домовиків (бути) чимало серйозних клопотів. Треба (доглянув) домашню живність, (побавив) малу дитину, коли вдома (немати) батьків, (постежив) за домашнім вогнищем, аби не (стався) пожежі.

Домовика можна (побачив), хоча він і невидимий. Щоправда, (зробив) це досить складно. Для цього треба

Ґанок, хомут, комірчина, борона, стайня

(надягнув) на себе у ніч під Великдень кінський хомут, (прикрився) боронами — зубцями до тіла! — і (сів) у стайні поміж кіньми.

Міських дітей (попереджати): іграшкових конячок домовики чомусь не (поважати) (*За А. Костецьким*).

II. Перекажіть відредагований текст. Назвіть малюнок рядками з тексту.

III. Розкажіть про інших казково-фантастичних істот української народної творчості.

ПАМ'ЯТАЙМО

I особа однини виражає приналежність ознаки мовцеві: *я працюю, я пишу, я читаю, я співаю.*

II особа однини вказує на адресата I особи: *ти працєш, ти пишеш, ти читаєш, ти співаєш.*

III особа однини вказує на ознаку, пов'язану з будь-якою особою чи предметом, що не бере участі в спілкуванні: *він працює, він пише, він читає, він співає.*

I особа множини вказує на те, що мовець зараховує себе до певної групи осіб: *ми (я і ти) працюємо, ми (я, ти і ти) пишемо, ми (я, ти і він) читаємо, ми (я і він) співаємо.*

II особа множини вказує на колектив, членом якого є адресат I особи: *ви (ти і ти) працюєте, ви (ти і він) співаєте.*

III особа множини вказує на те, що ознака поширюється на двох або багатьох осіб, які не беруть участі в розмові: *вони працюють, вони пишуть, вони читають, вони співають.*

Проте чітке розмежування в значенні особових форм у деяких випадках умовне. Це стосується «пошанної множини», коли при звертанні до незнайомої або старшої людини ми замість однини (*ти*), вживаємо множину (*Ви*).

Так само в доповідях, наукових творах автор не висуває свою особу на перший план. З метою надати висловлюваному більш узагальненого значення він каже або пише *«ми»*: *ми з'ясували..., ми переконалися..., ми довели...* тощо.

55. **I. Уважно прочитайте текст. Перекажіть його (усно). А що ви знаєте про випічку? Поділіться своїми рецептами.**

НАЙВИЩА ОЗНАКА ГОСТИННОСТІ

Пращури, кутя

З особливою шаною наші пращури та батьки ставилися й ставляться до хліба. Він завжди лежав на почесному місці. Хліб-сіль на вишитому рушнику — це в Україні найвища ознака гостинності. Саме так у нас зустрічають

гостей. Короваєм зустрічають молодих на весіллі, печуть пасхальний хліб на Великдень. На новорічні свята та Різдво обов'язково печуть пироги, які подають колядникам, щедрівникам, посівальникам, несуть родичам разом із кутею. З хлібом на рушнику приходять навесні оглядати поле, сіяти, а з останнього снопа робили вінок, яким прикрашали хліб, що його спекла краща господиня. У час повернення птахів пекли печиво — «жайворонків». Його роздавали дітям, щоб вони надворі закликали весну, підкидаючи печиво вгору та співаючи веснянок. На Андрія (13 грудня) пекли калиту — корж, що має форму кола. Хліб — це своєрідний оберіг від голоду (*З кн. «Світ навколо тебе — Україна»*).

К. В. Білокур. «Сніданння»

ІІ. Випишіть дієслова І, ІІ та ІІІ особи однини й множини. Доберіть до них відповідні займенники.

56. **І. Ознайомтесь з інструкцією. Визначте мету мовлення.**

ІНСТРУКЦІЯ З ПЕРЕГЛЯДУ 3D-ЗОБРАЖЕНЬ

Умови перегляду

Час перегляду

- Під час перегляду 3D-зображень роблять перерву на 5–15 хвилин щогодини.

УВАГА! Тривалий перегляд 3D-зображень може стати причиною головних болів, запаморочення, втоми очей.

Відстань до екрана

- 3D-зображення переглядають з відстані, яка принаймні вдвічі перевищує діагональ екрана. Якщо під час перегляду 3D-зображень відчувають дискомфорт, відстань збільшують.

УВАГА! Дотримуйте рекомендованої відстані від телевізора.

Застереження щодо використання 3D-окулярів

- Для перегляду використовують відповідні до моделі телевізора 3D-окуляри, інакше переглянути 3D-відео належним чином буде неможливо.
- 3D-окуляри не використовують замість звичайних окулярів, окулярів від сонця чи захисних окулярів.
- 3D-окуляри не можна зберігати за надзвичайно низької чи високої температури. Це спричинить їх деформацію.
- 3D-окуляри легко ламаються. Для чищення лінз завжди використовують чисту м'яку ганчірку.

- Лінзи 3D-окулярів ніколи не чистять хімічними речовинами (*З «Owners manual LED LCD TV»*).

II. Запишіть зразки інструкцій, використовуючи речення з дієсловами III особи множини. Для дівчат: витяги з інструкцій до мультиварок, хлібопічок, мікрохвильовок тощо; для хлопців — до циркулярних пилок, електричних дрилів та ін.; спільно — до принтерів, сканерів, «мобілок» за вибором.

III. Про що має повідомити інструкція? Сформулюйте основні положення інструкцій.

§ 6. ВИДИ ДІЄСЛІВ

Мово рідна! Колискова
Материнська ніжна мово!
Мово сили й простоти,—
Гей, яка ж прекрасна Ти!
І. Багряний

ПАМ'ЯТАЙМО

Вид дієслова показує перебіг дії у часі. Дія в часі може бути обмежена й необмежена. Наприклад, дієслова *пишу, читаю, говорю* виражають дії необмежені в часі, бо невідомо, коли ці дії завершаться. А дієслова *написав, прочитав, сказав* виражають дії, перебіг яких у часі обмежений, оскільки дія завершилася. Тому в українській мові розрізняють недоконаний і доконаний види дієслів.

Відповідно, дієслова недоконаного виду означають дію, яка ще не закінчилась і відповідають на питання ***що робити? що робить? що буде робити? (робитиме?)***; дієслова доконаного виду означають дію, яка завершилася чи завершиться, або дію, початок якої вже відбувся і відповідають на питання ***що зробив? що зробить?***

Дієслова недоконаного виду мають минулий, теперішній та майбутній час; дієслова доконаного виду — минулий і майбутній.

Види дієслів утворюються за допомогою префіксів, суфіксів, чергування голосних і приголосних у коренях дієслів або зміни наголосу.

57. Запишіть речення. У дві колонки випишіть дієслова доконаного і недоконаного виду.

1. А земля лежить медова, а поля пожаті мріють, на городах достигають гарбузи зеленоребрі. **2.** Пролісок пробив листок торішній, аж зачудувалася трава (*М. Рильський*). **3.** Пропливають зорі України над моїм розчиненим вікном (*В. Сосюра*). **4.** Високо в небі пливло сонце, досушувало хліба. **5.** На південь мчали легенькі попелясті хмарки, інколи закриваючи сонце. **6.** На жита впали тіні, злетів вітерець і приніс

прохолоду. **7.** Ніжне, голубе марево тремтить, переливається хвилями, і здається, що десь далеко-далеко грає велика ріка (*О. Десняк*).

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієслова **недоконаного виду** означають дію незавершену, не обмежену в часі. Наприклад: *пишу — писав — писатиму, читаю — читав — читатиму, говорю — говорив — говоритиму.* Крім того, вони можуть указувати на додаткові ознаки: повторюваність дії (*приспівувати, примовляти*); нерегулярну повторюваність дії, яка виникає час від часу (*поглядати, постукувати, покашлювати*); протяжність дії у певному напрямі (*бігти, їхати, іти*); повторюваність дії, що виражає необмежений рух (*возити, ходити, їздити*).

Дієслова **доконаного виду** означають дію завершену в минулому або яка обов'язково відбувається в майбутньому: *написав — напишу, прочитав — прочитаю.* Крім того, дієслова доконаного виду можуть мати додаткові ознаки, вказуючи на початок дії (*заспівати, заграти*); тривалість дії (*поговорити, почитати, попрацювати*); раптовість дії (*грюкнути, тупнути*); багаторазовість дії (*попобігати, попостукати*); досягнення результату дії (*написати, зробити, прочитати*); несподіваність або різкість одноразової дії (*штовханути, рубонути*).

58. **І. Випишіть дієслова-синоніми до слова «іти».**

1. Повертався він часом на світанні й не йшов до хати, а простував до клуні, де було свіже сіно (*А. Шиян*). **2.** Десь підвода далека в полях гуркотить. Хто, куди та для чого прямує? (*М. Рильський*) **3.** Військо хвацько крокувало з піснями (*О. Гончар*). **4.** Назустріч нам по дорозі неквапливо бреде пастух, сивобородий дід у солом'яному брилі (*Ю. Збанацький*). **5.** Ізнемігся старий вовк, ледве що плететься (*С. Руданський*). **6.** Він чалапав по хаті, позіхав, нудився або сідав на канапку (*І. Нечуй-Левицький*). **7.** Босі ноги чалапали по м'якій пилюці. **8.** Виснажені коні в натузі тягли вози, плугатарі, понурі, мовчазні, човгали за возами (*К. Гордієнко*).

Клуня, полонина, лишай, канапа

ІІ. Про що свідчить така кількість синонімів в українській мові? Стисло сформулюйте свій висновок.

ІІІ. Назвіть види виписаних дієслів та поясніть додаткову дію, яку вони означають.

ПАМ'ЯТАЙМО

Більшість дієслів недоконаного виду мають парні дієслова доконаного виду. Кожна видова пара дієслів за лексичним значенням подібна. Дієслова в парі розрізняються лише за видом: *вирішувати — вирішити, робити — зробити, писати — написати.*

59. **І. Уважно прочитайте текст. Доповніть розповідь про Україну фактами, про які ви дізналися на уроках історії.**

УКРАЇНА

Україна — це наша країна. Це та земля, де ми народилися й живемо, де живуть наші батьки, де жили наші предки.

Саме слово «Україна» означає країна, земля, край, де живуть українці, український народ. Ця назва вперше згадується 1187 року в Руському літописі на означення земель Київщини і Переяславщини. З часом Україною стали називатися усі землі, де мешкав і мешкає нині наш народ. З найдавніших часів українські землі мали ще одну назву — Русь, Руська земля.

Русь — стародавня назва України, а Київська Русь, Київська держава є стародавня Українська держава. Довгий час українці називали себе русичами, русинами, руськими людьми. Навіть до нашого часу на Закарпатті українці продовжують називати себе русинами (*За О. Кучеруком*).

ІІ. Випишіть дієслова недоконаного виду.

ІІІ. Утворіть від них інфінітиви та доберіть видові пари — дієслова доконаного виду.

ПАМ'ЯТАЙМО

Творення доконаного виду дієслів

Спосіб творення	Приклади		Спосіб творення	Приклади	
За допомогою префіксів	*недоконаний*	*доконаний*	*Чергування кореневих голосних звуків*	*недоконаний*	*доконаний*
з- (зі-), с- (перед к, п, т, ф, х)	*робити питати в'янути*	*зробити спитати зів'янути*	*[и] на [е], який може випадати*	*витирати видирати вибирати*	*витерти видеру вибрати*
на-	*писати*	*написати*	*[о] на [е]*	*носити*	*нести*
про-	*читати*	*прочитати*	*[і] на [е]*	*зберігати*	*зберегти*
при-	*нести*	*принести*	*[а] на [о]*	*допомагати*	*допомогти*
по-	*чути*	*почути*	*[и] на [і]*	*сидіти*	*сісти*

Спосіб творення	Приклади		Спосіб творення	Приклади	
За допомогою префіксів	***недоконаний***	***доконаний***	***Чергування кореневих голосних звуків***	***недоконаний***	***доконаний***
в-	*колоти*	*вколоти*	**Зміна наголосу**	*скликáти* *розкидáти* *виміря́ти* *виносúти*	*склúкати* *розкúдати* *вúмірятu* *вúносити*
за-	*брати*	*забрати*			
Зміна суфікса основи дієслова	**недоконаний**	**доконаний**			
-а- (*-я-*) *на -и-*	*лишати* *заробля́ти* *звільня́ти*	*лишити* *заробити* *звільнити*	**Слова, утворені від різних основ**	*брати* *ловити*	*взяти* *піймати*
-ува- (*-юва-*) *на -и-, -а-*	*повторю-вати скорочувати*	*повторити* *скоротити*	**Деякі слова іншомовного походження з суфіксом *-ува-*, вид яких розрізняється лише в контексті**	*Дві години ворог **атакував** наші позиції, але успіху так і не досяг*	*Підполковник, діючи в тилу ворога, **атакував** і **розбив** охорону транспорту з гарматними набоями*
-а- на -ну- (*-ону-*)	*стукати* *сипати*	*стукнути* *сипонути*			
-ва-, -а- на без суфікса	*давати розкривати*	*дати розкрити*			
-ва-, -та- на -ну-	*вплива́ти розгорта́ти*	*вплинути* *розгорнути*			

60. **І. Усно перекажіть текст. Доповніть його зміст відомостями про народних співців.**

КОБЗАРІ В ЧАСИ КОЗАЧЧИНИ

Кобзарі піднімали дух козаків, кликали їх до перемоги у боротьбі з ворогами свого народу. Зрячі кобзарі брали безпосередню участь у битвах. Чимало з них гинуло під час придушення селянсько-козацьких повстань. У сумному списку замучених шляхтою повстанців 1768 року є і три кобзарі: Прокіп Скряга, Василь Варченко та Петро Соковий.

Про що ж співали кобзарі, за що любили їх козаки та селяни? Героїчний епос українського народу був одночасно і трагічним. Війна з турками й татарами, сумна доля невільників — ось теми багатьох дум та історичних пісень. Наприклад, таких, як «Маруся

О.Г. Сластьон «Козак-бандурист»

Богуславка», «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі» та багатьох інших (*З кн. «Як козаки воювали»*).

II. Випишіть дієслова. Різними способами утворіть від них дієслова доконаного виду.

III. Розберіть за будовою утворені дієслова. Назвіть спосіб творення.

§ 7. ЧАСИ ДІЄСЛОВА

О слово! Будь мечем моїм!
Ні, сонцем стань! Вгорі спинися,
Осяй мій край і розлетися
Дощами судними над ним.

О. Олесь

ПАМ'ЯТАЙМО

Теперішній час мають лише дієслова недоконаного виду. Вони змінюються за числами й особами. **Майбутній час** дієслова в українській мові має три форми: просту, складну і складену. Проста форма майбутнього часу утворюється за допомогою префіксів. Вона має ті самі особові закінчення, що й теперішній час. Складна форма майбутнього часу утворюється з неозначеної форми дієслова та скороченої форми дієслова *йняти* у формі теперішнього часу: (*й*)*му*, (*й*)*меш*, (*й*)*ме* тощо. Складена форма майбутнього часу утворюється з двох слів: з особової форми допоміжного дієслова *бути* в майбутньому часі та неозначеної форми основного дієслова.

61. **I. Прочитайте речення. Сформулюйте спільну думку, яка об'єднує висловлювання.**

Орган, дивосвіт

1. О ні, Вкраїна не загине! Коли народний океан співа, неначе той орган, є сила в нім — душа єдина (*М. Чернявський*). **2.** Як довго ждали ми своєї волі слова, і ось воно співа, бринить. Бринить-співає наша мова. Чарує, тішить і п'янить (*О. Олесь*). **3.** Рости — о мово — в глибину і ввись. Даруй нам і розумне, і чудесне. Нехай же і в майбутньому колись мій день, мій друг, мій дивосвіт воскресне (*О. Підсуха*).

II. Випишіть у дві колонки дієслова теперішнього і майбутнього часу.

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієслова в минулому часі змінюються за числами, а в однині — і за родами. **Минулий час** утворюється за допомогою суфікса *-л-*, який

у формі чоловічого роду змінюється на *-в-*. У дієсловах з основою на приголосний суфікс *-л-* у чоловічому роді зникає.

62. **І. Утворіть від інфінітивів (що в дужках) дієслова минулого часу. Запишіть, розкриваючи дужки.**

1. Буйно (сходити) пшениця, так, аж серце (молодіти). **2.** За гори вже сонце (ховатись), рожевії хмарки (пливти) (*М. Рильський*). **3.** Рожевий пил (спадати, синіти) все кругом, і коси золоті зоря (вплітати) в трави. **4.** Вже (скосити) гречку, осінь недалечко. **5.** (Співати) пташки голосисто у сяйві з небесних вершин (*В. Сосюра*). **6.** Вечірнє сонечко гай (золотити), Дніпро і поле золотом (крити). **7.** Веселе сонечко (ховатись) в веселих хмарах весняних (*Т. Шевченко*).

ІІ. Поясніть, як змінюються дієслова в минулому часі.

63. **І. Уважно прочитайте текст. Визначте тип мовлення. Розкажіть про те, як книжка прийшла в Україну.**

ЯК КНИЖКА ПРИЙШЛА ДО ЛЮДЕЙ

«Сторінками» найдавніших книжок ставали камені, сокири, щити. Писали на всьому.

Згодом почали писати на глиняних табличках, які потім сушили на вогні. Але коли якийсь вчений збирався в дорогу і брав дві-три «книги», йому потрібен був віз.

Папірус

З часом люди навчилися робити книжки з тонкої козячої шкіри. Першу таку книжку зробили в Малій Азії, в стародавньому Пергамі. Через те папір цей назвали пергаментом. Та книжки були дуже дорогі.

Потім в Африці з'явилися книги з папірусу. Писати на них було зручно, але через декілька років вони розсипалися.

І от у XIII столітті в Європі навчилися виготовляти папір, схожий на той, яким користуємося й сьогодні (*За О. Єфімовою*).

ІІ. Випишіть дієслова минулого часу. Виділіть суфікси.

ПАМ'ЯТАЙМО

Усі дієслівні форми творяться від двох основ — основи інфінітива й основи теперішнього часу. **Інфінітивна основа** виділяється відокремленням суфікса ***-ти***: *писа-ти, чита-ти, роби-ти, нес-ти*. Від інфінітивної основи утворюється:

1. **минулий час** дієслова — *писав, писала, писало, писали; читав, читала, читало, читали; робив, робила, робило, робили; ніс, несла, несло, несли;*
2. **умовний спосіб** дієслова — *писав би, писала б, писало б, писали б; читав би, читала б, читало б, читали б; робив би, робила б, робило б, робили б; ніс би, несла б, несло б, несли б;*

3. **дієприкметники минулого часу** — *написаний, прочитаний, зроблений, принесений;*
4. **дієприслівники доконаного виду** — *написавши, прочитавши, зробивши, принесши;*
5. **присудкові форми** на **-но, -то** — *написано, прочитано, зроблено, принесено.*

Основа теперішнього часу виділяється відокремленням закінчення в дієслівній формі 3-ї особи множини теперішнього часу: *пиш-уть, чита-ють, нос-ять.* Від основи теперішнього часу утворюються:

1. **особові форми** дієслів **теперішнього часу** — *пишу, пише, пишуть; читаю, читає, читають; несу, несе, носять;*
2. **особові форми майбутнього часу** дієслів доконаного виду — *напишу, напише, напишуть; прочитаю, прочитає, прочитають; принесу, принесе, приносять;*
3. **форми наказового способу** дієслова — *пиши, пишімо, пишіть; читай, читаємо, читайте; неси, несімо, несіть;*
4. **дієприслівники недоконаного виду** — *пишучи, читаючи, несучи.*

Як виняток у фольклорі й поетичній творчості можуть уживатися дієприкметники теперішнього часу на зразок *сяючий, лежачий* і подібні. Але така форма не властива нормам української літературної мови.

64. **I. Відгадайте загадку: «Хто мовчить, а людей вчить?».**
II. Користуючись довідником, допишіть кінцівки прислів'їв та приказок. Поясніть, як утворилися дієслова в записаних реченнях.

1. Золото добувають із землі, а знання — …. **2.** З ручаїв — ріки, з книжок — …. **3.** Книги читати — …. **4.** Книгу читай, …. **5.** Хто вчиться змолоду, не знає …. **6.** Книга для дітей, що …. **7.** Книга не пряник, а дітей …. **8.** Книгу читають не очима, а …. **9.** З книгою жити — …. **10.** Книга — твій друг, без неї …. **11.** Книга добру навчить, …. **12.** Грамоти вчіться — ….

Для довідки: … завтра знадобиться, … розуму набирай, … з книжок, … розумом, … як без рук, … волога для полів, … знання, … усе знати, … на старість голоду, … до себе манить, … з добром дружити, … від дурного відверне.

III. Сформулюйте головну думку народних висловів.

65. **I. Усно перекажіть текст. Доповніть розповідь відомим вам «крилатим висловом» та розкажіть про його походження та значення.**

КРИЛАТІ СЛОВА

Крилатими стають найбільш меткі, влучні, яскраві й точні вислови. Ними, як і прислів'ями та приказками, можна користуватися не в одній, а в багатьох ситуаціях, надаючи їм різних відтінків значень.

У мові кожного народу запас крилатих слів неоднаковий за складом: є вислови, що виникли на власному ґрунті, і вислови, запозичені з різних мов у різні часи. Так, в українській мові значна частина крилатих слів походить з творів Степана Руданського, Леоніда Глібова, Івана Франка, Лесі Українки, Олеся Гончара та багатьох-багатьох інших письменників. Найбільше серед них «пішло в народ» з Шевченкового «Кобзаря». Це — «на сторожі коло їх поставлю слово», «караюсь, мучусь... але не каюсь», «раби німі», «від молдаванина до фінна» тощо. Значну частину українських крилатих слів — цитат з творів Шевченка, Лесі Українки, Франка — знають і за межами України (*За А. Коваль*).

II. Випишіть особові форми дієслів та поясніть спосіб їх творення.

§ 8. ДІЄВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛІВ. ДІЄСЛОВА І Й ІІ ДІЄВІДМІН

Мово, душе наша, мово,
Вічно розп'ята й жива,
Знову на тебе окови
Хоче надіти Москва.
А. Легіт

ПАМ'ЯТАЙМО

За особовими закінченнями теперішнього і майбутнього часу дієслова поділяються на дві дієвідміни.

До **І дієвідміни** належать дієслова, які мають такі закінчення:

у 2-й особі однини — ***-еш, -єш***: *несеш, пишеш, читаєш, граєш*;

у 3-й особі однини — ***-е, -є***: *несе, пише, читає, грає*;

у 2-й особі множини — ***-ете, -єте***: *несете, пишете, читаєте, граєте*;

у 3-й особі множини — ***-уть, -ють***: *несуть, пишуть, читають, грають*.

До **ІІ дієвідміни** належать дієслова, які мають такі закінчення:

у 2-й особі однини — ***-иш, -їш***: *робиш, кричиш, стоїш*;

у 3-й особі однини — ***-ить, -їть***: *робить, кричить; стоїть*;

у 2-й особі множини — ***-ите, -їте***: *робите, кричите, стоїте*;

у 3-й особі множини — ***-ать, -ять***: *роблять, кричать, стоять*.

Слід пам'ятати, що за орфоепічними нормами ненаголошені [е], [и] наближаються одне до одного при вимові. Щоб перевірити правопис сумнівних літер у дієсловах 2-ї особи множини, необхідно поставити дієслово в 3-тю особу множини й визначити закінчення: ***-уть, -ють*** — І дієвідміна, пишемо ***-е- (-є-)***; ***-ать, -ять*** — ІІ дієвідміна — пишемо ***-и- (-ї)***. Наприклад: *казати* — вони *кажуть* — ви *кажете*; мовити — вони *мовлять* — ви *мовите*.

ОРФОГРАМА
Е (Є), И (І) в особових закінченнях дієслів

66. **І. Уважно прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Які ще види словників ви знаєте? Розкажіть про їхнє призначення.**

НЕЗМІРНЕ МОВНЕ БАГАТСТВО

Визначити кількість слів у мові — завдання словникарів. Зі всієї нескінченної кількості слів вони добирають тільки якусь її частину. Вони начебто скликають слова на віче, куди приходять найкращі, найдобірніші представники словесного океану. Найважливіші з-поміж словників — словники тлумачні. В них присутні насамперед загальновживані слова. Але в мові багато й інших, зокрема спеціальних і діалектних слів. Якщо вони мають велике поширення в художніх творах, науково-популярній літературі й розмовному мовленні, то потрапляють до словника.

Віче

Народжуються й народжуються нові слова. І постає необхідність створювати нові тлумачні словники. Зараз словникарі укладають новий тлумачний словник української мови. Він міститиме близько трьохсот тисяч слів. Незмірне мовне багатство! (*За І. Вихованцем*)

ІІ. Випишіть дієслова. Утворіть від них 2-гу особу множини. Підкресліть орфограми. Поясніть написання.

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієвідмінювання дієслів у теперішньому часі

Перша дієвідміна		Друга дієвідміна	
Однина	**Множина**	**Однина**	**множина**
1 особа: *несу, пишу, знаю*	*несемо, пишемо, знаємо*	*кричу, ходжу, стою*	*кричимо, ходимо, стоїмо*
2 особа: *несеш, пишеш, знаєш*	*несете, пишете, знаєте*	*кричиш, ходиш, стоїш*	*кричите, ходите, стоїте*
3 особа: *несе, пише, знає*	*несуть, пишуть, знають*	*кричить, ходить, стоїть*	*кричать, ходять, стоять*

67. **І. Випишіть речення, у яких дієслова вжито в теперішньому часі. Виділіть їх як члени речення. Визначте дієвідміну дієслів.**

ГОРА СЕРЕД СТЕПУ

Ліщина, чорнобиль, кропив'янка

Серед рівного безкрайого степу несподівано підноситься гора. Ліс на горі густий та високий. Величезні дуби гордо повиганяли свої голови вгору, широко розпростерли гілки на всі боки. Широколисті лопухи примостилися коло них у холодочку — розкошують. По широких

галявинах молода ліщина з жовто-зеленим листом гріється на сонячній спеці. На низах кущі темно-зеленої калини посхиляли віти додолу. По гаях солов'ї неугавні засіли, безперестанно несеться їх щебетання вздовж всього лісу. Невеличкі пташки сперечаються з ними своїми піснями. Цьомка та прицмокує в чорнобилі кропив'янка. Щось бельокоче чижик з високого в'язу. Віщує літа сива зозуля. Жовтобрюхата іволга перегукується з одудом. А з кущів ліщини йде-несеться важке горличчине туркотіння (*За Панасом Мирним*).

ПАМ'ЯТАЙМО

Майбутній час дієслова в українській мові виражається формами доконаного й недоконаного виду.

Форми майбутнього часу **доконаного виду** мають такі самі особові закінчення, що й теперішній час. Це — проста форма майбутнього часу. Проте **теперішній час** утворюється від дієслів **недоконаного виду**, а проста форма майбутнього часу — від дієслів **доконаного виду**: *пишу — напишу, роблю — зроблю, кричу — закричу*.

Творення дієслів доконаного виду за особами

Особа	Однина	Множина
1	*принесу, узнаю, закричу, зроблю*	*принесемо, узнаємо, закричимо, зробимо*
2	*принесеш, узнаєш, закричиш, зробиш*	*принесете, узнаєте, закричите, зробите*
3	*принесе, узнає, закричить, зробить*	*принесуть, узнають, закричать, зроблять*

68. **I. Визначте дієвідміну дієслів. Провідміняйте їх у теперішньому часі.**

З'являтися, зустрічати, поглядати, їздити, лазити, гризти, ховатися, зривати.

II. Порівняйте особові форми теперішнього й майбутнього часу, визначте відмінності та поясніть чим вони зумовлені.

69. **I. Уважно прочитайте текст. Які мовні засоби використовує автор, зображаючи картини осінньої природи? Який настрій викликає ця картина? Доберіть із творів української художньої літератури «альтернативний» оптимістичний уривок про осінь. Зачитайте його в класі.**

ТЕМНА, МРЯЧЛИВА ОСІНЬ

Темна, мрячлива осінь... Із лип, із кленів сиплеться пожовклий лист, спадає помалу, як метелі. Сідає один на один, золотий, мокрий од сліз. Скільки було там, золотого, мокрого, заплаканого. Стоїть над землею золоте сяйво.

Альтернатива

Англійський художник
Дж. Роланд «Романтика дощу»

Скільки золота, золота того, сумного, осіннього, скрізь у саду. По алеях, поміж деревами, під лавочками і навіть на лавочках. В саду од нього аж сяє.

Коли вперше глянеш, на мить помріється обмареним очам, що то повно весняного сонця, його золотого, гарячого проміння.

А глянеш угору — у душі похолоне. Нема неба, нема сонця, висить до самої землі димна, сиза мла (*За С. Васильченком*).

II. Перепишіть уривок, замінюючи дієслова теперішнього часу простою формою майбутнього. Почніть так: «*Прийде темна, мрячлива осінь…*»

ПАМ'ЯТАЙМО

Під час утворення форм теперішнього і майбутнього простого часу відбувається чергування приголосних звуків основи дієслів. **Наприклад:** *махати — машу, бігти — біжу, в'язати — в'яжу, полоскати — полощу, простити — прощу* тощо.

Зміни в групах приголосних

№	Правило	Приклади
1	У дієсловах **I дієвідміни** кінцеві приголосні основи [г], [к], [х] змінюються на [ж], [ч], [ш] в усіх особах; [з] і [с] змінюється на [ж] і [ш]	могти — *можу, можеш, може, можемо, можуть*; пекти — *печу, печуть*; колихати — *колишу, колишуть*; казати — *кажу, кажеш, каже, кажемо, кажете, кажуть*; писати — *пишу, пишеш, пише, пишемо, пишете, пишуть*
2	У дієсловах **II дієвідміни** приголосні [д], [т], [з], [с] і звукосполучення [зд], [ст] відповідно змінюються на [дж], [ч], [ж], [ш], [ждж], [щ], [шч] тільки в **1-й особі однини**	сидіти — *сиджу* (але: *сидять, сидиш*); світити — *свічу* (але: *світиш, світять*); лазити — *лажу* (але: *лазиш, лазять*); просити — *прошу* (але: *просиш, просять*); їздити — *їжджу* (але: *їздиш, їздять*); пустити — *пущу* (але: *пустиш, пустять*)
3	Після кореневих губних приголосних [б], [п], [в], [м], [ф] у **1-й особі однини** й у **3-й особі множини** з'являється вставний приголосний [л]	любити — *люблю, люблять* (але: *любить, любимо*); спати — *сплю, сплять*; мовити — *мовлю, мовлять*; графити — *графлю, графлять*

70. **І. Від наведених дієслів утворіть форми теперішнього й простого майбутнього часу. Поясніть чергування приголосних звуків у основах утворених дієслів.**

Берегти, знати, чорніти, колихати, рухатись, лазити, в'язати, гуляти, квасити, тесати, звисати, лагодити, платити, мастити, кріпити, славити, садити, тямити, гриміти, запросити, нанизати, засвітити, переступити, зачепити, обламати, охопити, привітати, розправити.

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієслова майбутнього часу недоконаного виду мають дві форми: складну й складену.

Складна форма утворюється додаванням до інфінітива відмінюваного дієслова особових закінчень. Для 1-ї, 2-ї, 3-ї особи однини закінчення ***-му, -меш, -ме***. Для форм множини: ***-мемо, -мете, -муть***.

Творення складної форми дієслів

Особа	Однина	Множина
1-ша	*нести**му**, знати**му***	*нести**мемо**, знати**мемо***
2-га	*нести**меш**, знати**меш***	*нести**мете**, знати**мете***
3-я	*нести**ме**, знати**ме***	*нести**муть**, знати**муть***

Складена форма майбутнього часу твориться поєднанням інфінітива відмінюваного дієслова й особових форм допоміжного дієслова *«бути»* майбутнього часу простої форми.

Творення складеної форми дієслів

Особа	Однина	Множина
1-ша	***буду** робити, **буду** читати*	***будемо** робити, **будемо** читати*
2-га	***будеш** робити, будеш читати*	***будете** робити, **будете** читати*
3-я	***буде** робити, буде читати*	***будуть** робити, **будуть** читати*

71. **Від наведених дієслів утворіть складну й складену форму майбутнього часу. Провідміняйте їх.**

Ловити, рухатися, добувати, бачити, думати, навчати, збиратися.

72. **Перепишіть текст. Виділіть дієслова майбутнього часу як члени речення. Поясніть спосіб їх творення.**

НА ЧАТАХ

...Далі на захід покотилося сонце. Сіли на коней козаки й рушили.

Чати, вежа

Невідомий автор «Козак у полі»

Тільки один лишився біля сторожової вежі. Стриножений кінь щипав траву обіч.

Степ, небо, сонце і він один — пильний дозорець гетьманської прикордонної варти. Побачить небезпеку, підпалить солому, і зав'юнить вогонь з димом. А він, подавши той знак, пожене вірного коня щодуху на захід, щоб звести на ноги сторожову варту на хуторах. І так, від дозорця до дозорця, вставатиме лиха звістка. І у відповідь їй піднімуться полки, заспівають сурми.

То може статися кожної хвилини, а тепер тиша, спокій (*За Н. Рибаком*).

73. **І. Уважно прочитайте уривок. Якого відтінку надають висловлюванню дієслова, вжиті в майбутньому часі? Назвіть знімок рядками з тексту.**

У НАСТУП

У наступ! Пролунає танкістам команда. Екіпажі звично сідатимуть у машини й будуть виходити на рубежі для атаки. Стрілецькі батальйони другого ешелону чекатимуть своєї черги. Вони лежатимуть на росяному узліссі, проводжаючи очима танки з десантами. Усе гримітиме навколо, а важкі машини надриватимуться, але будуть упевнено йти вперед, до населеного пункту, який наближатиметься з вранішньої імли (*За О. Гончаром*).

Екіпаж, рубіж, атака, батальйон, десант

II. Випишіть із тексту дієслова майбутнього часу складної і складеної форми. Визначте особу й число виписаних дієслів.

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієслова минулого часу в українській мові мають граматичну категорію роду, що забезпечує узгодження дієслів-присудків з підметами, вираженими іменниками або займенниками. Рід дієслів виражається закінченням:

чоловічий рід — нульове закінчення (*читав, ходив, робив*);

жіночий рід — закінчення ***-а*** (*читала, ходила, робила*);

середній рід — закінчення ***-о*** (*читало, ходило, робило*).

У **множині** дієслова минулого часу за родами не розрізняються (*читали, ходили, робили*).

Минулий час утворюється від інфінітивної основи за допомогою суфікса ***-л-***, що виступає в жіночому й середньому роді однини і множини, та суфікса ***-в-***, який походить з ***-л-*** у чоловічому роді: *писала, писало, писали — писав*. Суфікс ***-в-*** у чоловічому роді вживається тоді, коли основа інфінітива закінчується на голосний звук: *би-ти — бив, ходи-ти — ходив, ли-ти — лив*. Якщо основа дієслова закінчується на приголосний, суфікс ***-в-*** випадає: *нес-ти — ніс, вез-ти — віз, рос-ти — ріс, мог-ти — міг*.

Творення дієслів минулого часу

Особа	Однина	Множина
1-ша	(я): *писав, писала, писало; ніс, несла, несло*	(ми): *писали, несли*
2-га	(ти): *писав, писала, писало; ніс, несла, несло*	(ви): *писали, несли*
3-я	(він, вона, воно): *писав, писала, писало; ніс, несла, несло*	(вони): *писали, несли*

При творенні минулого часу відбуваються зміни:

1) ненаголошений суфікс ***-ну-*** основи дієслова може випадати: *мерзнути — мерз, мерзла, мерзли; тиснути — тис, тисла, тисли; сохнути — сох, сохла, сох;* але: рипнути — *рипнув, рипнула, рипнули; гепнути — гепнув, гепнула, гепнули*. Паралельно з формами *мерз, тис, сох* вживається форма *мерзнув, тиснув, сохнув*;
2) при творенні минулого часу від основ з кінцевими ***-д-, -т-***, які в інфінітиві змінюються на ***-с-***, приголосний ***-с-*** випадає: *бреду — брести — брів, брела, брели; мету — мести — мів, мела, мели; веду — вести — вів, вела, вели*.

74. **І. Від наведених дієслів утворіть (де це можливо) паралельні форми минулого часу.**

Кинути, гепнути, мерзнути, тиснути, репнути, сохнути.

II. Придумайте й запишіть речення з паралельними формами дієслів минулого часу.

75. I. Прочитайте літературну обробку народного прислів'я. Про кого так говорять? Доберіть і опишіть інший фольклорний вислів.

«НІХТО Й НЕ ЧУВ, ЯК КОМАР ЧХНУВ»

Ішли селяни сіно косити понад озером. Їздовому Іванові схотілося чхнути. І він так чхнув, що всі жаби поховались у воду, а Комара ледве з листочка не здуло.

Їздовий

Спочатку Комар був злякався — чи крильця цілі. Махнув ними — ні, не пом'яті. Тоді він і каже: «Хіба ж так чхають, як той їздовий Іван? Ось я як чхну, так у Полтаві одгукнеться!» І чхнув.

Але косарі йшли, не обертаючись, жаби на болоті спокійно гріли-ся проти сонечка, а в Полтаві й пір'їнка не зворухнулася.

Ніхто й не чув, як комар чхнув (*І. Сенченко*).

II. Випишіть з тексту дієслова минулого часу з суфіксом *-ну-*. Чи можна утворити від них паралельні форми? Чому?

III. Запишіть речення з дієсловом, у якому при творенні минулого часу приголосний *-с-* випадає. Виділіть його як член речення.

ПАМ'ЯТАЙМО

У сучасній українській мові дієслова *бути*, *дати*, *їсти*, а також дієслова з основою ***-вісти*** (*доповісти*, *розповісти*) та похідні від них у теперішньому й майбутньому простому часі відрізняються своїми формами від інших дієслів. Це зумовлено збереженням давньої (архаїчної) системи особових закінчень. Тому перелічені дієслова виділяються в окрему групу.

Теперішній час

Особа	Однина	Множина
1	*є, їм*	*є, їмо*
2	*є, їси*	*є, їсте*
3	*є, їсть*	*є, їдять*

Дієслово *бути* втратило давні форми. Замість них у всіх особах однини й множини виступає форма *є*, що утворилася від 3-ї особи однини внаслідок спрощення кінцевого ***-ть***. Таке спрощення відбулося й у дієсловах 3-ї особи однини I дієвідміни: *читає́ть — читає, знає́ть — знає, грає́ть — грає*. Дієслова II дієвідміни в 3-й особі однини зберегли давню форму: *робить, ходить, сидить*. Як винятки в поетичній і народній творчості поряд з новою формою теперішнього часу

дієслова *бути* вживаються й давні форми: 2-га особа однини — *єси*, 3-тя особа однини — *єсть*, 3-тя особа множини — *суть*.

Дієслова *з'їсти, дати, розповісти* в основному зберігають архаїчну форму особових закінчень.

Майбутній час

Особа	Однина	Множина
1	*їстиму, з'їм, дам, розповім*	*їстимемо, з'їмо, дамо, розповімо*
2	*їстимеш, з'їси, даси, розповіси*	*їстимете, з'їсте, дасте, розповісте*
3	*їстиме, з'їсть, дасть, розповість*	*їстимуть, з'їдять, дадуть*, від дієслів із коренем ***-віс-*** не вживається, тому утворюємо словосполучення на зразок *підготують розповідь*

76. З наведених речень випишіть дієслова-архаїзми.

1. Козаки суть кмітливі та розумом проникливі, додумливі та щедрі, не прагнуть великого багатства, але найвищу ціну кладуть своїй свободі (*О. Ільченко*). **2.** Що ти за сила єси? — питали. **3.** Я єсть народ, якого Правди сила ніким звойована ще не була (*П. Тичина*).

II. Утворіть від виписаних дієслів нормативні форми сучасної української мови.

77. І. Закінчіть народні прикмети, використовуючи довідник.

1. Зима без снігу — ... **2.** На чорній землі ... **3.** Велика роса — ... **4.** Ластівки низько літають — ... **5.** Ластівки високо літають — ... **6.** Граки прилетіли рано — ... **7.** Горобці збираються зграйками — ... **8.** Гуси лапи піднімають — ... **9.** Журавлі летять високо — ... **10.** Журавлі летять низько — ... **11.** Зозуля довго кує — ... **12.** Качки лопотять крилами, чистяться, плещуться у воді — ... **13.** Чайка сіла на воду — ... **14.** Риба не клює — ...

Для довідки: зима вже близько, на теплу погоду, білий хліб родить, перед дощем, до ясного дня, дощ обіцяють, на погоду, весна буде тепла, на дощ, перед морозами, перед дощем, літо без хліба, зима ще далеко, чекай доброї погоди.

II. Поясніть уживання розділових знаків.

ПАМ'ЯТАЙМО

У сучасній українській мові форми теперішнього, минулого і майбутнього часу виразно розрізнюються між собою як за граматичними ознаками, так і за значенням. Проте інколи відбувається вживання одних часових форм у значенні інших.

Уживання одних часових форм у значенні інших

Форми теперішнього часу можуть виражати:	Приклади
1. Дію, що відбувається в момент мовлення про неї	*По галявці вітер віє, сніг покосами кладе* (*П. Воронько*).
2. Дію, що становить постійну ознаку певного предмета	*Гадюки в усьому світі кусаються* (*М. Стельмах*).
3. Дію, яка обов'язково відбудеться у найближчому майбутньому	*Поїзд відходить о шостій годині вечора* (*З часопису*).
4. Минулу дію, особливо в розповідях-спогадах про минулі події та в описах	*Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива, додолу верби гне високі...* (*Т. Шевченко*).
Форми майбутнього доконаного виду дієслова можуть виражати додаткові відтінки в значенні	
1. Абстрактно-узагальнені	*Здобудеш освіту — побачиш більше світу* (*Нар. тв.*).
2. Значення теперішнього і минулого часу, що відбувається тоді, коли в одному реченні вживаються форми теперішнього або минулого часу разом з майбутнім, які належать до одного й того самого предмета	*Вийду з хати, сяду на призьбі і прислухаюся, придивляюся до всього* (*Марко Вовчок*).
3. Минулу дію, що виникла несподівано	*Піднявся лев могучий, як на лапи стане, та як зареве, аж волосся в'яне!* (*С. Руданський*).
4. Форма 1-ї особи множини виражає заклик до виконання певної дії	*Підмажемо колеса, щоб млин не торохкотів* (*Л. Глібов*).
Форми минулого часу недоконаного виду дієслів можуть означати:	
1. Минулі дії, що послідовно відбувалися одна за однією	*Пригріло сонечко, обсохла земля, потягло орача в поле* (*М. Коцюбинський*).
2. Значення раптової дії минулого часу передають дієслівні вигуки на зразок *бах, бух, геп, рип, сіп, штовх, хлоп, хап, ляп*	*Чабан прокинувся — аж перед ним гадюка, він києм бух — і витяглась зміюка* (*Л. Глібов*).

78. **І. Уважно прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Доведіть свою думку зразками мовних засобів, використаних у тексті.**

ВІКОНЦЕ

Шибка, цятка, кружалочка, шугнути

Віконце виходило на схід сонця і ранком світило з нього в хату, як із золотого ліхтаря. Всі бачили те віконце — таке воно невеличке, всього з чотирьох шибок.

Ударили морози. Віконце геть замурувалось — нічого крізь нього не видно.

Аж ось на шибці ясніє цятка. Щось гаряче, щось золоте продирає, прогризає в замурованій шибці дірочки, проціловує. Весело, уперто. Вишнево-золотий промінь пронизав темряву, і на стіну — стриб! — райдужний мальований зайчик.

А на вікні сонце вже кружалочку процілувало. Сніг виблискує, а небо сміється, мов сині веселі очі.

Аж за вікнами щось: «Цвінь-цвірінь». Закапало зі стріх, загула скрізь вода. Синє сміялось небо. Побачило віконце сонце, так і шугнуло на нього золотим промінням. Під стріхою зацвірінькали горобці... Весна... (*За С. Васильченком*)

II. Випишіть у дві колонки словосполучення з дієсловами, вжитими у прямому й переносному значенні.

§ 9. СПОСОБИ ДІЄСЛІВ ТА ЇХ ФОРМОТВОРЕННЯ

Хай же ті вороги поніміють скоріш.
Наша ж мова сія щогодини ясніш!
Хай коштовним добром вона буде для нас,
Щоб і сам здивувавсь у могилі Тарас...

В. Самійленко

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієслова є дійсного, умовного та наказового способів. **Дійсний спосіб** означає дію, яка може відбутися чи відбуватися в минулому, теперішньому або майбутньому. **Умовний спосіб** означає дію, яка могла б відбутися за певних умов. Він утворюється від дієслів минулого часу за допомогою частки *би* (*б*), яку пишемо окремо. **Наказовий спосіб** означає наказ, заохочення, спонукання до дії. В українській мові є три форми наказового способу: 2-га особа однини, 1-ша і 2-га особи множини. Часто наказ, побажання або заклик виражаються за допомогою частки *хай* (*нехай*).

79. **І. Поясніть зміст поетичних висловлювань. Яку роль відіграють дієслова в наведених реченнях?**

1. Хай же ті вороги поніміють скоріш, наша ж мова сія щогодини ясніш! (*В. Самійленко*) **2.** Рідне слово — тая м'ята, материнка, рута, і невже ж пахуча мово, будеш ти забута? (*А. Кримський*) **3.** Якби я повірив, що в нашій країні тепер сходить сонце, та вже не криваве, росли б мені в грудях пісні солов'їні (*В. Пачовський*). **4.** Як сонця безсмертного кола, що креслить у небі путі, любіть, любіть свою мову й ніколи її не забудьте в житті (*В. Сосюра*). **5.** Молюсь, сумую і ридаю, і знову сльози виливаю, і душу тяжкую мою німим стінам передаю (*Т. Шевченко*).

Материнка, рута, м'ята

II. Випишіть у три колонки дієслова дійсного, умовного і наказового способів.

III. Поясніть способи їх творення.

ПАМ'ЯТАЙМО

Способи дієслів виражають відношення дії до дійсності.

Дійсний спосіб означає дію, що вже відбувалася, відбувається чи відбуватиметься. У зв'язку з цим дієслова дійсного способу мають форми теперішнього, минулого і майбутнього часу, особи, числа, а для минулого часу — форми роду.

Дієслова дійсного способу можуть вживатися із заперечною часткою *не*: *«Ти, може, серденько, того й не знаєш, як гарно, любо як співаєш»* (*Л. Глібов*).

80. **I. Уважно прочитайте текст. Розкажіть про те, як виникло слово «мрія», з якої частини мови воно утворилось.**

ЯК ВИНИКАЮТЬ СЛОВА

Кожен письменник шукає своє дзвінкоголосе слово. Якщо воно витворено у традиціях рідної мови, то повністю переходить у «власність народу». Сприймається, немовби вічно існувало. Хіба можна уявити сучасну українську літературну мову без чудового-пречудового слова «мрія»?! Усім нам добре відоме це слово. Дехто скаже, що воно відоме з давніх-давен, ще з діда-прадіда. Але візьміть «Кобзар» основоположника нашої сучасної української літературної мови, геніального поета Тараса Шевченка.

Перегорніть сторінки «Кобзаря». Ви переконаєтесь, що слова «мрія» нема навіть у ньому. Як могло трапитись, що поетично-ніжне слово «мрія» відсутнє в Шевченкових безсмертних творіннях?

Вигранити, філігранно

А виявляється, що слово «мрія» виникло в пошевченківську добу. Його вигранив для української мови видатний письменник Михайло Петрович Старицький. Звичайно, так майстерно й так філігранно викувати слово можна тільки у злеті поетичного натхнення. Здається, неважка справа від дієслова утворити іменник «мрія». Отож, геніальне, довершене часто-густо (або й завжди) буває простим... (*За І. Вихованцем*)

II. Випишіть дієслова дійсного способу. Поясніть, які форми мають виписані дієслова.

ПАМ'ЯТАЙМО

Умовний спосіб означає дію, можливу за певних умов чи бажану. Наприклад: *«Я жив би двічі і помер би двічі, якби було нам два*

життя дано» (*М. Бажан*); *«Хотіла б я піснею стати у цю хвилину ясну»* (*Леся Українка*). Умовний спосіб утворюється від дієслів минулого часу за допомогою частки *би* (*б*). Дієслова умовного способу мають лише рід і число. Форма особи виражається за допомогою займенників, а категорії часу взагалі відсутні.

Творення дієслів умовного способу

Однина			Множина
Чоловічий рід	***Середній рід***	***Жіночий рід***	
Я *ходив би;* **Ти** *ходив би;* **Він** *ходив би*	*ходило б;* *ходило б;* **воно** *ходило б*	*ходила б;* *ходила б;* **вона** *ходила б*	**Ми** *ходили б;* **Ви** *ходили б;* **Вони** *ходили б*

Частка *би* вживається після дієслів, які закінчуються на приголосний: *ходив би, косив би, читав би*, частка *б* — після дієслів, що закінчуються на голосний: *ходила б, ходили б*.

Умовна частка *би* (*б*) завжди пишеться окремо від дієслів, із якими утворює умовний спосіб, але постійного місця не має. Вона може стояти після дієслова й перед ним, входити до складу сполучника, а також відокремлюватись іншими словами від дієслова, з яким пов'язана. Наприклад: *«Якби ви з нами подружились, багато б дечому навчились»* (*Т. Шевченко*).

ОРФОГРАМА

Частки БИ (Б) з дієсловами умовного способу

81. **І. Сформулюйте та запишіть головну думку пропонованого уривка. Дайте йому назву.**

Коли б мене хто спитав, чому ми такі прибиті та понижені, що іноді боїмося перед чужинцями признатися, що ми члени великого українського народу, то я би подав таку причину: що ми не знаємо ані нашої бувальщини, ані наших славних людей, котрими наш український народ може повеличатися. Коли б у іншого народу такі великі люде появилися, то про них знала би й мала дитина. У нас інакше. Були в нас великі люде, служили на славу свого народу, а ми про них або мало знаємо, або й нічого (*А. Чайковський*).

ІІ. Випишіть словосполучення дієслів умовного способу. Поясніть спосіб творення та правопис.

ПАМ'ЯТАЙМО

Наказовий спосіб у формі наказу, заклику, побажання, прохання, поради виражає спонукання до дії, яка не існує. Наприклад: *«За рідний край і життя віддай»* (*Нар. тв.*).

Дієслова наказового способу мають вид, особи (2-ї однини, 1-ї і 2-ї множини), число і не мають часу. Форми наказового способу створюються від основ теперішнього часу за допомогою закінчень *-и, -імо (-ім), -мо, -ість (-іте), -те.*

Творення форм дієслів наказового способу

Особа	Закінчення	Приклади
2-га особа однини	***-и*** (або нульове закінчення)	*неси, роби; сип, співай*
1-ша особа множини	***-імо (-ім), -мо***	*несімо, несім; робімо, робім; сипмо, співаймо*
2-га особа множини	***-ість (-іте), -те***	*несіть, несіте; робіть, робіте, сипте, співайте*

Закінчення ***-и, -імо (-їм), -ість (-іте)*** вживаються в таких випадках:

1. Якщо наголос падає на закінчення: *несуть — неси, несімо, несіть.*
   Коли при утворенні доконаного виду додається префікс, на який переноситься наголос, закінчення залишаються ті ж самі:
   2-ша особа однини — *винеси, висип, заспівай* (нульове закінчення);
   1-га особа множини — *винесімо, висипмо, заспіваймо*;
   2-тя особа множини — *винесіть* (*винесіте*), *висипте, заспівайте.*
2. Коли основа закінчується збігом двох приголосних:
   1-ша особа однини — *гукни, стрибни*;
   2-га особа множини — *гукнімо, стрибнімо*;
   3-тя особа множини — *гукніть, стрибніть.*

Закінчення ***-іте***, що виступає у 2-й особі множини паралельно з ***-ість***, вживається для надання вислову урочистості. Наприклад: *«Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте»* (*Т. Шевченко*).

82. І. Яку інтонаційну тональності надають тексту дієслова наказового способу? Виразно прочитайте уривок.

ЯК КОЗАК МАМАЙ ОБІД ГОТУВАВ

Козак Мамай порядкував, немовби в себе дома,— хоча дому в нього ніколи не було.

— Давай-но кітлик! — М'ясива сюди!

— Тягніть-но трішки оцту! — поклавши всю баранину в казан і трохи її у воді поваривши, покрикував козак Мамай.

— Перцю мені, несіть перцю! — гукав він, і поблискувала проти вогню його сережка.

— Скільки ж тобі перцю? — питав господар дому.

— Сип жмень із п'ять.

— Здурів! — ахнула господиня.

— Та щоб гіркий був! — наполягав козак.

— Тепер — цибулі несемо, матінко! Потім горлав:

Тональність, кітлик, казан, ослін

— Агов, солі мені подайте, солі!

Та метушня потроху вже вщухала. Підсипавши в казан жменьку сухої гірчиці, докришивши на додачу ще якийсь десяток цибулин, щільно накривши посудину, всі посідали біля печі на ослоні. Та й чекали, принюхувались, смакуючи зарані добру козацьку страву (*За О. Ільченком*).

II. Випишіть дієслова, вжиті в наказовому способі.

III. Утворіть від виписаних дієслів 1-ї, 2-ї і 3-ї особи однини й множини. Виділіть орфограми, поясніть правопис.

ПАМ'ЯТАЙМО

У дієсловах з основою на ***й***; на тверді або пом'якшені приголосні ***д, т, з, с, л, н***; на приголосні ***б, п, в, м, ж, ч, ш, р*** (*співають, стануть, порадять, сиплють*) наказовий спосіб виражається закінченнями *-мо, -те* або нульовим закінченням.

Способи вираження наказового способу

Особа	Закінчення	Приклади
2 особа однини	нульове закінчення	*стань, порадь, співай, сип*
1 й 2 особа множини	***-мо, -те,*** що приєднуються безпосередньо до основи	сип — ***сип-мо, сип-те***

Дієслово *їсти* має такі форми наказового способу: 2-га особа однини — *їж*; 1-ша особа множини — *їж-мо*; 2-га особа множини — *їж-те*.

83. **I. Від наведених дієслів утворіть форми умовного способу.**

Жити, іти, взяти, забути, розпитати, сіяти.

II. Від наведених дієслів утворіть форми наказового способу.

Вертатися, класти, сяяти, приїхати, вивчати, з'їдати.

III. Доберіть речення з утвореними дієсловами.

84. **I. Випишіть з художніх творів по два-три речення з дієсловами умовного і наказового способів.**

ПАМ'ЯТАЙМО

Наказовий спосіб утворюється від дієслів з суфіксом ***-ся (сь)***: *піднесися, розвеселися.*

Наказова форма 3-ї особи утворюється за допомогою спонукальної частки *хай* (*нехай*) від дієслів теперішнього та майбутнього простого часу в 3-й особі однини і множини.

Наприклад: *хай живе, хай живуть; нехай співає, нехай співають; хай робить, хай зроблять.*

В українській мові умовний і наказовий способи можуть передавати різні відтінки у значенні, а також уживатися один замість одного.

Вживання форм умовного і наказового способів

№	Правила	Приклади
1	Якщо форми умовного способу виступають замість наказового, то цим самим наказ змінюється проханням або побажанням	*Чи не продали б ви, чоловіче, тієї ялинки?* (*М. Коцюбинський*).
2	Підсилення наказу і заклику досягається вживанням інфінітива замість наказової форми	*Так тримати! Стояти струнко! Не розмовляти!* (*О. Довженко*).
3	Наказовий спосіб може виражатися формою теперішнього або майбутнього часу	*«Починаємо наступ»,— сказав генерал армії* (*О. Довженко*).
4	Наказовий спосіб може виражати дію минулого часу	*У кінці візьми та й заяви той керівник: «Гарний був виступ!»* (*С. Олійник*).
5	Наказовий спосіб може виражатися сполученням спонукальних часток *давай, даваймо, давайте, нумо* з формами майбутнього часу	*Давайте, хлопці, провчимо вражого пана, щоб не ганявся за бурлаками* (*І. Нечуй-Левицький*).

85. З наведених речень окремо випишіть дієслова умовного і наказового способів. Визначте властиві їм граматичні ознаки.

1. Горіть і боріться, любіть Батьківщину, огні свого серця єднайте в бою! (*В. Сосюра*). **2.** Оголосили б результати та повідомили б, хто переміг у цьому змаганні (*О. Гончар*). **3.** У цю пору в поле вже виїхали б трактори з сівалками (*Остап Вишня*). **4.** Хлюпни нам, море, свіжі лави! (*П. Тичина*). **5.** Коли б рибалки розчаровувались при кожній невдачі, давно б вони перевелись на світі (*Ю. Збанацький*). **6.** Я хотів би вітром бути, щоб воложити вам лиця (*М. Рильський*). **7.** Дивлюся на море, широке, глибоке, поплив би на той бік — човна не дають (*Т. Шевченко*). **8.** Співала б риба, коли б голос був (*Нар. тв.*).

§ 10. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА

В вас мудрість вічна і любов жива...
А хтось же вас народжував, слова,
Хтось ті суцвіття звуків винаходив,
Що стали потім мовами народів!

С. Тельнюк

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієслова, які означають стан або дію, що відбуваються самі по собі, без особи чи предмета, називаються **безособовими.**

86. **І. Уважно прочитайте уривок. Які мовні засоби використовує автор? Що, на вашу думку, збирається описати О. П. Довженко, починаючи розповідь такими словами? Сформулюйте узагальнену відповідь. Аргументуйте її.**

Цю історію хочеться казати найдорожчими словами.

Хочеться кожне слово помити в українській криниці, де дівчина воду брала, і поставити слова чистими рядами, щоб незабутнє вигравало в них, як сонце на Великдень, і радувало людські серця у великі й тяжкі часи.

Хотілося би вишити слова, мов червоні квіти на холодних рушниках, і розвішати рушники в кожній хатині (*О. Довженко*).

ІІ. Випишіть у дві колонки особові й безособові дієслова.

ПАМ'ЯТАЙМО

Безособові дієслова не змінюються за особами. Їм **лише властива** форма 3-тя особи однини теперішнього і майбутнього часу, середнього роду минулого часу й умовного способу, а також форма інфінітива. Проте значення особи, числа і роду безособові дієслова не мають, бо дії — стани, які вони позначають, відбуваються незалежно від живої істоти чи джерела означуваної дії або стану. Тому безособове дієслово ніколи не поєднується з підметом. Безособові дієслова виконують роль присудка в односкладних безособових реченнях.

Наприклад: *«Минулося, розійшлося і сліду не стало»* (*Т. Шевченко*).

87. **І. Від наведених дієслів утворіть безособові форми.**

Кортіти, таланити, мрячити, везти, лихоманити, тіпати, писати, гриміти, лежати.

ІІ. Утворіть з ними речення. Виділіть безособові дієслова як члени речення.

88. **І. Визначте стиль мовлення. Назвіть особові й безособові речення. Дайте назву уривку.**

Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загуркотіло і покотилось у небі. Між листом зашелестів густий, рівний дощ. А на небі зчинилась гуркотнява: кидало колоддям, ламало, трощило (*С. Васильченко*).

Гуркотнява, колоддя

ІІ. Дотримуючи відповідного стилю мовлення та використовуючи безособові форми дієслів, продовжте уривок трьома-чотирма реченнями.

ПАМ'ЯТАЙМО

Значення безособових дієслів

№	Ознаки	Приклади
1	явища природи	*розвидняється, смеркає, підмерзає*
2	стихійні явища	*замело, залило, занесло, вигоріло, висушило*
3	фізичний стан людини або її відчуття	*трусить, пече, ріже, нудить*
4	психічний стан людини	*гнітить, хочеться, тягне, кортить, віриться — не віриться, спиться — не спиться, не лежиться, не сидиться, не читається*
5	буття, існування, стан або їхню відсутність	*минулося, розійшлося, не стало*
6	випадковість явища, незалежність його від особи	*щастить, таланить*

89. Знайдіть у реченнях безособові дієслова. Визначте, до яких груп за значенням вони належать. Схарактеризуйте їх граматичні ознаки.

1. Не дрімалось — думалось про наступний день. **2.** Роздощилося, щоденно квасить і квасить, а ти мусиш іти (*Ю. Збанацький*). **3.** В цеху освоювали нову марку сталі — катали броню для танків (*Я. Баш*). **4.** Весніє вже, цвіте по підгір'ю мигдаль, але весна холодна і шторми б'ють майже кожен день (*О. Гончар*). **5.** Під цим високим зоряним небом думається про все одразу (*О. Сизоненко*). **6.** Летим. Дивлюся, аж світає, край неба палає, соловейко в темнім гаї сонце зустрічає (*Т. Шевченко*).

Мигдаль

90. І. Виразно прочитайте діалог бабусі з онучкою. З яким значенням ужито безособові дієслова в тексті?

«В ОСІННІЙ ЧАС СІМ ПОГОД У НАС...»

— В осінній час сім погод у нас: сіє, віє, туманіє, шумить, мете, гуде і зверху йде.

— А як же це розуміти? — спитала у бабусі онучка.

— А ось так,— одказала бабуся.— Сіє — це значить падає дрібненький-дрібненький дощик — мжичить мжичка. Віє — ти знаєш, що — вітер. Восени йому воля, ганяє полями й дорогами. Туманіє: з'являються тумани, висять над землею вранці й увечері, а то й цілий день. Шумить листя восени. Од гілок відривається, котиться стежками, ніби мітлою мете і листя, і куряву. Гуде: вітер дме у димар, як у велику трубу, і гуде там. І зверху йде: дощ на сніг обернеться, сиплеться зверху. Поки до землі долетить, розтане. І знову сиплеться — зверху йде.

Одне слово — осінь (*За І. Сенченком*).

II. Продовжте уявну розмову за прислів'ями.

1. До Іллі (2 серпня) під кущем сушить, а після Іллі й на кущі не сохне. **2.** Вночі тріщить, а вдень плющить. **3.** Трапляється й такий год, що на день по сім погод.

ПАМ'ЯТАЙМО

Найчастіше безособові дієслова використовуються в художньому та розмовному стилях мовлення. Їх функції у цих стилях — експресивне підсилення описів природи, відтворення душевного стану героїв тощо. Але безособові дієслова можуть уживатися й у офіційно-діловому та науковому стилях.

91. **I. Ознайомтеся з описом козацької гри. Які форми дієслів переважно використано в тексті?**

КОЗАЦЬКА ЗАБАВА «ВОВЧЕ ЛІГВО»

1. Місце, учасники, обладнання

Ліс, поле, майданчик або велика галявина. Учасників — парна кількість (бажано від *14* чоловік, але це залежить від місця гри), щоби поділитись на *2 ватаги*. *Суддів — 3*, з яких *2 допоміжних*, *і один головний*. *Інвентар — футбольний свищик*.

Лігво

2. Підготовка

Територія ділиться *на дві рівні частини* (накреслена лінія, гілляки, борозна). На кожній половині ватага окреслює чітке коло (лігво) на кордоні своєї території, звичайно подалі від розділової смуги. *Діаметр кола — 3–5 метрів*.

3. Опис гри

Бокові судді займають свої місця біля «лігов». Ватаги перебувають кожна на своїй території. За командою головного судді гравці кожної ватаги намагаються прорватись крізь розділову смугу й забігти у вовче лігво до суперників. Кількість тих, хто забіг, залежить від кількості учасників. Це можуть бути і *1*, *і 5 чоловік*. Однак забігти у вороже лігво не так просто. Якщо гравець першої ватаги перебігає на територію другої, його можуть зупинити гравці *команди 2* доторком руки. При цьому зупинений *гравець 1* лишається на місці, там де до нього торкнулись. Звільнити його мають право лише свої — *команда 1*. Як тільки *обумовлена кількість* учасників прорветься в лігво — їхня ватага вважається переможцем. Боковий суддя піднімає руку, а головний оголошує перемогу.

Правила

1. Зупинений гравець обов'язково мусить підняти руку вгору і так стояти до звільнення.
2. Зупинятись одразу, як тільки до нього торкнулися.

3. Якщо до гравця доторкнулись під час стрибка над лігвом — він уважається зупиненим і має відійти від лігва на 1 метр (*З часопису*).

II. Використовуючи відповідні дієслівні форми, опишіть відому вам рухливу гру або вигадайте та розробіть власний сценарій.

ДЛЯ ТИХ, ХТО ХОЧЕ СТАТИ РЕЖИСЕРОМ

Орієнтовний план

1. Умотивована назва гри.
2. Місце проведення й розмітка території.
3. Кількість учасників і обладнання.
4. Приготування до гри:
   1) текст лічилок;
   2) способи жеребкування;
   3) гасла команд;
   4) тощо.
5. Зміст гри та її мета.
6. Основні правила гри.
7. Правила техніки безпеки під час гри.

III. Запропонуйте цю гру на уроках фізичного виховання.

§ 11. ТВОРЕННЯ ДІЄСЛІВ

А слово народжує слово,
співає з братами-словами.
Життя за віками спливає,
а слово народжує слово.
П. Перебийніс

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієслова утворюються від дієслів за допомогою префіксів або суфіксів, а від інших частин мови — за допомогою суфіксів або суфіксів і префіксів водночас.

92. I. Визначте спосіб творення дієслів. Запишіть дієслова, утворені префіксальним, суфіксальним, префіксально-суфіксальним способами у три колонки.

Виписувати, з'їдати, зробити, заливати, вигадую, недочитую, пропонувати, об'єдную, роз'яснюю, спостерігати, віднайти, скидати, кінчати, закінчити, в'язати.

II. Напишіть речення з дієсловами, утвореними префіксальним способом.

93. I. Усно перекажіть текст. Доповніть переказ розповіддю про одного зі згаданих у тексті козацьких ватажків.

НЕВМИРУЩА СЛАВА ХОРТИЦІ

Велична і невмируща слава Хортиці. Це тут у важкі роки лихоліття, коли українську землю, немов ті хижі чорні круки і вовки-сіроманці, терзали татарські орди кримських ханів і польська шляхта, зародилася, розрослася в могутню бойову силу козацька вольниця — Запорізька Січ. Звідти мужні козаки-запорожці давали відсіч загарбникам.

Скільки подвигів звершено, скільки прекрасних могутніх велетнів народила вона за свої сторіччя! Богдан Хмельницький, Іван Сірко, Петро Сагайдачний, Тарас Трясило, Максим Кривоніс, Данило Нечай, Іван Богун... А скільки ще їх, безіменних героїв-лицарів, примушували здригатись татарських ханів, спопеляли фортеці яничар, громили добірні полки шляхетських загарбників. Стамбул і Кафа, Сіноп і Трапезунд — всі вони огорталися козачим пороховим димом, були свідками народження безсмертної козацької слави (*За А. Кащенком*).

Хан, Кафа, шляхетський, Трапезунд

II. Випишіть дієслова, утворені префіксальним способом. Поясніть, яке значення надають префікси дієсловам.

ПАМ'ЯТАЙМО

У сучасній українській мові наявна велика група дієслів, утворених дуже давно. Вони означають найрізноманітніші життєво важливі процеси, дії, стани: *іти, бігти, ходити, стояти, робити, родити, вести, нести, сіяти, косити, рости, спати, співати, лежати, летіти, просити, доїти, кувати* та ін. На їх основі творяться нові похідні дієслова.

Похідні дієслова утворюються від дієслів, іменників, прикметників, числівників, рідше займенників, прислівників і вигуків.

94. Визначте способи творення поданих дієслів. Виділіть твірну основу.

Командувати, покашлювати, радіти, мукати, почувати, звузити, іронізувати, мекати, обнародувати, подвоювати, полонити, світати, зорі-ти, тьохкати, викати, прославитися, перестукуватися, ахати, угукати.

ПАМ'ЯТАЙМО

Основними способами творення дієслів є: префіксальний, суфіксальний, суфіксально-префіксальний.

Префіксальним способом утворюються дієслова віддієслівних основ. Це — внутрішньодієслівне словотворення. Найважливіші префікси, які беруть участь у творенні похідних дієслів, такі: *в-* (*ві-*), *у-*, *уві-*, *від-* (*віді-*), *од-*, *до-* (*ді-*), *ви-*, *з-* (*зі-*), *за-*, *на-*, *над-* (*наді-*), *о-* (*об-*, *обі-*), *під-*, *по-*, *при-*, *про-*, *роз-* та ін. За допомогою цих префіксів творяться великі групи похідних дієслів. Наприклад: *бігти* — ***в**бігти*, ***від**бігти*, ***ви**бігти*, ***до**бігти*, ***з**бігти*, ***за**бігти*, ***на**бігти*, ***об**бігти*, ***під**бігти*, ***про**бігти*, ***пере**бігти*.

Дієслівні префікси багатозначні, тому за їх участю утворюються похідні дієслова руху, переміщення тощо. Префікси також надають їм смислових відтінків.

95. **І. Визначте мету висловлювання. Доповніть розповідь власними спостереженнями в лісі.**

У ЛІСІ

На хвилястих зелених пагорбах кучерявляться діброви. У лісі сонячно й душно. А на заході темне грозове небо креслять сліпучі блискавиці.

Коли грім вщухає і настає тиша, можна почути таємничий шерех. Пожухле листя, глиця, сухі гіллячки потріскують, наче горять. Це так заповзято працюють, сновигаючи тільки їм відомими маршрутами, численні лісові трудяги — руді мурашки.

Шерех, баюра, чагар, повзик

Барвисті оксамитові метелики. Вони в лісі як волошки, маки й інші квіти серед посівів.

А ось тут веприк ходив. Побрюхався після дощу в баюрі, почухався об дерево — одне слово, чепурився.

З гілки на гілку в чагарях перелітають метушливі синички. Пильно обстежують кору на деревах зосереджені повзики. А десь далеко, в глибині лісу, вистукує дятел (*З часопису*).

ІІ. Випишіть дієслова з префіксами. Виділіть їх.
ІІІ. Поясніть, які смислові відтінки надають префікси дієсловам.

ПАМ'ЯТАЙМО

Суфіксальний спосіб широко простежується в утворенні дієслів від іменників, прикметників, рідше числівників, займенників і вигуків. Активно використовуються суфікси: *-и-*, *-а-* (*-я-*), *-ува-* (*-юва-*). Наприклад: *вечеря — вечеряти, день — днювати, зима — зимувати; білий — біліти, білити, білувати; четвертий — четвертувати, так — такати, як — якати.*

При утворенні дієслів від займенників, службових слів та вигуків перед дієслівним суфіксом виступає словотворчий суфікс *-к-*. Наприклад: *тикати, викати, гейкати, мекати, хрюкати, хекати.*

96. **Від наведених іменників і прикметників утворіть дієслова суфіксальним способом.**

1. Голос, адреса, товариш, учитель, телеграф, сідло, весло, зима, ніч, сіль, лист, салют. **2.** Зелений, синій, червоний, молодий, мужній, добрий, товстий, повний, дешевий, густий.

97. **І. Уважно прочитайте текст. Назвіть автобіографічні поезії Т. Г. Шевченка. Доведіть свій вибір, коротко сформулювавши зміст віршів.**

СПІВУЧИЙ КУТОК УКРАЇНИ

Звенигородщина — співучий куток України. У ньому Кирилівка не останнє село. Тарас Шевченко ще змалку купався у тих віршах невідомих поетів, що звуть їх народними піснями.

Батько сам чумакував, часто про того чумака, що занедужав у дорозі, співав. Прийде вечір — всі вулиці в селі аж гудуть піснями. Ранком вийдеш за село — там, вибираючи коноплі, бабуся виспівує баладу про лиху свекруху, що закляла невістку, і та стала тополею. Там чабан на горі про своє бурлацьке життя вигукує на весь степ. А почнуть грати весілля — ціле море пісень: сумних і веселих, до танку́ — різних... Ще до ладу говорити не навчившись, Тарас уже підспівував старшим (*За С. Васильченком*).

Чабан, бурлацький

II. Випишіть із тексту дієслова, утворені від іменних частин мови. Поясніть спосіб їх творення, назвіть частини мови, які лягли в основу дієслів.

98. I. Визначте жанр, стиль і тип мовлення фольклорного твору. Яка ідея покладена в основу народної оповідки?

«КРАЩЕ Я ГОЛОДУВАТИМУ, ТА НА ВОЛІ ЖИТИМУ!»

Зустрілися вовк та собака. Собака питає: «Чим ти, брате, живеш, що худий такий?» Вовк: «Коли й голодую, а коли що натраплю».

Вовк питає: «А чого ти такий гладки́й?» — «Я у хазяїна двір стережу, то хазяїн мене годує, — відповідає собака. — Може, й ти зі мною підеш, він і тебе годуватиме».

Вовк погодився. Ідуть, розмовляють. Вовк розпитує все. А тоді глянув на собаку й питає: «А чого в тебе шия обдерта?» А собака каже: «То мені хазяїн ланцюг одягає на день, а на ніч скида». А вовк: «Тоді прощавай, собако, краще я голодуватиму, та на волі житиму!» (*З народної творчості*)

Гладки́й

II. Випишіть дієслова, утворені суфіксальним способом. Від яких частин мови вони утворились? Назвіть значення суфіксів.

ПАМ'ЯТАЙМО

Суфіксально-префіксальним способом утворюються дієслова від іменних частин мови. Використовуються ті префікси, що й при префіксальному способі словотворення, і ті суфікси, що й при суфіксальному способі. Наприклад: *земля — **за**земли́ти, **при**земли́тися; закон — **у**зако́нити; густий — **з**густи́ти, син — **у**синови́ти; двоє — **по**двої́ти.*

99. Від наведених слів утворіть дієслова суфіксально-префіксальним способом.

Зброя, здоров'я, закон, вода, вузький, повний, звук, десятеро, земля.

100. Замініть словосполучення одним дієсловом.

Послати телеграму. Пояснити всі деталі. Зробити операцію. Замінити фізичну працю машинами. Посіяти заново. Виорати заново. Часто повторювати вигуки *ой*, *гей*.

101. І. Яку пору року змальовано в уривку? Доведіть свою відповідь цитатами з тексту.

ДРОВОРУБ З ГАРТОВАНИМ ДЗЬОБОМ

Гартований, пороша, смілка, латка, вальок, хльоснути

В бору снігу мало. То там, то сям проглядає крізь порошу трава з примерзлими до землі зеленими чубчиками. Стримлять низенькі пеньки з жовтуватою, немов старий мед, смілкою на зрізах. Тихо навкруги й затишно. Тільки часом шелесне по гіллі вальок снігу, струшений вітром з верховіття. Десь неподалік чути: цюк-цюк-цюк.

Це дятел порається. Аж он під старою сосною латка шишок рябіє. Ось ще одна впала. Так ось де він, дроворуб!

Зачувши людину, дятел перестав цюкати. Повів гартованим дзьобом з боку в бік, наче питаючи: чого тобі? Потім здригнувся, хльоснув крилом по корі й зник, залишивши у вузенькому дуплі шишку (*За Гр. Тютюнником*).

II. Випишіть речення з дієсловами, утвореними префіксально-суфіксальним способом. Виділіть їх як члени речення. Назвіть уже вивчені орфограми й пунктограми.

III. Письмово перекажіть текст.

ПАМ'ЯТАЙМО

Складні дієслова утворюються шляхом приєднання до дієслівної основи іменної частини, яка, подібно до префіксів, перебудовує або змінює значення слова: *благословити — благословляти, увіковічувати — увіковічити*.

Проте більшість складних дієслів утворена від складних іменників: *дієвідміна — дієвідмінювати, протиборство — протиборствувати*.

102. І. Уважно прочитайте текст. Дайте йому назву. Розкажіть, чому «дієслова не схильні надто ускладнюватися й подовжуватися».

Українська мова не дуже полюбляє довгі слова. Та вони є. І знайти їх можна насамперед серед прикметників та іменників. Ось вони: «хронікально-документальний», «зеленкувато-золотавий», «сільськогосподарський», «стодвадцятип'ятиліття», «висококваліфікований»,

«світловодолікарня», «авіамоторобудування», «теплоелектроцентраль», «гідроелектростанція», «інженер-технік-технолог» та інші.

Цікаво, що дієслова не схильні надто ускладнюватися й подовжуватися. Нема тут ні неймовірно маленьких, ні надмірно великих слів. Якщо і бувають складні дієслова, то, наприклад, такі, як «одухотворяти», «рукоплескати», «великодушничати». Подібний порядок завела граматика. Адже дієслова в реченні виконують дуже багато обов'язків: виражають час, спосіб, вид, стан, особу і, крім того, керують іменниками. Хіба тоді до гонитви за ускладненістю?! (*За І. Вихованцем*)

II. Доберіть із текстів художньої літератури декілька речень зі складними дієсловами. Розберіть їх за будовою. Поясніть правопис.

ПАМ'ЯТАЙМО

Порядок морфологічного розбору дієслова

Послідовність розбору	Приклад
1. Неозначена форма ***(інфінітив)***. **2.** Вид ***(доконаний, недоконаний)***. **3.** Перехідність ***(перехідне — відповідає на питання З.в., неперехідне — не можна поставити питання кого? що?)***. **4.** Рід. **5.** Число. **6.** Особа ***(1, 2, 3)***. **7.** Спосіб ***(дійсний, умовний, наказовий)***. **8.** Дієвідміна ***(визначається у 3-й особі множини: закінчення -уть, -ють мають дієслова I дієвідміни; -ать, -ять — II)***. **9.** Час ***(у дійсному способі)***. **10.** Синтаксична роль у реченні ***(присудок, зрідка — інші члени речення)***	*Слово **відчиняє** нам двері до краси світу, до радощів життя (І. Вихованець).* **1.** *Відчиняти.* **2.** *Недоконаний.* **3.** *Перехідне.* **4.** *С.р.* **5.** *Однина.* **6.** *3-тя особа.* **7.** *Дійсний.* **8.** *I дієвідміна.* **9.** *Теперішній.* **10.** *Присудок*

103. **I. Усно перекажіть текст. Чи є «козацькі села» у вашій місцевості? Розкажіть про них.**

СТАРЕ КОЗАЦЬКЕ СЕЛО

Спасівка була старим селом. Вказували на це старі, зеленим мохом порослі стріхи, утоптані вулиці, стара церковця і чималий цвинтар з дерев'яними, почорнілими від старості, похиленими хрестами. Спасівчани жили тут, начебто у якійсь фортеці. Походячи з козацького роду, вони розуміли вагу небезпеки і були настільки обережними, що на кожну ніч ставили по черзі сторожів коло обох воріт.

Січовик

До того ще вони умовлялись із сусідніми селами, щоб у кожному були напоготові бочки зі смолою, які на випадок ворожого набігу треба було запалити, аби тим способом повідомляти інших про небезпеку.

Такий лад завів у селі старий досвідчений січовик, котрий прийшов сюди з першими поселенцями (*За А. Чайковським*).

II. З другого абзацу випишіть дієслова. Зробіть морфологічний розбір виписаних дієслів.

§ 12. НАПИСАННЯ *НЕ* З ДІЄСЛОВАМИ. ПРАВОПИС *-ТЬСЯ, -ШСЯ* В КІНЦІ ДІЄСЛІВ

Ти постаєш в ясній обнові,
як пісня линеш, рідне слово.
Ти наше диво калинове,
кохана материнська мово!
Д. Білоус

ПАМ'ЯТАЙМО

Не з дієсловами пишемо **окремо. Разом** *не* з дієсловами пишемо, коли дієслово без *не* не вживається; якщо дієслово має складний префікс *недо-*, який надає йому значення неповної дії; коли дієслово з *не* можна замінити іншим дієсловом-синонімом без *не*. Дієслів, які пишуться з *не* разом, небагато.

ОРФОГРАМА
НЕ з дієсловами

104. **І. Уважно прочитайте текст. Напишіть план. Перекажіть зміст тексту. Які настанови є актуальними й сьогодні? Чим можна доповнити «Повчання…» з огляду на сучасність? Доведіть свою думку.**

ПОВЧАННЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

Отрок

І. Білібін. «Святий рівноапостольний великий князь Володимир (Мономах)»

У своєму домі не віддавайтеся лінощам, але на все майте око.

Куди б ви не йшли походом по своїх землях, не давайте отрокам, ні своїм, ні чужим, завдавати шкоди ні житлу, ні посівам, щоб не стали проклинати. А найбільше шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов, чи простий, чи знатний, чи посол. Якщо не можете вшанувати його подарунками, то стравою і напоєм, бо вони, подорожуючи, прославлять людину по всіх землях або добрим, або лихим. Хворого відвідайте; покійника проводіть, бо всі ми смертні. Нікого не минайте, не привітавши й не обдарувавши його добрим словом.

Що вмієте добре, того не забувайте, а чого не вмієте, того вчіться, як батько мій, що сидячи вдома, навчився п'ятьох мов; бо звідси шана від інших країн. Адже лінощі — мати всього зла: що хто вміє, те забуде, а чого не вміє, того не навчиться.

А ось вам і кінець усьому: майте страх Божий понад усе (*З «Повчання Володимира Мономаха дітям»*).

II. Випишіть речення з орфограмою «не з дієсловами». Зробіть синтаксичний розбір виписаних речень.
III. Виділіть орфограми. Поясніть правопис.

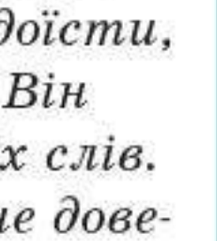
105. **I. Спишіть, розкриваючи дужки.**

1. Запоріжжя споконвіку було серцем українським. На Запоріжжі воля ніколи (не)вмирала, давні звичаї ніколи (не)забувались, козацькі предковічні пісні до посліду днів (не)замовкали, і було те Запоріжжя як у горні іскра: який хоч, такий і роздми з неї вогонь (*П. Куліш*). **2.** В чужому оці й порошинку бачить, а в своєму й сучка (не)добачає (*Нар. тв.*). **3.** Я (не)навиджу брехню у всякій одежі (*М. Рильський*).

Горно

II. Поясніть правопис дієслів з *не*.

ПАМ'ЯТАЙМО

Написання *не* з дієсловами

Разом з функцією префікса		Окремо з функцією заперечної частки	
Визначення	***Приклади***	***Визначення***	***Приклади***
В усіх випадках, коли дієслова без *не* не вживаються	*Неволити, незчутися, ненавидіти, нестямитися*	Від дієслів, дієслівних форм на *-но, -то*	*Праця не закінчена. Праці не закінчено. Підлога не вимита. Підлогу не вимито*
У дієсловах зі складним префіксом *недо-*, вжитому в значенні неповноти дії	*Недобачати, недовиконувати, недодержати, недооцінювати, недоплатити, недочувати*	Від дієслів з префіксом *до-*, коли дієслова вказують на закінчення дії або додатковий процес	*Не дочути, не дописати, не доїсти, не донести. Він не дочув моїх слів. Ця робота не доведена до кінця*
У дієсловах з відповідним значенням	*Нездужати* (*хворіти*), *неславити* (*ганьбити*)	Залежно від значення дієслів	*Не здужати* (*не змогти*), *не славити* (*не прославляти*)

106. **I. Уважно прочитайте текст. Як, на вашу думку, має поводитись вихована людина? За допомогою антонімів, а також шляхом додавання або відкидання *«не»* переформулюйте «поради навпаки». Озвучте свої висновки.**

ДИВНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

«Ніколи нікого не слухайте, говоріть без упину і тільки про себе. Якщо у вас раптом з'явилася якась думка в той час коли інша людина щось розповідає,— сміливо

Антонім, спародіювати

перебивайте, не чекайте, поки хтось закінчить виклад своєї думки. Хіба він такий розумний, як ви?! Переривайте його посеред фрази! А перебивши, розповідайте про свій зубний біль або, ще краще, покажіть усім, який саме зуб потребує пломби...» Чи не правда, досить дивні рекомендації?

Здавалося б, усім зрозуміло, що це — поради навпаки, і людина культурна так ніколи не вчинить. Помиляєтесь! У тому-то й жах, що сама за собою людина часто не стежить і не помічає, що діє саме таким чином, який ми щойно спародіювали (*З кн. «Чим хата багата»*).

II. Випишіть речення, у яких *«не»* виконує функцію заперечної частки. Поясніть правопис.

III. Напишіть невеликий твір на тему «Я спілкуюсь у товаристві».

ПАМ'ЯТАЙМО

Афіксом називається частина слова, що змінює його зміст, значення, або роль у реченні. Слово походить з латинської мови, де дослівно означає «прикріплений». Синонімом до афіксу є слово «формант», який виконує ті ж самі функції.

Афікс ***-ся (-сь)*** може вживатися з більшістю дієслів у всіх формах, крім дієприкметників. Стоїть він після інфінітивного суфікса ***-ти (-ть)*** або закінчення в особових формах дієслова. Наприклад: *грати — гратися, граються, граюся.*

Сучасний дієслівний афікс ***-ся (-сь)*** — це давня коротка форма зворотного займенника *себе* у знахідному відмінку однини. Вона завжди виступала при дієсловах. Коли перестали вживатися короткі форми займенників (*мя, тя, ся, мі, ті, сі*), форма ***-ся (-сь)*** втратила значення займенника і стала частиною дієслова, виконуючи ряд функцій.

За допомогою афікса ***-ся (-сь)*** від перехідних дієслів утворюються неперехідні: *бити* (*що?*) — *битися* (*чим?*), *купати* (*кого?*) — *купатися* (*в чому?*), *лікувати* (*кого?*) — *лікуватися* (*від чого?*), *переконувати* (*кого?*) — *переконуватися* (*в чому?*), *вмивати* (*кого?*) — *вмиватися* (*чим?*).

Якщо афікс ***-ся (-сь)*** поєднується з неперехідними дієсловами, то утворюються безособові дієслова: *спиться, сіється, ореться, хотіться.* Наприклад: *Ой не спиться й не лежиться, і сон мене не бере* (*Нар. тв.*).

За допомогою афікса ***-ся (-сь)*** утворюються різні зворотні й пасивні дієслова: *вмиватися, одягатися, взуватися, листуватися, будуватися.*

В окремих випадках афікс ***-ся (-сь)*** разом із префіксами виконує словотворчі функції, тобто надає словам нового лексичного значення: *бігати — набігатися, сидіти — насидітися, жити — зжитися.*

Ряд дієслів без афікса ***-ся (-сь)*** не вживаються: *боятися, сміятися, пишатися, намагатися.*

107. Від наведених слів утворіть дієслова з афіксом *-ся*. Визначте його функції.

Думати, будувати, молотити, виготовляти, зустрічати, вчити, ловити, розвивати, збирати, прийняти, робити, починати, дивувати, вибирати, збільшувати, порушити, обсівати.

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієслова на ***-ться*** завжди пишуть з м'яким знаком. Після шиплячих в українській мові м'який знак ніколи не ставиться, тому ***-шся*** в дієсловах вживається без м'якого знака.

ОРФОГРАМА
Написання -ТЬСЯ, -ШСЯ в кінці дієслів

108. Спишіть. Виділіть орфограми. Поясніть правопис дієслів на *-ться, -шся*.

1. Як вода в Чорному морі не переведеться, поки світ-сонця, так і в Січі до віку вічного не переведуться лицарі. З усього світу злітаються вони туди, як орли на недоступну скелю (*П. Куліш*). **2.** Стоїш посеред городу, задумався. А коли підносиш ногу, щоб вийти з городу, то пильно дивишся вниз, щоб не наступити на живу рослину. Поволеньки ступаєш по стежці, а тобі здається, що всі вони за тобою дивляться, підглядають: і соняшники, й гарбузи. Боїшся необережно зачепити їх, боїшся тих поглядів, бо не розумієш. О, нарешті вже вискочив на подвір'я! А потім ще довго стоїш і дивишся на барвисту повінь городню (*Є. Гуцало*).

109. І. Пригадайте зміст жартівливої української пісні «Ходить гарбуз по городу...». Які ще овочі ростуть на вашому городі або їх купують на ринку? З'ясуйте, чи вони «гарбузові родичі». Усно перекажіть текст.

«ХОДИТЬ ГАРБУЗ ПО ГОРОДУ...»

«Ходить гарбуз по городу, питається-
ся свого роду...» — співається в жартівливій українській пісні, яка розповідає про родичів гарбуза: диню, огірочки, бараболю, квасолю, буряки, моркови-
цю, боби.

А чи й справді вони родичі? Наука ботаніка об'єднує найбільш близькі рослини у роди та види. Вид — це сім'я рослини. Рід — її прізвище.

Прізвище та ім'я рослинам дають латинські, бо латинська мова у вчених вважається міжнародною. Жовта диня,

М. Тимченко.
«Ходить гарбуз по городу»

наприклад, зветься «кукуміс мело». А найближчий родич дині — огірок, теж «кукуміс», але вже «сатівус».

Є родини рослин, що складаються з найбільш близьких родів. До родини гарбузів, таким чином, справді належить диня — «гарбузова господиня», а також огірочки та кавун.

Паслін

А от бараболя, тобто картопля, зовсім не причетна до родини гарбузів. Її родичі — помідор і паслін. Родич морковиці — звичайний буряк, а родичі квасолі — боби та горох. Їхня родина так і зветься — бобові (*За В. Уткіним*).

II. Випишіть речення з дієсловами на *-ться (-шся)*. Підкресліть орфограми. Поясніть правопис.

ПАМ'ЯТАЙМО

Складовою частиною багатьох дієслів є частка-суфікс ***-ся***, вжита як для утворення нових лексичних одиниць, так і для вираження граматичної співвідносності активності або пасивності дії. ***-Ся*** можна назвати часткою, тому що вона має спосіб утворення похідних дієслів і граматичних форм приєднання до кореня афіксів — частин слова, які змінюють його смисл, значення або роль у реченні. Приєднуючись до будь-якого дієслівного утворення (крім дієприкметника), у будь-якій формі, ***-ся*** виступає в кінці дієслова:

а) після особових змін у закінченнях (*сміюся, сміємшся*);
б) після форм змін минулого часу (*сміявся, сміялася*);
в) після суфіксів інфінітива (*сміятися*);
г) після суфіксів дієприслівника (*сміючися*).

Разом з тим ***-ся*** виконує і суфіксальну роль як один із показників стану й засіб дієслівного словотвору.

Частка ***-ся (-сь)*** у зворотних дієсловах, де вона виступає в ролі афікса, пишеться разом: *будується, одягається, сміється, наївся* (*наївсь*), *напився* (*напився*).

У 3-й особі однини перед ***-ся*** з'являється ***-ть-, -ш-***: *сміюся, сміється, сміється*.

Сполучення ***-шся, -ться*** у дієслівних формах вимовляються як [с′: а], [ц′: а].

Вимова й правопис *-шся, -ться* в дієслівних формах

Категорія	Правильна вимова	Правильне написання
-ться в дієслівних формах	[бйец′:а], [носи^{е}ц′:а], [смійуц′:а], [вчитиме^{и}ц′:а], [брати^{е}муц′:а], [береж′іц′:а]	*б'ється, носиться, сміються, вчитиметься, братимуться, бережіться*
-шся в дієслівних формах	[ради^{е}с′: а], [брати^{е}ме^{и}с′:а], [грайес′: а], [ми^{е}луйес′:а], [змагайес′:а], [обли^{е}вайес′:а]	*радишся, братимешся, граєшся, милуєшся, змагаєшся, обливаєшся*

110. **І. Виразно прочитайте текст. Чи погоджуєтесь ви з думкою автора про те, що без рідного слова «людина стає без роду племені, котиться перекотиполем у безодню бездуховності»? Обґрунтуйте свою відповідь.**

РІДНЕ СЛОВО

Любов до Батьківщини виявляється в любові до рідного слова. Словом рідним треба дорожити, як честю матері, як совістю. Якщо людина байдужіє до рідної мови, то в її душі вмирає краса рідної землі. Людина стає без роду й племені, котиться перекотиполем у безодню бездуховності.

Ми милуємося картинами природи. Слухаємо шепіт саду, спів птахів. Бачимо, як журно хилиться колос пшениці на ниві. Квіти вибігають на берег річки й зачудовано дивляться на її швидкоплин. Замріяно стоять верби над водою. Зелена краса зажди линула у натхненне слово багатющої скарбниці української пісні, казки, легенди, поезії.

Перекотиполе

Хай же вічно звучить музика народного слова. Нехай неповторні його пахощі стануть для кожного з нас найдорожчим і найріднішим (*За І. Вихованцем*).

ІІ. Випишіть з тексту дієслова з орфограмами *-ться (-шся)*. Зробіть фонетичний розбір виписаних слів.

§ 13. *Е, И* В ОСОБОВИХ ЗАКІНЧЕННЯХ ДІЄСЛІВ І Й ІІ ДІЄВІДМІНИ. *Ь* У ДІЄСЛОВАХ НАКАЗОВОГО СПОСОБУ

Є в словниках і віра, і надія,
Є слова дія, дієслів полки.
Чи вистоїть земля й помолодіє,
Чи вигорять народи й словники?..

С. Литвин

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієслова **І дієвідміни** в 2-й і 3-й особі однини та в 2-й і 3-й особі множини мають закінчення: ***-еш, -єш*** (*несеш, пишеш, читаєш, граєш*), ***-е, -є*** (*несе, пише, читає, грає*), ***-ете, -єте*** (*несете, пишете, читаєте, граєте*), ***-уть, -ють*** (*несуть, пишуть, читають, грають*).

Дієслова **ІІ дієвідміни** у цих же особах мають закінчення: ***-иш, -їш*** (*робиш, кричиш, стоїш*), ***-ить, -їть*** (*робить, кричить, стоїть*), ***-ите, -їте*** (*робите, кричите, стоїте*), ***-ать, -ять*** (*роблять, кричать, стоять*).

Складна форма дієслів утворюється додаванням до інфінітива відмінюваного дієслова особових закінчень — для 1-ї, 2-ї і 3-ї особи однини закінчення ***-му, -меш, -ме***, а для форм множини — ***-мемо, -мете, -муть***.

	Однина	**Множина**
1-ша ос.:	*нестиму, знатиму;*	*нестимемо, знатимемо;*
2-га ос.:	*нестимеш, знатимеш;*	*нестимете, знатимете;*
3-тя ос.:	*нестиме, знатиме.*	*нестимуть, знатимуть.*

Складена форма майбутнього часу утворюється поєднанням інфінітива відмінюваного дієслова й особових форм допоміжного дієслова *бути* (майбутнього часу простої форми), наприклад: *буду робити, будеш робити, будуть робити*.

	Однина	**Множина**
1-ша ос.:	*буду нести, читати;*	*будемо нести, читати;*
2-га ос.:	*будеш нести, читати;*	*будете нести, читати;*
3-тя ос.:	*буде нести, читати.*	*будуть нести, читати.*

111. **І. Прочитайте народні висловлювання про козаків. Які риси вдачі в них підкреслено? Визначте ці риси та наведіть по декілька прикладів з наведених прислів'їв на підтвердження своєї думки.**

1. Терпи, хлопче, козаком будеш. **2.** Хто любить піч, тому ворог Січ. **3.** Береженого і Бог береже, а козака шабля стереже. **4.** Козак живе не тим, що є, а тим, що буде. **5.** Добрий козак бачить, де отаман скаче. **6.** Коли стелиться доріжка, козакові не до ліжка. **7.** Що буде, то буде, а козак панщини робити не буде. **8.** Козак з біди не заплаче (*З нар. тв.*).

Отаман

ІІ. Випишіть дієслова з *-е, -и* в особових закінченнях дієслів. Провідміняйте їх. Поясніть правопис орфограм.

ОРФОГРАМА

Написання Е, И в особових закінченнях дієслів

112. **І. Уважно прочитайте текст. Дайте йому назву. Розкажіть про куточок природи, розташований у вашій місцевості.**

Річка не широка, не уславлена, але весела й світла. Водиться в ній і щука, і лящ, і окунь, і плотичка. Старі й хлопчики з захопленням займаються на річці рибальством.

Перлина, шипшина

Тече річка не прямо, а викручується, по її берегах ростуть верби. Вода під ними завжди темна, і з неї випинається слизьке холодне коріння. Пісок на березі жовтий, чистий, наче вздовж річки намалювали жовтою фарбою стрічку.

Лівий берег низький, і його заливає у повінь. На луках косять траву і складають сіно у копиці, пасуть рябих корів і приганяють їх до річки напувати.

На правому, високому березі стоїть місто. Його оточує гай. Весною молодь ходить у гай по квіти, влітку — по ягоди, восени — по гриби і по червоне та золоте листя, з якого плетуться прегарні віночки.

Немає для молоді кращої втіхи, як збирати в гаю весняні квіти. Ідеш по суцільних ландишевих листях, а квітів мало, наче хтось уже зібрав їх. А нахилишся, глянеш знизу й збоку і побачиш скрізь перлинні квіточки. Все узлісся у перлинах — простягай руки, набирай повний кошик. Запашними китицями вкривається черемха, зацвітає рожева шипшина, зозуля віщує довге життя (*В. Панова*).

II. Випишіть дієслова I й II дієвідміни. Утворіть від них (де це можливо) 2-гу особу однини і множини. Поясніть написання особових закінчень. Виділіть орфограми.

ПАМ'ЯТАЙМО

У 2-й особі однини наказовий спосіб дієслів може виражатися нульовим закінченням: *стань, сядь, порадь, злазь, сип, ріж, перевір, співай*. Якщо таке дієслово закінчується на м'який знак, то він зберігається й при подальшому відмінюванні. Наприклад: *стань — станьмо, станьте; сядь — сядьмо, сядьте; порадь — порадьмо, порадьте; злазь — злазьмо, злазьте*. У дієсловах 2-ї особи однини наказового способу із закінченням на твердий приголосний або на [й] при відмінюванні м'який знак не ставиться: *сип — сипмо, сипте; ріж — ріжмо, ріжте; перевір — перевірмо, перевірте; співай — співаймо, співайте*.

ОРФОГРАМА

Ь у дієсловах наказового способу

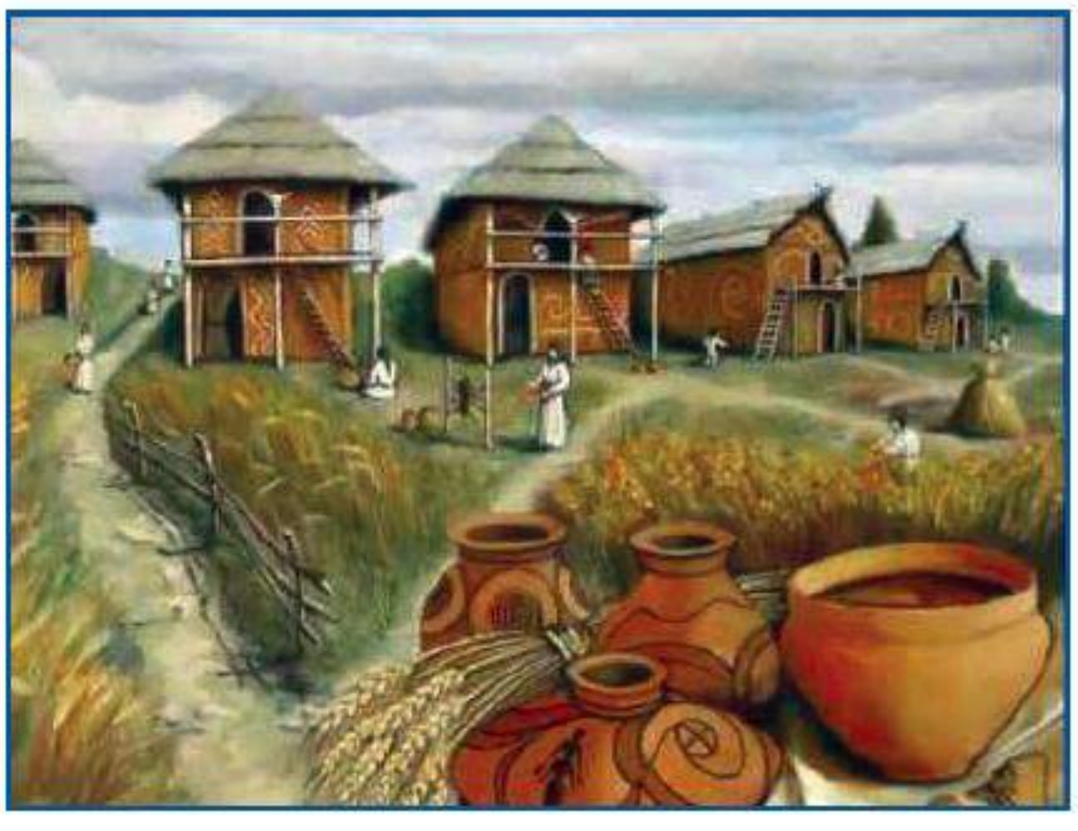

113. **I. Усно перекажіть текст. Назвіть малюнки рядками з тексту. Продовжте розповідь відомими вам фактами про життя наших прадавніх предків.**

ТРИПІЛЬЦІ

А хто ж були ті люди, що жили колись в українських степах?

Вчені назвали їх трипільцями. Вони селилися на берегах Дніпра, Дністра та Бугу ще п'ять тисяч років тому. Поміж орачів, скотарів, мисливців були ще й майстри-умільці. Котилася світом слава про гончарів трипільських. Широкими ріками за сині моря розвозили чужоземні купці глечики та горнята, майстерно розмальовані червоно-чорними візерунками.

Трипілля, орач, горнята

У трипільців не було часу на війни, бо ж не могли вони свою землю без догляду залишити. Трипільці брали зброю в руки лише тоді, коли доводилось обороняти золоті ниви від нападників. Це було справою святою.

Колихалася стигла нива. Зеленіли на березі верби. Горнулися одна до одної глинобитні хати, вкриті соломою. Вечірнє сонце сідало за небокрай. Люди прощалися з ним і просили завтра послати новий день, бо для трипільців сонце було верховним богом. А лиш ранок займався на сході — люди знову поспішали в поле.

Квітувала трипільська земля. Летіли дні, роки, тисячоліття. Не спинялася ріка життя... (*Н. Вернигора*).

II. Випишіть дієслова, які в 2-й особі однини наказового способу мають нульове закінчення.

III. Провідміняйте їх. Виділіть орфограми. Поясніть правопис.

ПОМІРКУЙМО

Фактор, популярний

Психологи на підставі досліджень щодо сприйняття людиною певного кольору можуть багато чого розповісти про її характер, схильності, склад розуму, психіки, стан здоров'я. А вся справа в тому, що ставлення до кольору — біологічно вроджена особливість людини. Наприклад, у шанувальників білого кольору добре розвинута уява, вони мрійливі.

Кольоротерапія — метод лікування кольором — став сьогодні дуже популярним. Ще в давнину вважалося, що колір не тільки здатний відновити душевну рівновагу, а й серйозний лікувальний фактор при численних фізичних недугах.

Основні кольори сприймаються всіма людьми однаково. Наприклад, червоний приваблює, але викликає стан збудження, чорний пригнічує, жовтий покращує настрій.

У Європі дослідження лікувального ефекту кольору почалося в середині XIX століття. Лікарі, які практикують у цій області, вважають, що правильно підібрана колірна гама може впливати не менше, ніж ліки. Проведені досліди показали, що голубий колір гальмує збудження, а рожевий активізує емоції, якщо людина перебуває в стані психічної пригніченості.

До речі, зверни увагу на кольорове оздоблення твого підручника. Воно виконано з урахуванням популярних досліджень у цій галузі.

Морфологія. Орфографія. Дієприкметник

§ 14. Дієприкметник як особлива форма дієслова
§ 15. Активні дієприкметники. Творення активних дієприкметників теперішнього й минулого часу
§ 16. Пасивні дієприкметники. Творення пасивних дієприкметників минулого й теперішнього часу
§ 17. Відмінювання дієприкметників. Перехід дієприкметників у прикметники та іменники
§ 18. Дієприкметниковий зворот
§ 19. Безособові дієслівні форми на *-но, -то*
§ 20. Правопис дієприкметників. Написання *-н-* у дієприкметниках та *-нн-* у прикметниках дієприкметникового походження
§ 21. Правопис *не* з дієприкметниками

§ 14. ДІЄПРИКМЕТНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА

Барвистість одвічна народної мови —
Це щось невимовне, прекрасне, казкове:
І ласка любові, зелена калина,
І пісня досвітня в гаях — солов'їна.

П. Усенко

ПАМ'ЯТАЙМО

➲ ***Дієприкметник*** — це особлива форма дієслова, що означає ознаку предмета за дією. Як і прикметник, дієприкметник відповідає на питання *який? яка? яке? які?* Синтаксична роль — означення, інші члени речення.

114. **І. Уважно прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення.**

«РИСИ» ДІЄПРИКМЕТНИКА

Логічно

Дієприкметник немовби «позичив» дещо від дієслова і дещо від прикметника. Він спирається на дві частини мови. Наприклад, у приказці «Під лежачий камінь вода не тече» дієприкметник «лежачий» має такі дієслівні ознаки: теперішній час, недоконаний вид, активний стан. Прикметникові риси: значення ознаки, відмінок, рід, число.

Звичайно, дієприкметники утворюються тільки від дієслів. Але не менш сильні також їх прикметникові особливості: позначення ознаки предмета, наявність морфологічного роду, числа та відмінка, синтаксична функція — означення.

Напевно, не потрібно надавати перевагу ні дієслівним, ні прикметниковим характеристикам дієприкметника. Логічніше було б виділити дієприкметник як окрему частину мови, яка поєднує в собі дієслівні й прикметникові ознаки (*За І. Вихованцем*).

ІІ. Запишіть речення, у яких ужито слово *дієприкметник*. Докладно перекажіть текст за написаним.

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієслівні та прикметникові ознаки дієприкметників

За дієслівними ознаками дієприкметники розрізняють		Подібно до прикметників дієприкметники змінюються
активні	пасивні	за родами
ріжучий, сяючий, співаючий	*вишитий, рубаний, критий*	*Вишитий, вишита, вишите; критий, крита, крите*

За дієслівними ознаками дієприкметники розрізняють		Подібно до прикметників дієприкметники змінюються
теперішнього часу	**минулого часу**	**за числами**
воркуючий, блимаючий, гріючий	*варений, заколотий*	*вишитий — вишиті, зварений — зварені, колотий — колоті*
доконаного виду	**недоконаного виду**	**за відмінками**
зварений, розпиляний, загорнутий	*роблений, рубаний, варений, митий*	*зварений, звареного, звареному, звареним, на звареному*

115. **З наведених речень випишіть дієприкметники. Визначте їх синтаксичну роль. Зверніть увагу на розділові знаки в реченнях.**

1. Оповитий розмаїто-жовтим серпанком осені, садок задумливо дрімав (*Г. Михайличенко*). **2.** Крізь заґратовані маленькі віконечка тихо лився сірий світанок (*А. Головко*). **3.** Коси дівчат заплетені, кожна у віночку, а сорочки з тонкого полотна так уже вибілені та вишиті різними візерунками, що не надивишся (*М. Олійник*). **4.** Сонце зараз було схоже на згасаюче в осиротілім полі осіннє багаття (*М. Стельмах*). **5.** Осяяний сонцем, перед нами розкрився зовсім інший світ (*О. Довженко*).

Серпанок, заґратований, багаття

II. За схемою зробіть морфологічний розбір виписаних дієприкметників.

Дієприкметник	Дієслівні ознаки			Прикметникові ознаки		
	Стан	Вид	Час	Рід	Число	Відмінок

ПАМ'ЯТАЙМО

Синтаксична роль дієприкметників

Визначення	Зразки
У реченні дієприкметники найчастіше виступають у ролі означень	1. *На гілці зав'язався білий гарбуз, а на ньому умостився пучок ясночервоних, іще недозрілих вишень* (*М. Стельмах*). У реченні дієприкметник *недозрілих* — означення до іменника *вишень*. 2. *Через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, не одгороджені тинами* (*І. Нечуй-Левицький*). Дієприкметниковий зворот *не одгороджені тинами* — відокремлене означення до іменників *городи та левади*
Дієприкметники можуть виконувати функцію присудка	*Дороги наші мічені вершинами і втратами* (*Б. Олійник*). Дієприкметник *мічені* виступає в ролі присудка

116. **І. Уважно прочитайте текст. З уроків історії пригадайте, як було дотримано «переяславський меморандум». Подумайте, які історичні паралелі можна провести між подіями давнини й сьогоденням.**

НЕЗДІЙСНЕНІ НАДІЇ ГЕТЬМАНА

У вирішальний момент татари зрадили, і тепер надії Хмельницького спрямовані на Москву.

Він пише цареві, що польське військо чинить наругу над святими церквами. А восьмого січня на Переяславській раді оголошені договірні статті, суть яких була такою. Україна зберігає всі свої колишні порядки і своє самоврядування під владою старшин і гетьмана, обраних голосуванням. Гетьман має право приймати послів і налагоджувати відносини з чужоземними державами. Всі українські стани зберігають за собою свої давні права й вольності. Кількість козацького війська повинна бути збільшена до 60 тисяч. Крім того, можна набирати ще й добровільні полки. Гетьманський уряд зобов'язаний видавати велику платню цареві, збір якої доручений місцевим урядовцям, без втручання російських збирачів. Зі свого боку цар обіцяв захищати Україну своїми військами від зазіхань Польщі.

Меморандум, старшина, стани, протекція

Та козацька старшина неохоче йшла під «московську протекцію», бо з їхніх голів не вивітрився план незалежної Української держави (*За О. Левицьким*).

ІІ. Випишіть речення з дієприкметниками. Назвіть функції, які виконують дієприкметники у виписаних реченнях. Підкресліть їх як члени речення.

ПАМ'ЯТАЙМО

Означення, виражені як прикметниками, так і дієприкметниками, узгоджуються з означуваним іменником у роді, числі й відмінку: *написаний твір, написана стаття, написане оголошення; написані твори, написані статті, написані оголошення; написаного твору, у написаній статті, написаним оголошенням.*

117. **І. Визначте стиль і тип мовлення. Дотримуючи відповідного стилю й типу мовлення, розкажіть про походження назви місця, де ви народилися.**

ЖИВ СОБІ КОЗАК ХАРКО

Хіба думав вигаданий або реальний козак Харко, що його іменем назвуть місто, яке стане містом-гігантом? І це сталося за якихось 300 з лишком років.

Індустріальний, хутір

Тепер Харків — один із найбільших індустріальних, наукових і культурних центрів країни. В індустріальне

обличчя Харкова вплетені споруди попередніх сторіч: Покровський собор XVII століття, Успенський собор і Катеринінський палац XVIII століття тощо.

Чи справді від імені Харка походить назва міста? Досі її походження остаточно не з'ясоване. Одне з тлумачень веде до імені першого поселенця козака Харка. За переказом, Харко заснував хутір на низовинній, болотистій місцевості. Поселенці вели вперту боротьбу з нападниками-татарами. Одного разу впав на полі бою і Харко. Пограбований хутір запустів, але згодом на цьому ж місці знову з'явилися люди. Новий хутір зберіг стару назву. Люди не забули імені першого поселенця Харка (*За І. Вихованцем*).

Пам'ятник козакові Харкóві в Хáркові

II. Випишіть узгоджені дієприкметники з іменниками.

III. Провідміняйте виписані словосполучення. Виділіть відмінкові закінчення.

ПАМ'ЯТАЙМО

Перехід дієприкметників у іменники

Визначення	Приклади
Дієприкметники можуть переходити в іменники, тоді в реченні вони виконують функції підметів й додатків	1. *Битий небитого везе* (*Нар. тв.*). У реченні дієприкметник *битий* — підмет, а *небитого* — додаток 2. *За одного битого двох небитих дають* (*Нар. тв.*). Дієприкметники *битого*, *небитих* — додатки.

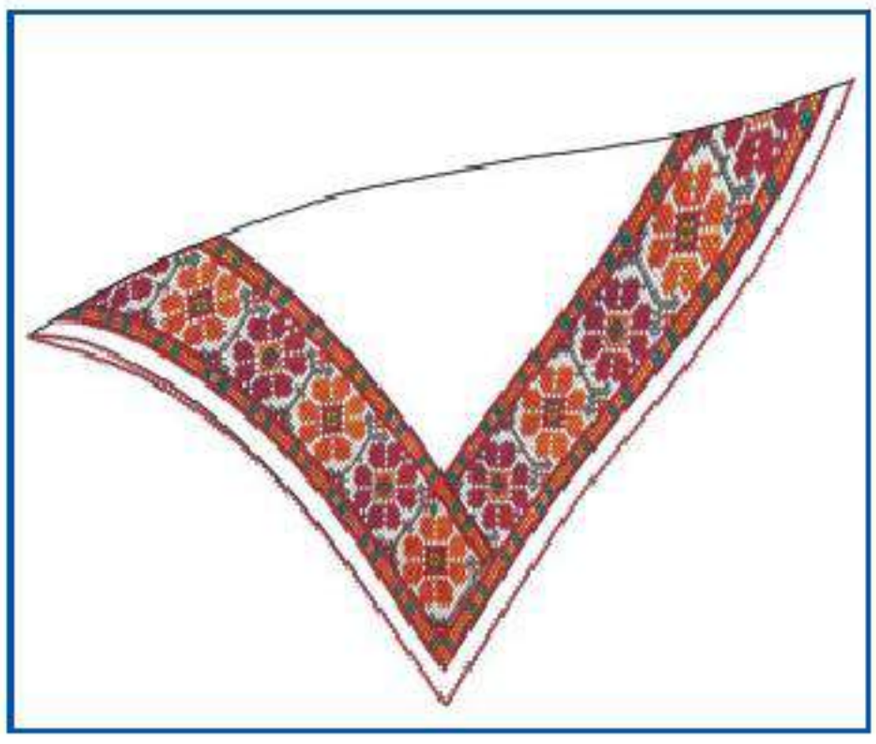
118. **I. Усно перекажіть текст. Доповніть розповідь відомостями про обрядове значення інших побутових речей, що стали традиційними в українському фольклорі.**

ОБРЯДОВЕ ЗНАЧЕННЯ ДІВОЧОЇ ХУСТКИ

Крім побутового, дівоча хустка в Україні має ще й обрядове значення.

В часи козаччини був добрий звичай у наших дівчат. Коли козаки вирушали з військом у похід, то кожна дівчина своєму нареченому дарувала вишиту хустину як символ вірності в коханні.

На випадок, коли козака спіткає смерть у дорозі чи він загине в бою, хустка також виконувала важливу роль. Нею вкривали обличчя козака, «щоб хижі ворони очей не довбали, козацької крові не випивали...»

Якщо козака ховали з військовими почестями, то тіло загиблого накривали червоною китайкою, а вишиту хустину клали на осідланого коня, якого вели за домовиною.

Побутовий, обрядовий, китайка

Ведуть коня вороного,
Розбиті копита...
А на ньому сіделечко,
Хустиною вкрите.

Так про цей звичай писав Тарас Шевченко у своїй поемі «Хустина» (*За О. Воропаєм*).

II. Випишіть з тексту речення з дієприкметникакми. Чи в усіх випадках дієприкметники виконують функцію означення?
III. Зробіть синтаксичний розбір виписаних речень. Поясніть, на яку частину мови перетворилися деякі дієприкметники.

§ 15. АКТИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ. ТВОРЕННЯ АКТИВНИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ ТЕПЕРІШНЬОГО Й МИНУЛОГО ЧАСУ

На вустах радіє колискова,
На руці дитина засина.
І рікою ллється рідна мова
Вічна, мов Довженкова Десна.
Н. Клименко

ДЛЯ ЗАГАЛЬНОГО ОЗНАЙОМЛЕННЯ

Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються від основи дієслів теперішнього часу, приймаючи суфікс основи, властивий 3-й особі множини. До основи теперішнього часу додається дієприкметниковий суфікс ***-ч-***. Для утворення активних дієприкметників теперішнього часу служать майже всі дієслівні основи.

Форми активних дієприкметників теперішнього часу можливі далеко не від усіх дієслів.

Від дієслів, які не мають форм теперішнього часу, не можуть утворюватись активні дієприкметники теперішнього часу. Не утворюється активний дієприкметник теперішнього часу й від дієслова «бігти», бо прикметник «біжучий» не узгоджується з 3-ю особою множини дієслова «біжать» і не вживається в значенні дієприкметника. Також не утворюються дієприкметники від дієслівних форм на ***-ся***.

Дієприкметниковий суфікс ***-ч-*** може виступати в складі прикметникового суфікса ***-уч- (-юч-)***: *болючий, гримучий, живучий, родючий, скрипучий, співучий, квітучий* і под. Прикметники, утворені від дієслівних коренів за допомогою суфікса ***-уч- (-юч-)***, не зберігають

морфологічної співвідносності з дієсловами у формі 3-ї особи множини. Наприклад: *лет-я-чий* (*лет-я-ть*) — *лет-юч-ий*, *гримл-я-ч-ий* (*гримл-я-ть*) — *грим-уч-ий*, *спів-аю-ч-ий* (*співа-ю-ть*) — *спів-уч-ий*, *квіт-ую-ч-ий* (*квіт-ую-ть*) — *квіт-уч-ий*.

Утворення активних дієприкметників теперішнього часу

Класифікація дієслів	Приклади дієслів	Активні дієприкметники теперішнього часу
Дієслова з інфінітивною основою ***-ува- (-юва-)***	*ідеалізувати — ідеалізують, оновлювати — оновлюють, пояснювати — пояснюють*	*ідеалізуючий, оновлюючий, пояснюючий*
Дієслова зі зв'язаними основами, у яких суфікс ***-ва-*** приєднується до дієслівного кореня, що закінчується на голосний, у разі кінцевого приголосного додається суфікс ***-і-***	*уболівати — уболівають, взувати — взувають, обвивати — обвивають*	*уболіваючий, взуваючий, обвиваючий*
Дієслова, утворені від іменних коренів, звуконаслідувальних слів тощо	*ахкати — ахкають, бажати — бажають, благати — благають, квітчати — квітчають, поглинати — поглинають*	*ахкаючий, бажаючий, благаючий, квітчаючий, поглинаючий*
Дієслова із суфіксом основи ***-і-***, що передають процес становлення ознаки або означають перебування суб'єкта дії в певному стані	*Багровіти — багровіють, міцніти — міцніють, синіти — синіють*	*багровіючий, міцніючий, синіючий*
Дієслова з морфологічними змінами в корені під час відмінювання	*різати — ріжуть, сіяти — сіють, діяти — діють*	*ріжучий, сіючий, діючий*
Дієслова, що передають звукові процеси	*ревіти — ревуть, гудіти — гудуть, сопіти — сопуть*	*ревучий, гудучий, сопучий*
Дієслова з суфіксом ***-ну-***, який надає значення одноразовості	*в'янути — в'януть, сохнути — сохнуть, стигнути — стигнуть, танути — тануть, терпнути — терпнуть*	*в'янучий, сохнучий, стигнучий, танучий, терпнучий*
Дієслова з непохідними основами	*вести — ведуть, дути — дують, мити — миють, нести — несутъ*	*ведучий, дуючий, миючий, несучий*
Дієслова іменного походження, у яких під час відмінювання з'являється приголосний ***-л-***	*вабити — ваб (л)ять, губити — губ (л)ять*	*ваб (л)ячий, губ (л)ячий*

Класифікація дієслів	Приклади дієслів	Активні дієприкметники теперішнього часу
Дієслова, що означають зукові процеси або дії, пов'язані з рухом і місцеположенням у просторі	*стояти — стоять, лежати — лежать, дрижати — дрижать*	*стоячий, лежачий, дрижачий*
Дієслова, у яких суфікси основи ***-і- (-и-), -у- (-ю-), -а- (-я-)*** або приєднуються безпосередньо до кореня, або виступають після суфіксів ***-он-, -н-***	*терпіти — терп (л)ять, кипіти — кип (л)ять, сидіти — сидять, дзвеніти — дзвенять*	*терп (л)ячий, кип (л)ячий, сидячий, дзвенячий*

Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються від дієслів різних класів, які виражають дію безвідносно до її об'єкта: *воркуючий голос, німуюча ніч, квітуюча весна; триваюча перерва, спочиваюча природа; благаючий голос, граючий промінь, блимаючий вогник; ріжуче лезо, сіюча рука, плачуча дитина, сяюче сонце; ведуче колесо, миюча речовина, несуче крило; вабляча таїна, барвляча речовина.*

Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються або від неперехідних дієслів (*байдикуючий, воркуючий, спочиваючий, блимаючий, плачучий*), або від перехідних, ужитих у неперехідному значенні (*благословляючий, люблячий*).

Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються також від дієслів, які означають виражену в часі якісну ознаку: *багровіючий ліс, голубіюче небо, гріюче сонце, жевріючий вогонь, зеленіюче поле, зріючий колос; бліднуче обличчя, тихнучі голоси, в'януча природа*; а також від дієслів, що означають стан: *лежачий камінь, спляча красуня*; від інших дієслів, крім тих, що мають у складі основи суфікси ***-т-***, ***-от-***: *дзвеняча мідь, димлячі труби, летячий птах, кипляча вода, мигтячі зорі.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Але **слід пам'ятати**, що форма теперішнього часу активних дієприкметників менш характерна для української мови порівняно з російською. Вона не є широко вживаною. Натомість треба використовувати іншу, описову форму: не *«читаючий учень»*, а *«учень, який читає»*. У художній літературі як винятки зустрічаємо: *«сяючий», «сплячий», «лежачий», «чаруючий»* та деякі інші за аналогією. Проте такі форми не закріпилися в нормативній українській лексиці, вони не перебувають у регулярних зв'язках з відповідним типом дієслівних основ, а тому, на думку багатьох мовознавців, їх слід уважати нетиповими для морфологічної системи української мови віддієслівними похідними, що характеризуються як книжні витвори, не властиві українському літературному слововживанню. В українську мову активні дієприкметники теперішнього часу на ***-уч- (ий), -юч- (ий),***

-ач- (ий), -яч- (ий) потрапили під впливом російської мови, де вони нормативно вмотивовані. У нашій мові замість цих штучних замінників необхідно подавати власне українські мовні засоби (прикметники, іменники, дієприслівники, дієслова-присудки складних речень), що відповідають російським активним дієприкметникам.

Отже, продовжуємо боротися з мовними перекрученнями, так званим «суржиком». До речі, значення цього слова таке:

1) суміш жита й пшениці, жита й ячменю та ін.;
2) механічна суміш елементів різних мов.

Тому звернімося до таблиці, щоб відділити «полову» від «зерен», щоб ...*слово*,

Лихим безбатченкам на зло,
Під сонцем істини раптово,
Як зерно в ґрунті ожило.

І. Гнатюк

Порадник з культури мовлення

Російські дієприкметники	Що можна почути (прочитати)	Українські відповідники
Агитирующий	*Агітуючий*	*Агітатор*
Адресующий	*Адресуючий*	*Адресант*
Арендующий	*Орендуючий*	*Орендатор*
Бастующий	*Страйкуючий*	*Страйкар*
Болеутоляющий	*Знеболюючий*	*Протибольовий, знеболювальний*
Взаимоисключающий	*Взаємовиключаючий*	*Взаємозаперечний, взаємосуперечливий, несумісний*
Военнослужащий	*Військовослужачий*	*Військовик, військовий, військовослужбовець*
Действующий (закон)	*Діючий (закон)*	*Чинний (закон)*
Доверяющий (юр.)	*Довіряючий*	*Довіритель*
Жизнеутверждающий	*Життєстверджуючий*	*Оптимістичний, сповнений життя*
Заведующий	*Завідуючий*	*Завідувач*
Заключающий договор	*Заключаючий договір*	*Укладач угоди, договірник*
Занимающий должность	*Займаючий посаду*	*На посаді*
Звукозаписывающий	*Звукозаписуючий*	*Звукозаписний*

Російські дієприкметники	Що можна почути (прочитати)	Українські відповідники
Исполняющий обязанности	*Виконуючий обов'язки*	*Заступник, який виконує, зайнятий виконанням, виконавець, виконувач*
Ликвидирующий	*Ліквідуючий*	*Ліквідатор, ліквідаційний*
Несоответствующий	*Невідповідаючий*	*Що не відповідає, невідповідний, недоречний*
Обслуживающий персонал	*Обслуговуючий персонал*	*Обслуга*
Оказывающий влияние	*Впливаючий*	*Впливовий, здатний вплинути*
Оказывающий (кому) внимание	*Приділяючий увагу*	*Уважний (до кого)*
Оплачивающий	*Сплачуваючий*	*Що платить, платник*
Последующий	*Послідуючий*	*Наступний*
Предшествующий	*Попереджуючий*	*Попередній*
Служащий	*Служачий*	*Службовець (в уряді) урядовець*
Путешествующий	*Подорожуючий*	*Мандрівник*

119. **І. Ознайомтесь зі змістом таблички. Запам'ятайте українські відповідники до найпоширеніших активних дієприкметників теперішнього часу на *-учий (-ючий)*.**

Українські відповідники активних дієприкметників теперішнього часу

Слово та його значення	Неправильно	Правильно
«Виконуючий» *— який виконує, здатний виконати, зайнятий виконанням, виконавець, виконувач*	*виконуючий роботу* *тимчасово виконуючий обов'язки кого* *виконуючий роль*	*виконавець роботи* *тимчасовий заступник кого тимчасовий виконувач обов'язків кого* *виконавець ролі; який виконує роль*
«Діючий» *— що діє, покликаний діяти, діяльний, активний, ефективний, чинний, дієвий*	*діючий вулкан* *діючий порядок* *діючий фактор* *діюча модель* *діюча армія* *діюче законодавство* *діючі особи*	*активний (живий) вулкан* *заведений порядок* *чинник* *робоча модель* *регулярна армія* *чинне законодавство* *дійові особи, лицедії*

Слово та його значення	Неправильно	Правильно
«Наступаючий» *— який наступає, прийдешній, наступний, близький, вже на підході, вже близько*	*З наступаючим Новим роком!*	*З настанням Нового року!* *З передноворіччям!* *З прийдешнім Новим роком!*

II. За зразком доберіть власне українські відповідники-синоніми (іменники; описові форми: *той, що; який*; прикметники, пасивні дієприкметники) до активних дієприкметників теперішнього часу.

1. Виступаючий — виступаючий з доповіддю, виступаючий перед класом школяр, виступаючий з трибуни. Для довідки: *промовець, оратор, який виступає, доповідач.*
2. Знаючий — знаючий міру. Для довідки: *поміркований, який знає, знавець, тямущий, досвідчений, обізнаний, компетентний*
3. Існуючий — існуюче законодавство, існуючі думки, існуючі кордони, існуючий у природі, існуючий порядок, існуючі проблеми, існуючі ціни. Для довідки: *що існує, здатний існувати (у якомусь місці), розташований, розміщений, зафіксований, чинний, сучасний, теперішній, наявний, відомий.*
4. Плаваючий — плаваючий по морю, плаваючий графік, плаваючий курс валюти. Для довідки: *змінний, мореплавець, нестійкий.*

III. Розберіть за будовою активні дієприкметники теперішнього часу. Поясніть спосіб їх творення. Запишіть по одному реченню з наведеним словосполученням до дієприкметника.

120. **I. Відредагуйте текст.**

НАСТУПАЮЧА ЗИМА

У природі зійшлися в битві дві пори року. Наступаюча зима та обороняюча осінь. Для початку наступаюча сторона робила розвідки, посилаючи на недовгий час морози, колячі дошкульні вітри й завірюху. Чагарники оголились, мертвіючі зовсім трави. Затоки і протоки скувало тонким і хрустким льодом. Намерзаючі крижані забереги ламались під тиском води.

Раптово почавсь рішучий наступ зими. Здавалось, небо змішалося з землею. Воно осипалося суцільною біліючою масою, крізь яку поблизу не можна було розпізнати людину. За добу шар снігу в метр завтовшки підім'яв під себе рудючу землю. Усе навкруги побіліло, засніжилися сопки, перестоячі трави і пні сховались. Стоячі дерева, обтяжуючі сніги. Зникаючі дороги не можна було проїхати ні поїздом, ні машиною.

Забереги, сопка

Вщухаючий снігопад — і населення вийшло розчищати занесені колії, ведучі до пристані, і шляхи, прилягаючі до будівництва. Працюючі поділили між собою ділянки роботи (*За В. Ажаєвим*).

ПАМ'ЯТАЙМО

Деякі усталені в шкільній практиці активні дієприкметники теперішнього часу з суфіксами ***-уч- (-юч-)*** слід замінювати словоформами з суфіксами ***-ува- (-юва-) -льн-***.

Приклад словотворення

неправильно	правильно
*уточнюю**че** слово*	*уточню**вальне** слово*

121. **І. Відредагуйте речення.**

1. Тема сьогоднішнього уроку: «Узагальнюючі слова». **2.** Випишіть з речення пояснююче слово. **3.** Підготуйтесь до написання відтворюючого диктанту (*З посібника*).

ІІ. Поясніть значення відредагованих слів.

ПАМ'ЯТАЙМО

Активні дієприкметники минулого часу утворюються від основи інфінітива за допомогою суфікса минулого часу ***-л-***, який виступає після суфікса основи або після дієслівного кореня. Для утворення активних дієприкметників минулого часу служать дієслівні основи дієслів І і ІІ дієвідмін.

Утворення активних дієприкметників минулого часу

Класифікація дієслів	Приклади дієслів	Активні дієприкметники минулого часу
Дієслова **І дієвідміни** з суфіксом ***-і-*** в основі інфінітива	*Обважн-**і**-ти, позелен-**і**-ти, осирот-**і**-ти*	*обважн-**і**-**л**-ий, позелен-**і**-**л**-ий, осирот-**і**-**л**-ий*
Дієслова **І дієвідміни** з суфіксом ***-ну-*** в основі інфінітива	*тріс-**ну**-ти, хрус-**ну**-ти, зів'я-**ну**-ти, змерз-**ну**-ти, розта-**ну**-ти*	*трісну-**л**-ий (тріс-**л**-ий), хрус-**ну**-**л**-ий, зів'я-**л**-ий, змерз-**л**-ий, розта-**л**-ий (розта-**ну**-**л**-ий)*
Дієслова **І дієвідміни** з ***нульовим*** суфіксом в інфінітиві	*прогни-ти, опас-ти*	*прогни-**л**-ий, опа-**л**-ий (з випадінням кінцевого приголосного кореня)*
Дієслова **ІІ дієвідміни** з суфіксом ***-и-*** в основі інфінітива	*згор-і-**ти**, затрем-т-і-**ти***	*згор-**і**-**л**-ий, затремт-**і**-**л**-ий*

122. **І. Уважно прочитайте текст. Яку пору року описує автор? Підтвердьте свою відповідь рядками з тексту. Створіть усне монологічне висловлювання про захід сонця взимку. Скористайтесь активними дієприкметниками минулого часу під час опису.**

ПО ЗАХОДІ СОНЦЯ

Зайшло сонце. Ожили хмари й зчервонілою річкою попливли вище далекого лісу, нижче вечірньої зірки.

Плюскотіла в темряві доспіла ярина, і на високій могилі, як побратими, урочисто постали два застиглих полукіпки. Настояна тиша нечутно йшла полями, густа й пахуча.

Потеплілим пилом дихнула дорога. В заголубілому прорізі віт гойднувся тонкий серп місяця, підпливаючи до мерехтливої зорі. Старі, саджені в два рядки крислаті липи з'єднуються мережаними брамами і повівають медом. Пливуть вони в саме село, натомлені, величні. Братаються з молодими садами і знову прямують просторами повз оселі, ниви. Пливуть, як саме життя невмируще.

Ярина, полукіпок, крислатий, брама, мережаний, жмурка

Срібна жмурка загойдалась у сповнілій косарській криниці. Невелика криниця, а вмістилися в ній і придорожні дерева, і високе ковane небо з серпом місяця. А вода в ній міцна, на корені настояна (*За М. Стельмахом*).

II. Випишіть речення з активними дієприкметниками минулого часу. Виділіть їх як члени речення, розберіть за будовою.

ПАМ'ЯТАЙМО

Активні дієприкметники минулого часу вживаються у формі доконаного виду. Вони співвідносяться з особовими формами дієслів минулого й теперішнього часу. Активні дієприкметники минулого часу узгоджуються з особовим дієсловом у формі минулого часу: *позеленіле поле — поле, що (яке) позеленіло, замерзла річка — річка, що (яка) замерзла*. Подібне узгодження не властиве прикметникам з суфіксом *-л-*, що співвідносяться з дієсловами недоконаного виду: *кисле яблуко, талий сніг* і под. Отже, прикметники з суфіксом *-л-*, співвідносні з дієсловами недоконаного виду, не слід плутати з активними дієприкметниками минулого часу.

Рідко вживаними для сучасної української літературної мови є активні дієприкметники минулого часу з суфіксом *-ш-*. Вони утворюються від поодиноких дієслів з суфіксом *-и-* в основі інфінітива: *помогти — поміг-ш-ий, перемогти — переміг-ш-ий, допомогти — допоміг-ш-ий*. Ці дієприкметники, як і дієприкметники з суфіксом *-л-*, співвідносяться з особовими формами дієслів минулого часу: *перемігший батальйон — батальйон, що (який) переміг*.

123. У дві колонки випишіть словосполучення з активними дієприкметниками минулого часу й віддієслівними прикметниками.

Тривалий час, зів'яла трава, пріле листя, умілі руки, почорніле небо, обміліла річка, спітнілий футболіст, бляклий колір, стигла груша, нависла гілка, здолавший перешкоди, пожовклий очерет.

ІІ. Напишіть по два речення зі словосполученнями, у яких ужито дієприкметники й прикметники. Поясніть, чим вони розрізняються.

ПАМ'ЯТАЙМО

Активні дієприкметники минулого часу утворюються від неперехідних дієслів доконаного виду. Оскільки дієслова І дієвідміни з суфіксами *-і-, -ну-* в основі інфінітива, а також нульовим суфіксом та дієслова ІІ дієвідміни з суфіксом *-и-* в основі інфінітива утворюють видові пари за допомогою префіксів, то активні дієприкметники минулого часу можливі тільки від префіксальних дієслів:

- *побіліти — побіліле обличчя, збідніти — збідніла сім'я, дозріти — дозрілі плоди;*
- *зів'яти — зів'яла трава, ослабнути — ослаблі струни, окріпнути — окріпле здоров'я;*
- *опадати — опалий лист;*
- *защеміти — защеміле серце, згоріти — згорілий будинок.*

Від дієслів доконаного виду з безпрефіксною основою можуть утворюватися безпрефіксні активні дієприкметники минулого часу: *тріснути — тріснула* (*яка?*) *діжка, хруснути — хруснула* (*яка?*) *галузка* і под.

124. **І. Від наведених дієслів утворіть активні дієприкметники минулого часу.**

Почорніти, відлетіти, ліпити, позеленіти, зів'янути, розтанути, обважніти, посвіжіти, тріснути, спітніти, одерев'яніти, пошерхнути.

ІІ. Додайте до утворених дієприкметників іменники та утворіть словосполучення.

ПАМ'ЯТАЙМО

Спільною основою для **творення активних дієприкметників** теперішнього і минулого часу є дієслова з суфіксом *-і-* в основі інфінітива та дієслова з нульовим суфіксом в інфінітиві. Від них можуть утворюватись пов'язані видовою ознакою форми активних дієприкметників теперішнього і минулого часу:

- *зеленіюче дерево — позеленіле дерево;*
- *мерзнучі ноги — змерзлі ноги;*
- *треммтячі руки — затреммтілі руки.*

Активні дієприкметники минулого часу *опалий, підпалий* (та інші того самого кореня), утворені від основ дієслів з нульовим суфіксом, співвідносяться з активними дієприкметниками теперішнього часу, утвореними від форм недоконаного виду цих же дієслів, що мають суфікси *-а- (-я-)* в основі інфінітива: *опадаючий, підпадаючий* і под.

Отже, формами активних дієприкметників теперішнього й минулого часу, крім часової ознаки, передається ще й виразна видова ознака: дія, яка відбувається зараз (теперішній час) і результат виконаної дії (минулий час). Наприклад: *«Дбайливо политі і старанно підстрижені квіти красувалися серед* ***в'янучих*** *трав»* (*В. Собко*); *«Від землі йде духмяний аромат* ***зів'ялих*** *трав»* (*В. Пархоменко*).

Проте не забуваймо, що форми активних дієприкметників **минулого часу** більш **характерні** для української літературної мови, ніж активні дієприкметники теперішнього часу.

125. **I. У наведених словосполученнях замініть активні дієприкметники теперішнього часу на активні дієприкметники минулого часу. Наприклад: *сивіюче волосся — посивіле волосся.***

Рум'яніюче обличчя, в'янучі квіти, жовтіюче листя, біліючі від снігу поля, чорніюча земля, багровіюче небо, достигаючий колос.

II. Розберіть дієприкметники за будово. Поясніть спосіб їх творення.
III. Напишіть декілька речень з новоутвореними дієприкметниковими словосполученнями. Виділіть дієприкметники як члени речення.

126. **I. Виразно прочитайте текст. До якого стилю й типу мовлення він належить? Доведіть свою думку. Назвіть репродукцію рядками з тексту.**

ЛІС УЗИМКУ

І сонце світить, і сніг куриться. Оскаженілий вітер гуде в обмерзлих деревах. Ніде ні душі. Ліс та поле. Куриться над полем сніг до самого сонця стуманілого, завихреного клубами сухої снігової куряви. Уже воно при заході, уже скоро воно й зовсім сховається, і споночілий простір запанує надворі.

Свище вітер. Струмує сніг. Тисячі посивілих гінців біжать у розвихрену заметільну безвість. А через два дні весь ліс — в іней, у крихкому розквітлому вбранні. Світлий, притихлий, мовби жде чогось, до чогось прислухається. Тиша навколо така, що, мабуть, далеко чути, як довбе десь мерзлу гілку дятел (*За О. Гончаром*).

II. Випишіть речення з активними дієприкметниками минулого часу. Поясніть, від яких дієслів вони утворились. Назвіть видові ознаки (дія, яка відбувається зараз; дія, яка завершилась) у виписаних реченнях.

§ 16. ПАСИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ. ТВОРЕННЯ. ПАСИВНИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ МИНУЛОГО Й ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ

У мові все:
діброви й верболози,
Дніпра і Ворскли витканий атла́с,
козацька доблесть і кріпацькі сльози,
ще й дума та, що вистраждав Тарас.
Д. Луценко

ПАМ'ЯТАЙМО

Пасивні дієприкметники виражають ознаку, яка зумовлена дією іншого предмета чи особи. Пасивні дієприкметники утворюються від основ інфінітива перехідних дієслів і виражаються формами минулого часу доконаного й недоконаного виду.

Наприклад: *вишитий* (*ким?*) *рушник, прочитана* (*ким?*) *книга, зламанана* (*ким? або чим?*) *гілка, розбите* (*ким? або чим?*) *скло.*

127. З наведених речень випишіть пасивні дієприкметники. Поставте до них запитання.

1. В хаті було як у віночку: підлога потрушена травою, піч розмальована, стіл накритий вишитою скатертиною (*О. Гончар*). **2.** Виткнулась валка саней, навантажених великими дубовими колодами (*В. Кучер*). **3.** На нивах, як те військо побите, темніють незношені снопи, стеляться довгими рядами незагребені покоси, а подекуди стоять самотою клапті недокошеної пшениці (*С. Васильченко*). **4.** Уся вулиця була заповнена запахом печеного хліба (*Ю. Мушкетик*). **5.** Збуджена уява живо малювала перед ним недавно бачені й пережиті картини (*Гр. Тютюнник*). **6.** З путі далекої вернувся машиніст, укритий порохом, увесь пропахлий димом (*М. Рильський*). **7.** Хотіла я піти до конопель, так тут іще робота не скінчена (*Леся Українка*). **8.** Молода невитрачена сила хвилею вдарила в груди (*М. Коцюбинський*). **9.** Весна, садочки зацвіли, неначе полотном укриті, росою Божою умиті (*Т. Шевченко*).

Валка, колода, порох

II. Назвіть дієслова, від яких утворені виписані дієприкметники.

128. І. Від наведених дієслів утворіть пасивні дієприкметники; де це можливо, похідні від них та паралельні форми з суфіксами *-н- (ий), -ен- (ий), -т- (ий).*

Повідомити, попередити, посилити, гоїти, напоїти, жати, дути, дерти, одягнути, замкнути, молоти, пороти, плутати, клепати, рубати.

ПАМ'ЯТАЙМО

Суфіксальний спосіб творення пасивних дієприкметників минулого часу

Правило	Правило	Правило	Правило
За допомогою суфікса ***-н- (ий)*** від інфінітивних дієслівних основ на ***-а- (-я)***	За допомогою суфіксів ***-ен- (ий), -єн- (ий)*** від інфінітивних дієслівних основ на приголосний та з суфіксами ***-и-, -і- (-ї-)***	За допомогою суфікса ***-т- (ий)*** від односкладових дієслівних основ на ***-и- (-і-), -а- (-я-), -у-, -ер-*** та їх похідних	За допомогою паралельних форм з суфіксами ***-н- (ий), -ен- (ий), -т- (ий)***; ці ж форми можуть утворюватися і від дієслів з основою на ***о***
*Бажати — бажа**ний**, пиляти — пиля**ний**, купати — купа**ний***	*привезти — приве**зений**, принести — принесе**ний**, погризти — погризе**ний**; засвоїти — засвоє**ний***	*бити — бит**ий**, збити**й**, розбити**й**; гріти — грі**тий**, розігрі**тий***	*згорнути — згорну**тий**, згорне**ний**; колоти — коло**тий**, коле**ний***

II. Запишіть по одному реченню з пасивним дієприкметником, утвореним за допомогою відповідного суфікса.

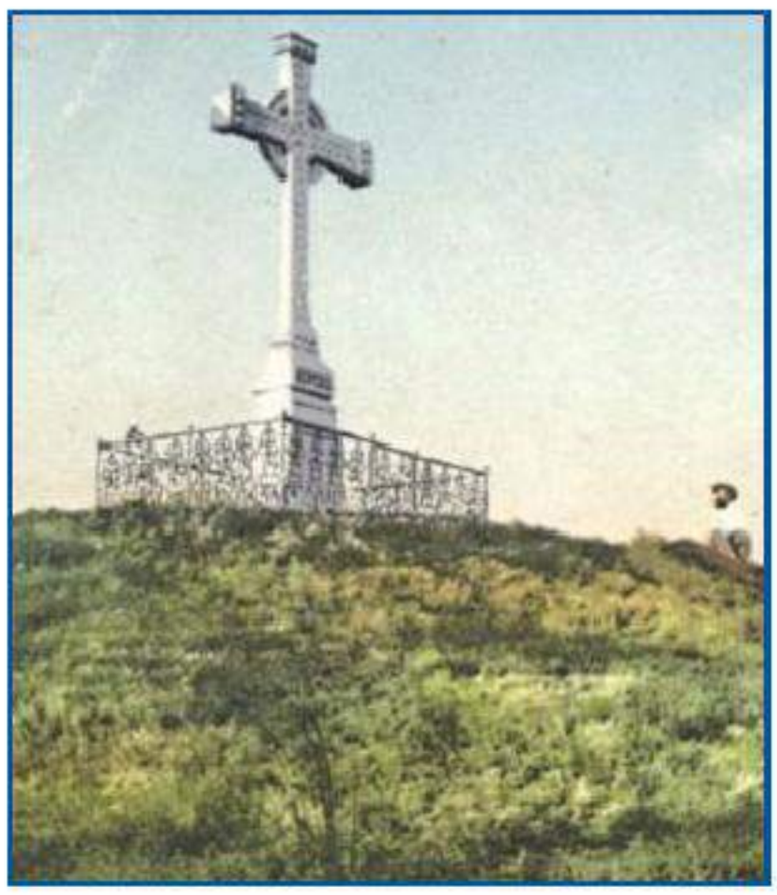

129. **І. Визначте стиль і тип мовлення. Виразно прочитайте текст. Яку роль відіграють пасивні дієприкметники у висловлюванні? Аргументуйте свою відповідь. Де поховано Тараса Шевченка? Розкажіть про сучасний вигляд описаного місця.**

ШЕВЧЕНКОВА ГОРА

Верства, шар

Чудові садочки, притулені на горах, були наскрізь пронизані сонцем, зеленіли до самого дна. Через яблуні та вишні блищала ясно-зелена трава, як килим, розстелений на крутих горах. Садки неначе висіли над нашими головами. Круглі гіллясті яблуні неначе були готові скотитись з крутої гори, як зелені м'ячі... Дніпро синів недалечко за низиною, вкритою то сірим піском, то молодими густими кущами осокора.

В цім місці над Дніпром, за три верстви од Києва, стоїть Шевченкова гора. Верх гори рівний. Шевченкова могила стояла серед чистої незарослої рівнини. Два шари каміння жовтіли на ясному сонці. Поверх них чорніла насипана земля, поросла травою та дрібненьким зіллям.

Хрест стояв високо і чорнів, як намальований, проти синього неба (*За І. Нечуєм-Левицьким*).

ІІ. Випишіть пасивні дієприкметники. Поясніть спосіб їх творення та розберіть за будовою.

ПАМ'ЯТАЙМО

Під час утворення **пасивних дієприкметників** за допомогою суфікса *-ен- (ий)* відбуваються чергування кінцевих приголосних основи інфінітива.

Чергування кінцевих приголосних

Кінцеві приголосні	Приклади чергування в утворених дієприкметниках
[д] — [дж]	*узгоди**ти** — узгоджений*
[зд] — [ждж]	*заїз**дити** — заїжджений*
[г], [з] — [ж]	*перемог**ти** — переможений, принизи**ти** — принижений*
[с] — [ш]	*проголос**ити** — проголошений*
[к], [т] — [ч]	*пек**ти** — печений; скорот**ити** — скорочений*
[ст] — [щ]	*очис**тити** — очищений*

130. **І. Утворіть від наведених дієслів пасивні дієприкметники. Поясніть чергування приголосних під час творення.**

Погодити, дослідити, зберегти, зобразити, об'їздити, стригти, знизити, завісити, сікти, заволокти, вимастити, огородити, посадити.

ІІ. Придумайте й запишіть словосполучення з утвореними дієприкметниками.

ПАМ'ЯТАЙМО

Зміни в групах приголосних

Правило	Приклади
Якщо дієслівна основа закінчується на губний приголосний [б], [п], [в], [м], [ф], то після них під час утворення пасивних дієприкметників з'являється [л]	*загуби**ти** — загублений, обро**бити** — оброблений, розщепи**ти** — розщеплений, зліпи**ти** — зліплений, обстави**ти** — обставлений*

131. **І. Від наведених дієслів утворіть пасивні дієприкметники. Розберіть їх за будовою. Поясніть спосіб творення.**

Зловити, поновити, ознайомити, купити, зробити, схопити, переломити, підготовити, приголубити, засліпнути, вирізьбити, позбавити, озлобити, оздобити, скам'яніти, оживити, освітити, плавити, викривити, поставити, заправити, уявити.

ІІ. До наведених дієслів доберіть антоніми. Утворіть від них пасивні дієприкметники. Наприклад: *зловити — відпустити — відпущений.*
ІІІ. Поясніть спосіб їх творення.

132. **І. Визначте стиль мовлення прочитаного уривка. Доведіть свою відповідь. А що ви знаєте про Святого Миколая? Коли відбувається свято, описане в тексті? Чи обдаровує вас Святий Миколай? Якщо ні, то перекажіть прочитане батькам.**

ВЕСЕЛЕ НАРОДНЕ СВЯТО

Чудотворець, курінь, колядка, щедрівка

Миколая — веселе народне свято. Колись господарі виготовляли пиво, скликали гостей, пили, гуляли, жартували.

Зле, якщо хтось інший, а не господар, перейде через подвір'я першим. Кожний господар встає в цей день раніше, ніж звичайно, та йде дати худобі їсти. Поздоровляє тварин словами: «Дай, Боже, добрий день, щобись худібонька здорова була та й я з тобою, ще й зі своєю жоною».

За народними легендами та переказами, Святий Миколай позбавляв людей стихійного лиха. А найбільше допомагав тим, хто розгубився на воді. Всі одеські рибалки в своїх куренях ставили образ Святого Миколая. Виходячи в море ловити рибу, рибалки оздоблювали свої човни образами святого чудотворця.

Миколай-чудотворець опікується не тільки людьми, а й диким звіром — за переказами, міг оживити загиблу тваринку.

Миколай робив дітям подарунки, тому вони дуже любили цього святого, у колядках та щедрівках завжди намагалися висловити йому вдячність (*За О. Воропаєм*).

ІІ. Випишіть з тексту дієслова з основами, які закінчуються на губний приголосний. Утворіть від них пасивні дієприкметники.
ІІІ. Розкажіть про особливості творення таких дієприкметників.

ПАМ'ЯТАЙМО

Зміни голосних при творенні пасивних дієприкметників

Правило	Приклади
Під час творення пасивних дієприкметників звук [у] дієслівного суфікса ***-ува- (-ювa-)*** змінюється на [о]	*зачарувати — зачарований, ізолювати — ізольований*

133. **І. Утворіть пасивні дієприкметники минулого часу від наведених дієслів. Виділіть орфограми.**

Боронувати, бракувати, індустріалізувати, завоювати, комбінувати, кооперувати, ігнорувати, інтенсифікувати, ліквідувати, відраховувати, іменувати, прикувати, ілюструвати.

134. **І. Уважно прочитайте текст. Поясніть його назву. Усно перекажіть текст.**

ГЕРОЇЧНА СТОРІНКА НАШОЇ ІСТОРІЇ

Минуло п'ять століть, як у літописах, піснях та думах закарбувалася одна з найгероїчніших і найдраматичніших сторінок світової історії — Запорізької Січі, козацького війська, які утворювали державу.

Коли викинути з української історії найяскравіший трьохсотлітній літопис козацького війська, то доля України зникне з політичної етнічної карти народів світу. Ми матимемо лише безнаціональних покірних кріпаків і німих рабів.

Закарбувати, етнічний, феодальний

Тим часом українська й світова література та мистецтво створювали Запорізькій Січі, козацькому військові неповторний духовний пам'ятник. В усі часи слово «козак» означало вільну людину, було протилежним до понять «кріпак», «раб», «невільник».

Запорізька Січ існувала й до останніх днів залишалась островом волі українців серед феодально-кріпосницького океану самодержавної Росії (*За Я. Дзирою*).

ІІ. Випишіть з тексту дієслова з суфіксами *-ува- (-юва-)*. Утворіть від них пасивні дієприкметники минулого часу. Поясніть, які зміни відбулися під час творення.

ПАМ'ЯТАЙМО

В українській мові є пасивні дієприкметники минулого часу, вжиті на означення тривалої дії. Вони утворюються за допомогою суфікса ***-н- (ий)*** від дієслів недоконаного виду з ненаголошеним суфіксом ***-ува-, -юва-***: *записувати — записуваний, оновлювати — оновлюваний*. Такі дієприкметники можуть виконувати функцію дієприкметників теперішнього часу. Наприклад: *Ти так захоплюєшся своїми* ***уявлюваними*** *успіхами, що навіть не поцікавилась, як працюють інші* (*О. Донченко*). У цьому реченні дієприкметник *уявлюваними* (*успіхами*) можна замінити конструкцією з дієсловом у теперішньому часі: *успіхами, що уявляються*.

Залежно від змісту речення значення теперішнього часу можуть набувати дієприкметники, утворені від дієслів без суфікса ***-ува-, -юва-***. Наприклад: *І почуває він себе таким слабким, безсилим і безвільним, мов пилина, вітрами* ***гнана*** (*І. Франко*). Тут зворот з дієприкметником *гнана* відповідає конструкції також з дієсловом у теперішньому часі: *пилина, яку гонять вітри*.

135. **І. Утворіть речення з наведеними словосполученнями. Виділіть дієприкметники як члени речення.**

Записувана розповідь, відновлювані традиції, пояснювальний диктант, попереджувальні завдання, гаптована майстрами скатертина, співана хором пісня, опалювальний сезон.

II. Доведіть, що пасивні дієприкметники вжито зі значенням теперішнього часу.

ПАМ'ЯТАЙМО

В українській мові, на відміну від російської, пасивні дієприкметники теперішнього часу з суфіксом ***-м- (ий)*** вживаються дуже рідко: *любимий, проходимий*. У російській мові вони функціонують активно: *несомый, атакуемый, разыскиваемый, привозимый, ободряемый*. Дієприкметники такого типу в сучасній українській мові не творяться, а утворені раніш утратили дієслівні ознаки й виступають як прикметники або іменники: (*який?*) *відомий письменник, мій* (*хто?*) *знайомий,* (*який?*) *знайомий краєвид,* (*який?*) *любимий* (*улюблений*) *твір*. Лише в давальному або орудному відмінку вони набувають дієприкметникового значення в певному контексті: *відомий* (*кому?*) *нам факт, знайоме* (*кому?*) *мені обличчя, любимий* (*ким?*) *нами письменник,* (*ким?*) *ніким невловимі створіння*. Російські пасивні дієприкметники на ***-м- (ый)*** в українській мові передаються описово: *ведомый — той, якого ведуть; атакуемый — той, якого атакують; привозимый — те, що привозять*.

136. **I. Запишіть українською мовою.**

Уважаемый, охраняемый, потребляемый, слагаемый, обсуждаемый, употребляемый.

II. Доберіть українські відповідники-синоніми до записаних словосполучень. Наприклад: *уважаемый — той, якого поважають — шановний, шанований*.

137. **I. Від наведених дієслів утворіть (де це можливо) активні й пасивні дієприкметники теперішнього та майбутнього часу.**

Чарувати, горіти, засіяти, потопати, мерзнути, зеленіти, згадати, пломеніти, надрукувати, створити, написати, читати, мовити, сяяти, лежати, спати.

II. Виділіть суфікси. Поясніть спосіб творення активних і пасивних дієприкметників.

138. **Виділіть дієприкметники як члени речення. Назвіть дієслова, від яких вони утворені, та спосіб творення.**

1. На столі, дбайливо загорнутий у чистий рушник, лежав зачерствілий окраєць гречаного хліба (*О. Донченко*). **2.** Взутий у гумові чоботи, він скочив у воду й потяг човен за ланцюг (*Л. Дмитренко*). **3.** Над містом слався ядучий дим від пожежі (*В. Кучер*).

§ 17. ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ. ПЕРЕХІД ДІЄПРИКМЕТНИКІВ У ПРИКМЕТНИКИ ТА ІМЕННИКИ

Рідна мово, пісне солов'їна!
Ти одна, як диво-дивина,
Як єдина в світі Україна
І як мати в кожного одна.
М. Ігнатенко

ПАМ'ЯТАЙМО

Відмінювання активних і пасивних дієприкметників

Однина			Множина
Чоловічий рід	*Середній рід*	*Жіночий рід*	*Для всіх родів*
Н. *дозрілий, колотий*	*дозріле, колоте*	*дозріла, колота*	*дозрілі, колоті*
Р. *дозрілого, колотого*	*дозрілого, колотого*	*дозрілої, колотої*	*дозрілих, колотих*
Д. *дозрілому, колотому*	*дозрілому, колотому*	*дозрілій, колотій*	*дозрілим, колотим*
З. *дозрілого, колотого*	*дозріле, колоте*	*дозрілу, колоту*	*дозрілих, колотих*
О. *дозрілим, колотим*	*дозрілим, колотим*	*дозрілою, колотою*	*дозрілими, колотими*
М. (*на*) *дозрілому, колотому*	(*на*) *дозрілому, колотому*	(*на*) *дозрілій, колотій*	(*на*) *дозрілих, колотих*

139. **І. Доберіть до наведених дієприкметників іменники. Провідміняйте утворені словосполучення в усіх родах в однині й у множині.**

Прочитаний, перемігший, обраний, пожовклий, забутий.

140. **І. Уважно прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Назвіть характерні ознаки цього стилю. До чого закликає автор тексту? Сформулюйте відповідь на це питання.**

МІЙ НАРОД

Всі ми, що мешкаємо в державі Україна і є її громадянами, називаємось українським народом.

Кожний справжній господар не тільки добре знає те, що й де лежить у його домі, а й пам'ятає і передає дітям історію цього дому й людей, які в ньому проживають.

Таким великим спільним домом є для нас Україна, а український народ — велетенська скріплена тисячолітніми трудами наших предків родина.

Полуда, пагінці, сплюндрований

Доля тих поколінь українського народу, котрі зараз населяють нашу державу, складена так трагічно, що вони практично нічого не знали про свою оселю. Та помалу спадає полуда з очей. І щораз виразніше долинає до нас голос рідної України-неньки: «Прокиньтеся, згадайте про мене! Оселю свою сплюндровану відбудуйте, відновіть. Хто ж то зробить, як не ви — пагінці тисячолітнього дерева мого роду...» (*За В. Турецьким*)

II. Випишіть узгоджені дієприкметники з іменниками. Провідміняйте їх. Виділіть закінчення.

ПАМ'ЯТАЙМО

В українській мові дієприкметники можуть втрачати властиві їм дієслівні ознаки і переходити до розряду прикметників. У цьому випадку вони виражають постійну ознаку предмета і не можуть мати залежних слів. Наприклад, у сполученнях *квашена капуста, смажена риба, парене молоко* слова *квашена, смажена, парене* — прикметники, бо вони виражають постійну ознаку предметів. У висловах *картопля, смажена на салі; смажена на олії риба; молоко, парене в печі; в діжці квашена капуста* ті ж самі слова *смажена, парене, квашена* — дієприкметники, оскільки виражають ознаку предметів за дією і мають залежні слова: *парене в печі, смажена на олії, квашена в діжці*.

Якщо дієприкметник, виконуючи функцію присудка, втрачає властивість керувати іменником або займенником у орудному відмінку, він також переходить до розряду прикметника: *посивілий чоловік, він посивілий*.

141. **I. Усно перекажіть текст. Доповніть переказ розповіддю про харчування наших предків (рецепт народної страви, опис приготування їжі з художньої літератури тощо).**

ОБІД ЗАПОРОЖЦІВ

На кріпосному валу в різних місцях з'явилися козаки з довгими тичками в руках. Але це тільки здавалося, що вони тримали тички. То були кошові й курінні кухарі, які тримали в руках велетенські, ніби тички, ополоники. Ними вони розмішували й насипали по курінних мисах різноманітні козацькі страви: парений куліш з салом, варені галушки, приправлені борщі, запашні юшки з риби й всілякі печені пундики та ласощі. Ці козацькі страви готувались на три, чотири, а часом і на десять або й двадцять тисяч

козаків. Варились вони у таких велетенських начищених до блиску казанах, що в них можна було просто плавати по юшці чи по борщі в маленькому видовбаному човнику (*За Д. Мордовцем*).

Тички, куліш, пундики

II. Випишіть із тексту словосполучення іменників з дієприкметниками, які втратили дієслівні ознаки й перейшли до розряду прикметників.

ПАМ'ЯТАЙМО

Прикметники дієприкметникового походження можуть відрізнятися від дієприкметників наголосом. Наприклад, у словосполученнях *пе́чена в огні картопля, ва́рена у печі картопля* слова *пе́чена і ва́рена* — дієприкметники, а *пече́на і варе́на картопля* — прикметники.

142. **I. З дієприкметниками *«печена»* й *«варена»* створіть речення, у яких ці слова в одному випадку були б прикметниками, а в іншому — дієприкметниками. Розставте наголоси.**

II. Зробіть синтаксичний розбір утворених речень.

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієприкметники втрачають ознаки не лише дієслів, а й прикметників. У таких випадках вони виражають не ознаки предметів, а самі предмети, виступають їх назвами. Наприклад: ***Навчений*** — *видющий і на все тямущий.* ***Ученому*** — *світ, а* ***невченому*** — *тьма* (*Нар. тв*). У цих реченнях дієприкметники *навчений, ученому, невченому* перейшли до розряду іменників і виступають у функції підмета (*навчений*) і додатків (*ученому, невченому*).

143. **I. Письмово розтлумачте зміст фразеологізму.**

За одного битого двох небитих дають (*Нар. тв.*).

II. Зробіть синтаксичний розбір речення. Поясніть, яку функцію виконують дієприкметники, які ознаки вони втратили й чому.

144. **I. Уважно прочитайте речення. Усно розкрийте два значення фразеологізму: *«І печене й варене».***

Квапитись, орда, віха

1. Обидві сестри, тільки-но брат переступав поріг, кидали печене й варене і заклопотано квапились подати йому то свіжої води напитись та вмитись, то рушника (*Б. Антоненко-Давидович*). Як тільки покажеться орда, зараз віха і повернеться у той бік, куди орда йде — зараз усі тікають у ліс, кидають і печене і варене (*Нар. тв*). Покидали люди печене й варене, поспішили на толоку (*В. Чумак*). **2.** Заходжу

сьогодні до нього, а в нього — справжній рай: на столі печене й варене... (*В. Чечвянський*). Гей до мене! Є у мене і варене і печене: буде людям й вам (*Л. Глібов*).

II. Перепишіть речення. Зробіть синтаксичний розбір.

ПАМ'ЯТАЙМО

Порядок морфологічного розбору дієприкметника

Послідовність розбору	Приклад
1. Початкова форма ***(ч. р., Н. в.)***. **2.** Вид ***(доконаний або недоконаний)***. **3.** Активний чи пасивний. **4.** Рід. **5.** Число. **6.** Відмінок. **7.** Синтаксична роль у реченні ***(означення, інші члени речення)***	*Мова — це коштовний скарб, **набутий** віками нашим народом* (*П. Панч*). **1.** *Набутий*. **2.** *Доконаний*. **3.** *Пасивний*. **4.** *Ч. р.* **5.** *Однина*. **6.** *Н. в.* **7.** *Означення*

145. **I. Виразно прочитайте вірш. Вивчіть його напам'ять.**

Купана-цілована хвилями Дніпровими.
Люблена-голублена сивими дібровами.
З колоска пахущого, з кореня цілющого,
Із усмішки і сльози, сонця, вітру і грози
Наша мова.
Як осмута матерів, думи сивих кобзарів
І дівочі переспіви синіх вечорів.
Виплекана веснами і серцями чесними
Наша мова.

Н. Білоцерківець

II. Випишіть дієприкметники. Зробіть морфологічний розбір.

§ 18. ДІЄПРИКМЕТНИКОВИЙ ЗВОРОТ

Все в тобі з'єдналося, злилося —
Як і помістилося в одній! —
Шепіт зачарований колосся,
Поклик із катами на двобій.

В. Симоненко

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієприкметник із залежними словами називається **дієприкметниковим зворотом.** Слова, які відповідають на питання дієприкметника, називаються **залежними від нього словами.** Від дієприкметника до залежних слів можна поставити декілька питань: *прочитаний* (*коли?*) *щойно вірш; прочитаний* (*ким?*) *учнем вірш; прочитаний* (*як?*) *виразно вірш.*

Іменник або займенник, від якого залежить дієприкметниковий зворот, називається **означуваним словом.** Від означуваного слова до дієприкметника можна поставити тільки одне питання: *вірш* (*який?*) *прочитаний*. Отже, слід розрізняти одиничні дієприкметники (*вірш* ***прочитаний***) від дієприкметникових зворотів (*вірш, **виразно прочитаний учнем**)*.

146. З наведених речень випишіть іменники:

1) з одиничними дієприкметниками;
2) з дієприкметниковими зворотами.

1. Андрій поглядав на розвалені кам'яниці і радісно хитав головою (*М. Коцюбинський*). **2.** Збита кіньми курява стояла високим стовпом на вулиці й затуляла весь будинок (*П. Панч*). **3.** Гримлять пісні, виспівувані різно (*М. Бажан*). **4.** Коник, запряжений у візок, тюпав собі потиху, відганяючись куцим хвостом від набридливих мух (*Гр. Тютюнник*). **5.** Його душа, полонена блиском чарівних картин, не могла від них відірватись (*І. Франко*).

Кам'яниця, тюпати

ІІ. Поставивши відповідні питання, доведіть, що це — саме дієприкметникові звороти та одиничні дієприкметники.

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієприкметниковий зворот (усі слова, з яких він складається) у реченні виконує функцію **поширеного** (цими словами) **означення.** Відокремлений дієприкметниковий зворот під час усного мовлення виділяється паузами, а на письмі — комами.

147. І. Прочитайте уривок. Дайте йому назву. Зверніть увагу на вживання розділових знаків у реченнях з дієприкметниками.

З далеких південних країн летіли в Україну рівними трикутниками журавлині ключі. Вгорі над головами вершників блакить бездонна.

Задумливим зором, наче в тумані, дивляться вони в далечінь, позирають на небо, слухають, як розсипають веселе «курли» журавлі. В лице б'є шовковими хвилями вітер з півдня. Серед рудих, випалених торішнім сонцем, трав ясніють ранні квіти. Звабна далечінь степового шляху манить вершників неіснуючими озерами дзеркальної, грайливої води, пишними садами, весняним рожевим цвітом. Під'їдеш ближче — немає ні озера, ні садів. А через деякий час знову бачить стомлений безмежною просторінню зір блакить озер і ніжне цвітіння рожевих садів (*За Н. Рибаком*).

Звабний, просторінь

ІІ. Випишіть речення з дієприкметниками. Назвіть речення з дієприкметниковими зворотами. Виділіть їх як члени речення.

ПАМ'ЯТАЙМО

➲ ***Відокремлення*** — це смислове та інтонаційне виділення другорядних членів речення з метою надання їм більшої самостійності.

Розділові знаки при дієприкметникових зворотах

Відокремлюються		**Не відокремлюються**	
Правило	***Приклад***	***Правило***	***Приклад***
Дієприкметникові звороти, що стоять після означуваного слова	*Далеко, далеко на південь засиніли смугою гори,* ***вкриті лісом*** *(І. Нечуй-Левицький)*	Дієприкметникові звороти, які стоять перед означуваним словом, крім особового займенника, і не мають обставинного значення	*І* ***дощами вмиті*** *журавлі в блакиті відлітають у тривожний дальній шлях (А. Малишко)*
Дієприкметникові звороти, які стоять перед означуваним іменником або займенником і мають додаткове обставинне значення (до них можна поставити питання *чому?, з якої причини?*)	*У червоному намисті,* ***зав'язана червоною хустиною,*** *вона була б дуже гарною молодицею (І. Нечуй-Левицький)*	Дієприкметникові звороти, що стоять після означальних, вказівних і присвійних займенників	*Усі* ***виготовлені юними умільцями*** *речі вражають своєю декоративністю (З журналу)*
Дієприкметникові звороти, що є означеннями до особового займенника	***Народжена для пісень,*** *вона проплакала все життя, проводжаючи дітей назавжди (О. Довженко)*	Дієприкметникові звороти, які стоять перед іменником і мають тільки означальне значення	***Змальована словами*** *картина ранку в лісі викликає в читача бадьорий, радісний настрій (З часопису)*
Дієприкметникові звороти, відокремлені від означуваного слова іншими словами (особливо присудком)	*Зараз від дороги,* ***загороджений очеретяним тином,*** *починався величезний виноградник (М. Коцюбинський)*	Дієприкметникові звороти, що стоять після прикметника і є для нього однорідними, відокремлюються від останнього комою, але після таких зворотів кома не ставиться	*До сіней була припнута повітка з широкими,* ***плетеними з лози*** *ворітьми (І. Нечуй-Левицький)*

Якщо до одного означуваного слова належили декілька дієприкметникових зворотів, то між ними ставляться коми так, як і між однорідними членами речення.

148. **І. Перероблять речення так, щоб утворилися поширені означення (дієприкметникові звороти).**

1. Листя стало схоже на гору хрумкого печива, яке було посипане цукровою пудрою. **2.** Скелі, що розкинулись купами понад берегом під кручами, далеко розсипаються в морі. **3.** Усі побігли по широкій греблі, яку обсадили знизу вербами. **4.** Через гілки берестів синіло море, блищала широка тераса над морем, яку заставили столами та стільцями (*З тв. І. Нечуя-Левицького*).

Берест, тераса

ІІ. Поясніть, як ви утворили дієприкметники.

149. **І. Уважно прочитайте текст. Назвіть малюнок рядками з тексту. Розкажіть про відомі вам новорічні обряди. А як ви святкуєте Новий рік? Напишіть невелике оповідання на цю тему.**

СВЯТА МАЛАНКИ Й ВАСИЛЯ

Карнавал, недоладний

Останній день старого і перший день нового року українці відзначали як свята Маланки й Василя. У Щедрий вечір 31 грудня (за старим стилем) готували багатий святковий стіл, символізуючий щастя, добро, багатий врожай нового року.

У цей день традиційним був новорічний обряд «Маланки» з використанням численних масок. Роль Маланки виконував хлопець, переодягнений у жіночий народний костюм. Дівчата маланкували дуже рідко. Інші ролі теж виконували хлопці. Це був веселий карнавал. Маланка, зображена недоладною господинею, б'є посуд, миє піч водою, а лави підмазує глиною, сміття підмітає до середини хати тощо.

У «Маланці» були традиційні карнавальні образи Кози, Ведмедя, Журавля, Бика, Коня, Діда, Баби (*За Т. Зеленченко*).

ІІ. Випишіть речення з дієприкметниковими зворотами. Виділіть їх як члени речення.

150. **І. Уважно прочитайте текст. Про яке релігійне свято в ньому йдеться? Чим зумовлена магічна цифра 12? Розкажіть про народні традиції, пов'язані з особливим днем. Назвіть малюнок рядками з тексту.**

ОСОБЛИВИЙ ДЕНЬ

Кремінь, кресало, узвар, бараболя, пісний

Ще вдосвіта господиня приступала до праці. Першою магічною дією було добування нового вогню. Господиня дістала з покутя кремінь і кресало, приховані під образами останні дванадцять днів. Вона перехрестилася тричі і, ставши обличчям до схід-сонця, викресала «новий вогонь». Цим вогнем вона розпалила в печі дванадцять полін, висушених за дванадцять днів останнього місяця.

Господиня, пов'язана хусткою, засукала рукава і заходилася готувати дванадцять свят-вечірніх страв. Поставила узвар. Варить горох, квасолю, вимочені завчасно. Дістає з печі капусту, рибу, смажену на олії. Вареники, зліплені власноручно, прикрашають стіл. Готує бараболю, гриби, кашу гречану, приправлену конопляним молоком, голубці, начинені пшоном, коржі, посипані маком, та кутю, виготовлену з товченої пшениці. В усьому їй допомагають діти (*За О. Воропаєм*).

II. Випишіть речення з дієприкметниковими зворотами. Поясніть уживання розділових знаків.

III. Випишіть із тексту назви дванадцяти свят-вечірніх страв у називному відмінку. Додайте до назв, неускладнених дієприкметниковими зворотами, поширені означення. Наприклад: *узвар, зварений із сушених яблук*.

151. **I. Виразно прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Назвіть малюнок рядками з тексту. Пригадайте колядки, які ви вивчали на уроках української літератури. Розкажіть або, ще краще, проспівайте одну з них.**

РІЗДВЯНА НІЧ

Ніч ясна, морозна. Півмісяць високо плаває в чистому небі, горить. Кругом нього стовпились зорі, як рій коло матки. А він, зрадівши, так висвічує на все небо, так вистилає своїм світлом укриту білим снігом землю, горить в однім місці сизим вогнем, у другім — зеленим, у третім — червоним, аж жовтогарячим, наче хто розкидав дороге намисто на землі. У повітрі тихо, холодно, і морозне стоїть воно, майже незворушне. Тільки давить своїм холодом, аж дихати важко, аж встояти не дає.

По селу скрип, луск, ґвалт — лемент... Там рипить більше десятка ніг, перебігаючи вулицю. Під хатою чується: «Благословіть колядувати!» А там, з далекого краю, доноситься й сама колядка... (*За Панасом Мирним*)

II. Випишіть друге речення. Переробіть його так, щоб утворилися два відокремлених дієприкметникових звороти.

§ 19. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ НА *-НО, -ТО*

Україна, Україна —
пісня мого серця,
Що написано сльозою —
сміхом не зітреться.
В. Крищенко

ПАМ'ЯТАЙМО

В українській мові від пасивних дієприкметників минулого часу з суфіксами ***-н- (ий), -т- (ий)*** утворюються **незмінні дієслівні форми на *-но, -то***. Наприклад: *записаний — записано, прочитаний — прочитано, збудований — збудовано, зшитий — зшито, вкритий — вкрито, политий — полито*. Ці форми виражають дію неназваної чи невідомої особи, тому вживаються в безособовому реченні з функцією присудка. Наприклад: *«Останній екзамен **складено**, школу **закінчено**»* (*О. Донченко*). У цьому безособовому складному реченні в ролі присудків виступають віддієслівні форми на ***-но, -то***: *складено, закінчено*. Як і пасивні дієприкметники, дієслівні форми на ***-но, -то*** утворюються від основи інфінітива перехідних дієслів. Ці форми керують іменниками у знахідному відмінку, виступають присудками неозначено-особових речень: *будинок **збудовано**, книжку **було прочитано**, поїзд **буде зупинено***.

За цією функцією в реченні їх ще називають **присудковими формами на -но, -то.**

152. **І. Визначте стиль мовлення прочитаного тексту. Аргументовано доведіть свою відповідь. Як можна назвати суспільний устрій, за якого «вибирали всіх гуртом самі із себе»? Доповніть уривок розповіддю про козацькі звичаї.**

СТАРШИНА В ЗАПОРОЖЦІВ

Кошовий, осавул

Старшина в запорожців була от яка: кошовий, осавул, писар та курінні отамани. Вибирали всіх гуртом самі із себе. Як виберуть кошового, то він і командує. Як добрий вояка, то й обирають і шанують, як батька діти...

Як хто кого образить, то жалітися йдуть уже до кошового. Оце прийдуть скільки там їх є чоловік, то він зараз лагодить, щоб помирились.

Кошового всі слухались: і ті, що в Січі, й ті, що по степах жили. Оце як війна, то вже він скрізь розсилає листи поміж козаками, щоб йшли воювати. То вони вже й ідуть, ніхто не може одказувати (*Зі зб. «Савур Могила»*).

ІІ. Випишіть із тексту дієслова. З виписаних дієслів (де це можливо) утворіть спочатку дієприкметники, а потім — безособові дієслівні форми. Наприклад: *вибирали — вибраний — вибрано.*

ПАМ'ЯТАЙМО

За походженням незмінні дієслівнв форми на ***-но, -то*** є короткими формами пасивного дієприкметника середнього роду, які, втративши властивість відмінювання, протиставляються пасивним дієприкметникам у формі середнього роду. Порівняйте: *виконане завдання — завдання виконано, помите вікно — вікно помито.*

153. **І. До наведених іменників доберіть пасивні дієприкметники. Утворіть від них безособові дієслівні форми. Наприклад: *зоране поле — поле зорано.***

Небо, море, знання, питання, прохання, сонце, перехрестя, означення, дієслово, походження, слово, століття, літо, вугілля, прохання, золото, борошно, збіжжя.

ПАМ'ЯТАЙМО

Кожна дієслівна форма на ***-но, -то*** співвідноситься з відмінюваним пасивним дієприкметником, що має ту саму дієслівну основу.

Співвіднесення пасивних дієприкметникових і безособових форм на *-но, -то*

№	Пасивні дієприкметники	Безособові дієслівні форми на *-но, -то*
1	*адрес-ова-н-ий* *оновл-юва-н-ий* *поясн-юва-н-ий*	*адрес-ова-н-о* *оновл-юва- но* *поясн-юва-н-о*
2	*взу-ва-н-ий*	*взу-ва-н-о*
3	*баж-а-н-ий* *кид-а- н-ий* *клеп-а-н-ий*	*баж-а-н-о* *кид-а-н-о* *кле-па-а-н-о*
4	*каз-а-н-ий* *поріз-а-н-ий*	*каз-а-н-о* *поріз-а-н-о*
5	*бриз-ну-т-ий (бриз-не-н-ий)* *ки-ну-т-ий (ки-не-н-ий)*	*бриз-ну-т-о (бриз-не-н-о)* *ки-ну-т-о (ки-не-н-о)*
6	*вез-е-н-ий* *ми-т-ий*	*вез-е-н-о* *ми-т-о*
7	*бач-ен-ий* *вар-ен-ий*	*бач-ен-о* *вар-ен-о*
8	*держ-а-н-ий*	*держ-а-н-о*
9	*вел-ен-ий*	*вел-ен-о*

Маючи спільний з відмінюваними дієприкметниками суфікс пасивності, незмінні дієслівні форми характеризуються наявністю спеціального афікса -***о***, який протиставляє їх змінним дієприкметниковим формам.

154. І. Уважно прочитайте прислів'я. Яка спільна тематика об'єднує народні вислови? З наведених фразеологізмів оберіть той, що відбиває зміст наведених нижче прислів'їв.

Варіанти відповіді:

1) «Щоб хліб мати — треба примічати».
2) «Щастя й труд — заодно живуть».
3) «Як дбаєш, так і маєш».
4) «Від слова до діла — як від землі до неба».

1. Аби руки і охоту, буде зроблено роботу. **2.** Більше замішано — більше бубликів спечено. **3.** Як не посіяно, то й не буде зібрано. **4.** Виорено мілко, посіяно рідко — уродиться дідько. **5.** Від вогню віддалено — не буде осмалено. **6.** Від злого коріння таке й насіння зрощено. **7.** Вітром принесено, вітром і підметено. **8.** Як сплачено, так і зроблено. **9.** Глибше зорано, більше збирано. **10.** Стайню замкнено, як коней вкрадено. **11.** Грицем наварено, Грицем і спожито. **12.** Де багато господинь, там хату не метено. **13.** Де не сіяно, там не кошено. **14.** Де оком не доглянуто, там калиткою буде доплачено. **15.** Де роблено — густо, де нероблено — пусто. **16.** Добре там, де гуртом сіяно й орано. **17.** За моє жито мене й бито. **18.** Коли хочеш, щоб щось було добре зроблено, зроби це сам. **19.** Не доглянуто оком — заплатиш боком. **20.** Не вкладено душу — не чекай успіху. **21.** Посіяно вчасно — то й вродить рясно. **22.** Сказано — зроблено. **23.** Сталь гартовано в огні, а людину — в труді. **24.** Тяжко зароблено — легко розгублено. **25.** Як сіяно, так і віяно (*Нар. тв*).

Калитка

ІІ. Випишіть словосполучення з дієслівними формами на *-но, -то*. Доберіть до них дієприкметники, від яких вони утворилися. Наприклад: *роботу зроблено — зроблена робота.*

ІІІ. Поясніть спосіб творення безособових дієслівних форм.

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієслівні форми на ***-но, -то*** мають такий же наголос, як і співвідносні з ними відмінювані пасивні дієприкметники. Наприклад: *ка́заний — ка́зано, зро́блений — зро́блено, напи́саний — напи́сано, зби́тий — зби́то.*

Як і відмінювані дієприкметники, незмінні дієслівні форми виступають у вигляді взамозв'язку видової пари. Наприклад: *казано — сказано, писано — написано* тощо.

155. **І. Уважно прочитайте текст. Якого забарвлення надають реченням дієслівні форми на *-но, -то*? Яким стилям мовлення вони притаманні? Розкажіть, про які часи історії України йдеться в уривку. Назвіть українських митців слова та їхні твори, присвячені цьому періоду.**

ТЕРНИСТИМ ШЛЯХОМ

За багато років Україною втрачено свої права. Москвою забрано все у свої руки й обернено вільну Україну на власну область.

Останні сплески боротьби за волю бачимо при гетьмані Мазепі, але Москвою жорстоко розчавлено цю спробу. І від того часу нема України. Загибло й саме ім'я її, викреслено воно з історії вселюдської. Поділено Москвою Україну на «губернії», вбито не тільки дух свободи, але й душу саму, вирвано язик. І став народ наш безграмотнішим серед безграмотних, темнішим серед темних, рабом рабів.

Тернистий, губернія

Але прийшли інші часи, розбито віковічну московську тюрму. Висипали на вільне повітря всі невольники, що їх було віками томлено, а серед них і Україна (*За Г. Хоткевичем*).

ІІ. Випишіть безособові дієслівні форми. Утворіть від них видові пари. Наприклад: *втрачено — трачено.*

ПАМ'ЯТАЙМО

Синтаксична роль незмінних дієслівних форм на *-но, -то*

Правило	Приклади
У складі речення незмінні дієслівні форми на ***-но, -то*** вживаються тільки в ролі присудка	*Як же все-таки мало* ***зроблено****, як багато чого треба вчитися і як багато думати і знати, а не тільки відчувати, щоб досягти цілковитої виразності зображення (О. Довженко). І хоч всюди* ***було прибрано****, чисто — заглянула в кожен куток, іще раз тирса віника захвилювалася і сірою журавкою витягнулась біля припічка (М. Стельмах).*

156. **І. Поясніть назву прочитаного тексту. Усно перекажіть уривок. Доповніть переказ розповіддю про творчість Михайла Коцюбинського. Кому належить вислів «вогонь в одежі слова»?**

ВОГОНЬ В ОДЕЖІ СЛОВА МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

Людяний і добрий. Ці риси вдачі підкреслено в спогадах про Михайла Коцюбинського. А ще збережено сотні листів до нього. Тут, наче живі, голоси сучасників, що розмовляють з ним. Одні поспішають

М.М. Коцюбинський (1864–1913 рр.)

розповісти, які струни зачеплено в серці після читання його творів.

Інші згадують якусь хвилину, коли поруч був він. Зовні спокійний і урівноважений, а насправді насичений вогнем.

Творчість Коцюбинського була наче та яскрава зірка, що трояндою палала в нічному небі доби самодержавства. Не погасла вона. Мов те сонце в ясному небі, оте сонце, яке оспівано ним і ніжно, й палко. Його сторінки — то справжній вогонь в одежі слова (*Ф. Приходько*).

II. Випишіть речення з безособовими дієслівними формами на *-но, -то*. Зробіть синтаксичний розбір речень.

ПАМ'ЯТАЙМО

Часові значення та умовний спосіб безособових дієслівних форм на *-но, -то*

Час	Приклад
Минулий — результат дії наявний в момент мовлення	*зроблено — зробили*
Минулий — дія відбувається без вказівки на її тривалість	*було зроблено — зробили*
Майбутній	*буде зроблено — зроблять*
Спосіб	
Умовний	*було б написано, було б сказано* і под.

Дієслівні форми з *було, буде, було б* слід розглядати не як словосполучення, а як морфологічні форми дієслова.

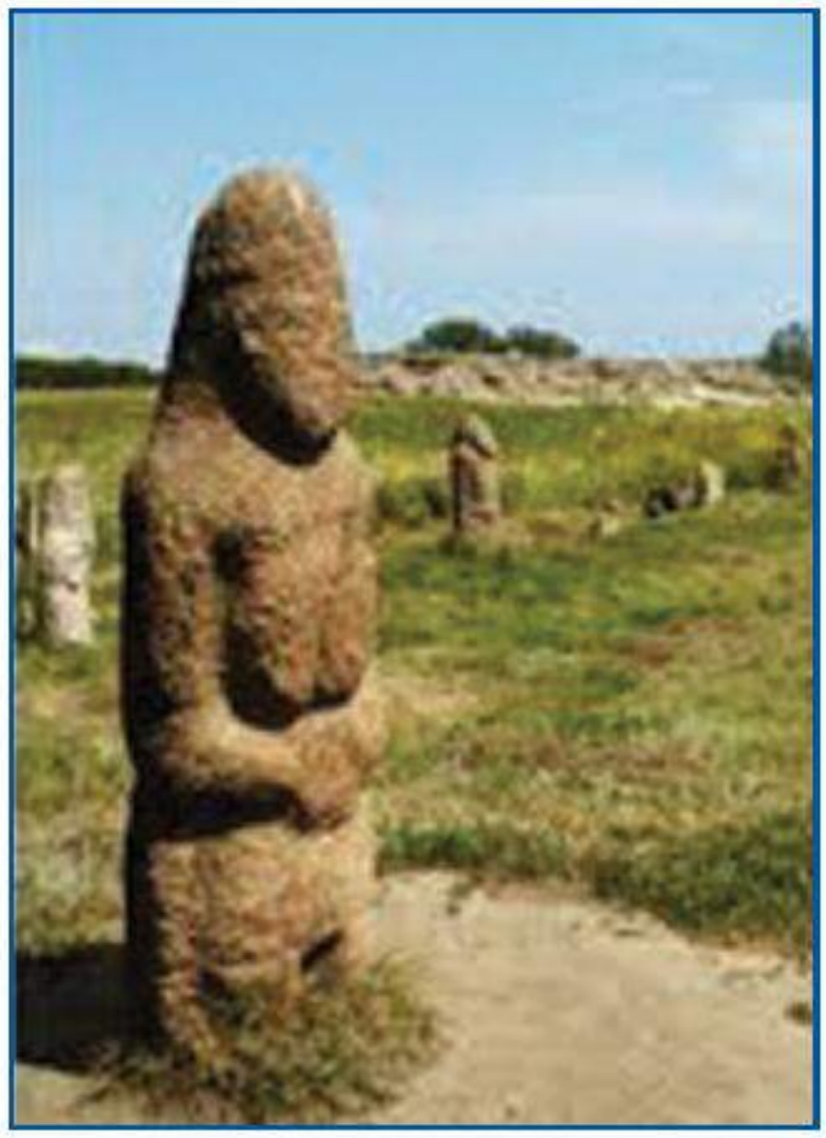
157. **I. Уважно прочитайте текст. Назвіть малюнок рядками з тексту. Про які події міг би розповісти древній пам'ятник людині? «Увімкніть» уяву й продовжте монолог кам'яної баби.**

МОНОЛОГ КАМ'ЯНОЇ БАБИ

Скіфський, хрещатий, бовван, верста

— Я — скіфська баба, древній пам'ятник людині,— прийшла із далеких віків. Стою на хрещатій дорозі під усіма вітрами, а над моєю головою бринить веселка... Скільки мною було б розказано, якби я вміла говорити...

Свого часу кам'яні баби було розкидано по всій території України, у Сибіру, а також Монголії. У народній легенді так сказано про виникнення цих скульптур. Жив на землі дуже гордий народ, який не захотів приносити жертви Сонцю. Воно й розгнівалося на людей: їх було перетворено на камінь. І відтоді стоять кам'яні боввани в степу...

Колись кам'яними бабами навіть міряно шляхи — лічили, що до того чи іншого місця не стільки-то верст, а стільки-то каменів (*За Я. Гольцем*).

II. Випишіть з тексту речення з безособовими дієслівними формами. Виділіть їх як члени речення.

III. Визначте часові значення та способи дієслівних форм на *-но, -то*.

ПАМ'ЯТАЙМО

Від дієслівних форм дієприкметників слід відрізняти віддієслівні прислівники на ***-но, -то***, які співвідносяться з неперехідними дієсловами: *насторожено* (*насторожитися*), *розгублено* (*розгубитися*), *натомлено* (*натомитися*) і т. д. Наприклад: «*...Очі в нього стали* ***насторожено*** *переляканими і хитрими-хитрими...*» (*М. Стельмах*). Віддієслівні прислівники завжди пояснюють дієслово й відповідають на питання *як?*

158. **I. Виразно прочитайте текст. Усно перекажіть зміст прочитаного. Випишіть перше речення другого абзацу. Продовжте його словами й словосполученнями української мови, які особисто вам подобаються.**

НАДЗВИЧАЙНА МОВА НАША

Надзвичайна мова наша є таємницею. У ній всі тони й відтінки. Усі переходи звуків від твердих до найніжніших... Дивуєшся доро-
гоцінності мови нашої. У ній що не звук, то подарунок, все крупно, зернисто, як самі перла. І справді, інше слово часом дорогоцінніше самої речі.

У мене особисто народжується велике почуття радості при згадці таких слів, як «світанок», «сонячний промінь», «весняний струмок», «голуба далечінь», «блакитна високість»... А скільки таких слів існує, і за кожним — глибинна суть і краса!

І той, хто не знає рідної материнської мови або цурається її, сам засуджений на злиденність душі, стає безбатченком (*За В. Сухомлинським*).

II. Випишіть дієприкметники. Схарактеризуйте їх. Утворіть від дієприкметників безособові дієслівні форми на *-но, -то*.
III. Випишіть з тексту слова з кінцевими *-но, -то*. Назвіть частини мови, якими вони виражені.

ПАМ'ЯТАЙМО

Керування відмінковими формами іменників і займенників

Правило		Приклад
Давальний	Дієслівні форми на ***-но, -то,*** що залежать від: 1) об'єкта мовлення; 2) виявлення почуттів, керують іменниками в давальному відмінку	*1. Прийшов Хвесько до батька та й просить, як* ***йому*** *(кому?)* ***казано*** *(О. Стороженко)* *2. Чи* ***тобі*** *(кому?) що* ***починено****, чи* ***тобі*** *(кому?)* ***наврочено****. Хоч розкажи, де болить, що болить! (І. Карпенко-Карий)*
Знахідний	Незмінні дієслівні форми, утворені від перехідних дієслів, керують іменниками у формі знахідного відмінка: *організовано зустріч, знайдено скарб, видано книгу*. Відмінювані пасивні дієприкметники цієї здатності не мають	*А в самому низу картини було ще* ***намальовано*** *(що?)* ***щось*** *на зразок виставки (О. Довженко)*
Орудний	З іменниками у формі орудного відмінка без прийменника незмінні дієслівні форми вживаються тільки тоді, коли іменники вказують на знаряддя або спосіб виконання дії	*Приходьте в колектив, подивитесь, що* ***зроблено*** *(чим?) нашими* ***руками*** *(М. Стельмах)*

159. **І. Уважно прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Доведіть свою відповідь. Назвіть малюнок рядками з тексту. Дотримуючи відповідного стилю мовлення, опишіть власні спостереження над хмароутвореннями.**

БІЛОСНІЖНІ КРАЄВИДИ

За вікном літака пропливають білосніжні краєвиди. Вони уявні, їх зіткано з хмар. Світ, що сяє без меж, залито сонцем, його ніким не заселено, але для когось ніби створено, сповнено величі й загадковості. А для кого? Ніякі птахи, навіть орли, на ці висоти не злітають. За якими ж законами створено оці дива, осяяно вершини гір, фантастичні голубі провалля, з самого повітря зіткано долини, сліпучі рівнинні простори,

побудови найніжніші? Мабуть, з усього, що є в природи. Дмухнеш — і їх нема. Природа фантазує тут буйно, вибудовує щораз інші варіанти хмароутворень, якусь нову дійсність у формах чудових, довершених (*За О. Гончаром*).

II. Випишіть словосполучення з безособовими дієслівними формами. Поставте відповідні питання й визначте відмінкові форми.

§ 20. ПРАВОПИС ДІЄПРИКМЕТНИКІВ. НАПИСАННЯ *-Н-* У ДІЄПРИКМЕТНИКАХ ТА *-НН-* У ПРИКМЕТНИКАХ ДІЄПРИКМЕТНИКОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

Я знаю: мова мамина — свята.
В ній вічний, незнищенний дух свободи.
Її плекали душі і вуста мільярдів.
Це — жива вода народу.

М. Адаменко

ПРИГАДАЙМО

Пасивні дієприкметники минулого часу утворюються за допомогою суфіксів:

1) ***-н- (ий)*** від інфінітивних дієслівних основ на ***-а- (-я-)***: *бажати — **бажаний**, пиляти — **пиляний**;*
2) ***-ен- (ий), -єн- (ий)*** від інфінітивних дієслівних основ на приголосний та з суфіксами ***-и-, -і- (-ї-)***: *привезти — **привезений**, засвоїти — **засвоєний**;*
3) паралельні форми з суфіксами ***-н- (ий), -ен- (ий), -т- (ий)***: *згорнути — **згорнутий**, **згорнений**;* ці ж форми можуть утворюватися і від дієслів з основою на ***о***: *колоти — **колотий**, **колений**.*

Пасивні дієприкметники, утворені за допомогою перелічених суфіксів, завжди пишуться з однією буквою **н**.

160. **I. Спишіть, розкриваючи дужки. Підкресліть орфограми. Зробіть висновок щодо правопису пасивних дієприкметників минулого часу, утворених за допомогою суфіксів *-н-, -ен- (-єн-)*.**

МІСЯЧНА НІЧ

Місяць, отороче(***н, нн***)ий імлистим пилком, уже підбився на середину відлитого неба. З тіней і затінків повиступали нові хати. Село стало здаватися густішим, а земля заіскрилася кожною сніжинкою. І тільки біля самого небокраю обривалася вона легко прокресле(***н, нн***)ою лінією, відділяючи селянські поля від ниви, засія (***н, нн***)ою зорями.

Гребля, горно, вітряк

К.Д. Паніна. «Зимова ніч»

Греблею проїхали сани. Над головами коней — білими клубами розхита(***н, нн***)а пара. А з-під копит, мов із срібного горна, розлітається іскристий пил. Ось уже зникло сиве дихання, погасли сніжні іскри, а коні, підіймаючись синюватою дорогою в поле, темніють і темніють. Обминувши вітряки, доходять до самого неба, затуляють кілька золотих колосків-зірок і невідомо де зникають.

Перед схвильова(***н, нн***)им зором тепер тільки чорніють вітряки. А навколо них ще краще сяють неміря(***н, нн***) і сизувато-сині полотна снігів (*За М. Стельмахом*).

161. **І. Виразно прочитайте текст. Назвіть малюнок рядками з тексту. До якого типу мовлення належить прочитаний уривок? Про яку місцевість йдеться в ньому? Обґрунтуйте свою відповідь.**

ЗИМОВИЙ РАНОК

Чудовий зимовий ранок. Мільйони іскор кругом: на землі, в повітрі й на небі. Іскриться на блідо-синьому небі сонце, підносячись угору понад замороженим Підгір'ям. Іскриться сліпучо-білий сніг, що покрив землю, зарівняв борозни на полях, позасипав рови край шляху, заповнив навіть високі й тісні береги потоку.

Іскряться та миготять у повітрі дрібнесенькі снігові зірочки, що тихо-тихо спадають на землю з безхмарного неба.

Іскриться позолочений хрест на церковній бані монастиря. Гудуть-ревуть голосні монастирські дзвони. Широко несеться їх голос по околиці, перекидається з горба на горбок, хвилею б'є об стіни великих гір Карпатських (*За І. Франком*).

II. Уважно перечитайте тексти «Зимовий ранок» і «Місячна ніч». Дотримуючи відповідного стилю мовлення, напишіть невелике оповідання про короткий зимовий день.

ПРИГАДАЙМО

В українській мові дієприкметники мають властивість втрачати дієслівні ознаки і переходити до розряду прикметників. У цьому випадку вони виражають постійну ознаку предмета і не можуть мати залежних слів.

Деякі прикметники дієприкметникового походження відрізняються від дієприкметників наголосом. Наприклад, у словосполученнях *пе́чена на грилі курка, ва́рена в казанку риба* слова *пе́чена* і *ва́рена* — дієприкметники, а *пече́на курка* і *варе́на риба* — прикметники. У таких прикметниках не відбувається подвоєння **н**.

162. I. Спишіть спочатку ті речення, у яких слово «*свячений*» виступає в ролі пасивного дієприкметника, потім — речення, у яких це саме слово виконує функцію прикметника дієприкметникового походження або іменника. Розставте наголоси.

1. Моя *свячена* шабля не схибить, вона не зрадить, так, як куля (*І. Карпенко-Карий*). **2.** Максим Залізняк, кровна дитина Січі, став у голові поспільства, а чигиринський архімандрит дав Залізняку грамоту, а козакам роздали *свячені* ножі (*Ю. Яновський*). **3.** Давно те минуло, як, мала дитина, сирота в ряднині, я колись блукав, без свити, без хліба, по тій Україні, де Залізняк, Гонта з *свяченим* гуляв (*Т. Шевченко*). **4.** Про посивілі замки й храми, що відкидають вічну тінь, де камінь, *свячений* віками, для юних дише поколінь, товариші мої писали (*М. Рильський*). **5.** Пізно ввечері, коли зійшов місяць, вона запарила якогось зілля, взяла *свяченої* води й пішла до дяка (*С. Добровольський*). **6.** Несе мужик у ночовках додому *свячене*: яйця, паску і ковбаси й порося печене (*С. Руданський*). **7.** Посідали вони коло мене, чисто все *свячене* поїли (*І. Нечуй-Левицький*). **8.** У хаті сиділа коло столу мати й сидів прадід, на столі бідне розговіння, суворо й урочисто подавала мати батькові *свячений* хліб (*Ю. Яновський*).

Архімандрит, ряднина, свита, зілля, дяк, ночовки, розговіння

II. Підкресліть орфограми, поясніть правопис виділених слів.

ПАМ'ЯТАЙМО

Прикметники дієприкметникового походження з наголошеними суфіксами ***-е́нн- (ий), -а́нн- (ий)*** завжди пишуться з двома **н**. Наприклад: *свяще́нний, стара́нний, натхне́нний, благослове́нний*.

Винятки — *довгожда́ний, жада́ний*.

Написання *н* і *нн* у прикметниках та дієприкметниках

Правило	Порівняймо	
	Прикметники	***Дієприкметники***
У прикметниках дієприкметникового походження, що вказують на найвищу міру ознаки й уживаються зі значенням можливості або неможливості (у таких прикметниках наявний префікс ***не-***) дії відбувається подвоєння **н.** Такі прикметники завжди мають наголошений суфікс і це відрізняє їх від дієприкметників, утворених від тих же дієслівних коренів за допомогою суфіксів ***-н- (ий), -ен- (ий)***	*незліче́нний* *неоціне́нний* *неподола́нний* *несказа́нний* *нескінче́нний* *недоторка́нний* *непримире́нний* *нездійсне́нний*	*незлі́чений* *неоці́нений* *неподо́ланий* *неска́заний* *нескі́нчений* *недото́рканий* *непримі́рений* *нездійснений*
	Мов ***нескінче́нний*** *(який?) сон, тягнуться виткані на тумані дерева (М. Стельмах)*	*Червоним одсвітом пожеж горить* ***нескі́нчений*** *(ким?) художником малюнок (В. Еллан-Блакитний)*

163. **І. Від наведених дієслів утворіть пасивні дієприкметники та прикметники дієприкметникового походження.**

Скінчити, примирити, сказати, торкати, зрівняти, здійснити, лічити, цінити, долати, збагнути.

ІІ. Поставте наголоси в утворених словах. Поясніть відмінності між пасивними дієприкметниками та прикметниками дієприкметникового походження.

ОРФОГРАМА

Н і НН у дієприкметниках

164. **І. Спишіть речення, розставляючи замість крапок одну або дві *н*.**

1. До кипариса магнолія пишная чолом заквітча..им ніжно схилилася. **2.** Місяць другий вже ведеться нескінче..а та облога (*Леся Українка*). **3.** І ліс, і моріжок, і річка мені здавались чарівними й повними несказа..ої краси, чогось неземного (*О. Досвітній*). **4.** Скільки ще пісень, ще стільки слів несказа..их у серці (*В. Сосюра*). **5.** Звелась Полтава велична, натхне..а, шумує над морем ланів (*М. Нагнибіда*). **6.** Як я малим збирався навесні піти у світ незна..ми шляхами, сорочку мати вишила мені червоними і чорними нитками. **7.** Так радісно, що сніг пішов! Дух незбагне..ий носить мною — то тішиться селянська кров накритою озиминою (*Д. Павличко*). **8.** Час невблага..ий — зриває пелюстки з квітки пам'яті (*О. Ющенко*).

Кипарис, магнолія, облога, моріжок, озимина, кремнистий

ІІ. Підкресліть орфограми. Поставте наголоси в дієприкметниках та прикметниках дієприкметникового походження.

§ 21. ПРАВОПИС *НЕ* З ДІЄПРИКМЕТНИКАМИ

В час війни, як спалахи грозові
Розбудили наш священний гнів,
Непідкупне українське слово,
Як багнет, громило ворогів.
В. Григоренко

ПРИГАДАЙМО

Написання *не* з різними частинами мови (повторення)

***Не-* пишеться разом — виступає в ролі префікса**		***Не* пишеться окремо — виступає в ролі частки**	
Правило	***Приклад***	***Правило***	***Приклад***
коли слово без цієї частки не вживається	*неук, негайний, невпинно, незабаром, ненавидіти*	якщо вона виступає тільки як заперечна частка або вживається для протиставлення понять	*не високий, а низький; не доля вирішує, а людина творить свою долю*
в складі префікса ***недо-***, що означає неповноту дії, ознаки чи предмета	*недобачати, недописаний, недолік*	з числівниками, займенниками та прислівниками займенникового походження, а також при прийменниках та сполучниках	*не три, не п'ятий, не цей, не так, не то, не раз*
з іменниками, прикметниками, займенниками та прислівниками, коли вони в сполученні з ***не-*** означають одне поняття, та якщо слова можна замінити синонімом без ***не-***	*неволя* (*рабство*), *неправда* (*брехня*), *недобрий* (*злий*), *недалеко* (*близько*), *невже, немов, неначе*	з підсилювальними прислівниками та при словах, що пишуться через дефіс	*не дуже, не зовсім, не по-нашому*

165. І. Уважно прочитайте текст. Назвіть малюнок рядками з тексту. Які асоціації викликає снігопад у вас? Розкажіть про це в класі.

СНІЖНЕ БОРОШНО

Сніг ллється і ллється з неба вже не перший день. Лине борошно найтоншого помолу, наче в невидних хмарах велетенський вітряк не стомлюється молоти на могутніх

Ошатний, засіки, кучугури, обійстя, замет

жорнових каменях зерно торішнього врожаю. Ледь ущухне святково лагідна, якась по-дівочому ошатна хуртовина, ледь осміхнеться земля сріблястим усміхом, що затремтить від обрію до обрію, як знову крутнулись крила вітряка, як знову в засіки посипалося зерно, як знову борошно посіялося згори, вивершуючи кучугури в полях і лісах, на обійстях, на дорогах, кладучи покосами замет за заметом (*За Є. Гуцалом*).

II. Випишіть речення, у яких вжито слова з *не*. Зробіть синтаксичний розбір виписаних речень. Виділіть орфограми. Поясніть правопис слів з *не*.

ПАМ'ЯТАЙМО

Написання *не* з однозвучними дієприкметниками

Разом	Окремо	Порівняймо	
коли частка ***не*** з дієприкметником є означенням до іменника і не має при собі пояснювальних слів	якщо при дієприкметниках є пояснювальні слова *досі, ще* й подібні, а також слова, які містять в собі заперечення: *далеко, зовсім, аж ніяк* тощо	***Не**закінчена праця, **не**написаний твір, **нез'**ясоване питання, **не**доведений факт, **не**обмежений простір*	***Досі** не закінчена праця, **ще** не написаний твір, **далеко** не з'ясоване питання, **аж ніяк** не доведений факт, **зовсім** не обмежений простір*

166. **I. З наведеними дієприкметниками, змінюючи рід, число й відмінок на власний розсуд, утворіть словосполучення так, щоб:**

1) *не-* виконувало функцію префікса;
2) *не-* виступало в ролі частки.

Незроблений, непрочитаний, невпізнаний, неузгоджений, нескорений, незапмлямований, непереможний, неконтрольований, неораний, неспроможний, неміряний.

II. Напишіть по два речення з утвореними словосполученнями, у яких *не* вживалося б окремо й разом.

ОРФОГРАМА

Написання НЕ з дієприкметниками

167. **І. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть правопис слів з *не*.**

1. (Не)зігнений до землі гриба (не)знайде. **2.** (Не)висіяне насіння і на той рік (не)пропаде. **3.** (Не)зораний переліг (не)схилить урожай до ніг. **4.** (Не)мазаний віз скрипить, мазаний — сам біжить. **5.** (Не)оброблений добре ґрунт — змарноване насіння. **6.** (Не)зв'язаний сніп — солома. **7.** (Не)здійснена робота — вся в клопотах. **8.** (Не)вчений, та товчений. **9.** (Не)гріте залізо (не) зігнеш. **10.** (Не)за своє діло беруться тільки (не)вмілі. **11.** (Не)спіймана риба завжди здається найбільшою. **12.** (Не)званому гостю — місце за дверима. **13.** (Не)товчене просо — (не)пшоно, (не)мелене зерно — (не)борошно. **14.** (Не)вживане залізо скоро іржавіє. **15.** (Не)смажене — (не)пахне. **16.** (Не)хвали каші, коли просо (не)посіяне. **17.** (Не)рухомий камінь мохом обростає. **18.** (Не)закінчену роботу дощі та сніги закінчують (*З народної творчості*).

Переліг

ІІ. Виділіть дієприкметники як члени речення.

ІІІ. Сформулюйте тему, яка об'єднує пропоновані народні вислови. Підготуйте невелике монологічне висловлювання на тему останнього фразеологізму.

ПАМ'ЯТАЙМО

Частку не пишемо окремо

Правило	Приклади
при дієприкметниках, що виступають у ролі присудків; якщо часткою ***не*** заперечується ознака, виражена даним словом; коли між ***не*** й дієприкметником-присудком можна вставити дієслово-зв'язку ***є (був)***	*праця не (була) закінчена, книга не (є) прочитана, цей твір не (був) написаний, ця річка не (є) замулена*
при безособових дієслівних формах на ***-но, -то,*** які (пригадаймо) виступають тільки в ролі присудків, ***не*** завжди виступає як заперечна частка й пишеться окремо	*крамницю не зачинено, завдання не виконано, звіра не впольовано, рибу не зловлено*

168. **І. Уважно прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Доведіть свою відповідь. Доповніть уривок розповіддю про найвизначніші звитяги непереможного кошового.**

Для довідки: похід на Крим і лист турецькому султанові, фортеця Дюнкерк тощо.

НЕПЕРЕМОЖНИЙ КОШОВИЙ

Протягом двадцяти шести років Іван Сірко був кошовим отаманом запорізьких козаків. Воюючи то з татарами й турками, то з поляками й росіянами, Сірко брав участь

Мликнути, луснути, пістоль

Г. Єгорова.
«Отаман Іван Сірко»

у п'ятдесяти п'ятьох битвах! Майже скрізь, окрім трьох-чотирьох випадків, виходив не переможеним. І то не враховано сили-силенної дрібних сутичок з ворогами, легко виграних отаманом і не занесених на сторінки літописів.

Запорожці говорили, що рівного Сіркові в цілому світі не було,— сам Бог посприяв йому в цьому. За легендою, Сірко не тільки перемагав людей, він перемагав і нечисту силу. Річка Чортомлик, на якій стояла Сіркова Січ, через те й зветься так, що в ній Сірко убив чорта. Той тільки «мликнув» догори ногами, коли Сірко луснув його з пістоля (*За Д. Яворницьким*).

ІІ. Випишіть речення, у яких дієприкметники й безособові дієслівні форми вжито з часткою *не*. Виділіть їх як члени речення. Поясніть правопис.

169. **І. Перепишіть таблицю. Заповніть колонки «Приклади», наводячи відповідні дієприкметники, словосполучення з дієприкметниками або речення.**

Правопис дієприкметників з *не*

***Не-* з дієприкметниками пишемо разом**		***Не-* з дієприкметниками пишемо окремо**	
Визначення	***Приклади***	***Визначення***	***Приклади***
1) коли при дієприкметнику нема пояснювального слова:		1) коли при дієприкметнику є пояснювальне слово;	
2) коли дієприкметник без ***не-*** не вживається		2) коли заперечення підсилюється протиставленням;	
3) зі складним префіксом ***недо-***, що означають дію або стан, виявлені не в повній мірі		3) коли дієприкметник виступає в ролі присудка	

170. **І. Спишіть, розкриваючи дужки. Сформулюйте правила щодо написання *не* з дієприкметниками.**

1. На лугах ще трава (не)кошена, у полях красуються жита (*П. Воронько*). **2.** Лише мох вкриває оте віковічне, ніким (не)займане каміння (*А. Шиян*). **3.** Мав поет талант до віршів (не)позичений, а власний (*Леся Українка*). **4.** Якщо бажаєш стати заможним, у праці будь (не)переможним (*Нар. тв.*). **5.** У льотчика серце (не) схитне й тверде (*М. Бажан*). **6.** Вересневе сонце непомітно зайшло за потріскані негусто хмари і зразу ж розіслало аж за ліс (не)добілені полотна (*М. Стельмах*).

Морфологія. Орфографія. Дієприслівник

§ 22. Дієприслівник як особлива форма дієслова

§ 23. Вид і час дієприслівників. Творення дієприслівників недоконаного й доконаного виду

§ 24. Дієприслівниковий зворот. *Не* з дієприслівниками

§ 22. ДІЄПРИСЛІВНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА

Мово ненина, батьківська мово,
Що здолала найтяжчі віки,
Що засяяла так веселково,
Перелившись в пісенні рядки!
М. Карпенко

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієприслівник — це незмінна особлива форма дієслова, яка означає додаткову дію і пояснює головне дієслово. Наприклад: *Легкі хвилі набігали на камінь, **утворюючи** навколо нього мереживо піни* (*О. Донченко*). У цьому реченні дієприслівник *утворюючи* виражає додаткову дію до основного дієслова *набігали* і пояснює його. Дієприслівник відповідає на питання *що роблячи? що робивши? що зробивши?* Синтаксична роль у реченні — обставина або другорядний присудок.

171. **I. Уважно прочитайте текст. Поясніть його назву. Продовжте висловлювання: *спільними ознаками дієприкметника й дієприслівника є…***

СЛОВА З ПРИМХЛИВОЮ ВДАЧЕЮ

Є слова з примхливою вдачею. Їх зараховують то до однієї частини мови, то до іншої. Здається, що вони й самі іноді сумніваються: хто ж вони? Це дієприкметники і дієприслівники. Навіть у назвах просвічується їх цікава природа.

Примхливий, сплав, просякнутий

Дієприслівники, безперечно, якоюсь мірою подібні до дієприкметників, бо поєднують у собі ознаки двох частин мови. Проте вони вирізняються своєю незмінністю. Дієслівні й прислівникові особливості дієприслівника творять неповторний граматичний сплав. Порівняно з дієприкметником, дієслівні прикмети представлено в ньому незначною мірою. Значення дії до того ж послаблене обставинним значенням. Дієприслівник просякнуто також прислівниковими ознаками: морфологічною незмінністю, прислівниковими значеннями і обставинною синтаксичною функцією (*За І. Вихованцем*).

II. Пригадайте дієприкметникові ознаки та поясніть, чим ця особлива форма дієслова відрізняється від дієприслівника.

172. **I. Спишіть речення. Виділіть дієприслівники. Зверніть увагу на розділові знаки в реченнях.**

1. Степ яскраво зеленів і вдалині злегенька парував, а в надзвичайно чистому і ще вологому повітрі якось особливо жваво літали

ластівки, різко спускаючись над калюжами, креслячи своїми білими черевцями уже встояну воду (*С. Бабаєвський*). **2.** Він ішов, не помічаючи під ногами калюж (*Петро Панч*). **3.** Лежачи навзнак у траві, він жадібно пив терпкувате вранішнє повітря. **4.** Там і тут у повітрі плавали соколи, плавно описуючи красиві кола, подовгу спиняючись на одному місці і, тріпочучи крилами, пильно роздивлялись в гущавині трави здобич (*Н. Рибак*). **5.** Біля ніг шпорталися кури і сокотали, вимагаючи їжу (*М. Коцюбинський*).

Навзнак, шпортатись

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієслівні і прислівникові ознаки дієприслівника

Дієслівні ознаки			Прислівникові ознаки	
Вид	***Стан***	***Перехідність***	***Незмінність***	***Синтаксична роль — обставина***
Читаючи — прочитавши, виносячи — принісши	*Мити — миючи, вмиватися — вмиваючись*	*Писати твір — **пишучи** твір, правильно відповідати — правильно **відповідаючи***	***Спитавши** — відсутність закінчення*	***Не спитавши броду**, не лізь у воду (Нар. тв.). **Не спитавши броду** — обставина умови*

173. Випишіть дієприслівники. Визначте дієслівні та прислівникові ознаки.

Біжить перед очима до далекого обрію хвильний степ. Кружляють над степом орли, виглядаючи здобич. Розсікаючи дужими грудьми навпіл густу зарость трави, прокладаючи собі дорогу, обережно виходить на здобич вовк. Насторожено спиняється, вловивши якийсь йому тільки одному підозрілий шум. І вмить стрімголов зривається з місця, зникаючи в гущині. Потім, важко дихаючи, зчинивши якийсь безладний хлюскіт, проскакує тур. А згодом, приминаючи до землі траву, прокочується дикий кабан (*Н. Рибак*).

Хлюскіт, тур

ПАМ'ЯТАЙМО

Як і прислівники, дієприслівники — незмінні частини мови. Виступаючи в реченні як залежні слова, вони поєднуються з пояснюваними словами способом прилягання; найчастіше вживаються в ролі обставин.

Наприклад: «*Стояли вони мовчазні, **вдивляючись** у далеке минуле своє і своїх батьків і **линучи** думкою в майбутнє*» (*О. Довженко*). У цьому реченні дієприслівники *вдивляючись* і *линучи* — обставина способу дії. У реченні «*Пронизливо і пристрасно кричали чайки,*

стрічаючи день» (*О. Донченко*) — *стрічаючи день* — обставина причини. У реченні *«Сонце щойно зійшло, швидко* ***підіймаючись*** *над лісом»* (*О. Гончар*) слова *швидко підіймаючись над лісом* виступають як обставина часу.

174. **І. Виразно прочитайте текст. Назвіть малюнок рядками з тексту. Знайдіть повну версію наведеної колядки. Виконайте її перед класом.**

«СІЙСЯ, РОДИСЯ, ЖИТО, ПШЕНИЦЯ...»

Вранці, після Нового року, колядники, знявши свою чудернацьку одежу, знову бігли від хати до хати. Кожен з них ніс мішечок, у якому були пшеничні зерна. Вони сіяли зерна по хатах, примовляючи:

Пашниця

Сійся, родися, жито, пшениця,
Жито, пшениця, всяка пашниця.
Коноплі по стелю, льон по коліна,
Щоб у вас, хрещених,
Голівка не боліла.

Оскільки і зерно, і слова були чарівними, кімната відразу ставала широким полем. На ньому сходила зелена пшениця, починали співати пташки, розцвітати волошки й польові маки. Надворі гула хуртовина, а маленькі колядники, приносячи до кожної хати жменьку веселої весни, дарували людям радість (*Зі зб. «Ой радуйся, земле!»*).

ІІ. Випишіть речення з дієприслівниками. Виділіть їх як члени речення.

§ 23. ВИД І ЧАС ДІЄПРИСЛІВНИКІВ. ТВОРЕННЯ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ НЕДОКОНАНОГО Й ДОКОНАНОГО ВИДУ

Мово моя українська,—
Батьківська, материнська,
Рідна мені до болю,—
Дужий я із тобою!

В. Бичко

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієприслівники мають форми теперішнього й минулого часу. На відміну від дієприкметників, дієприслівники утворюються від усіх дієслів І і ІІ дієвідміни. Виняток становить дієслово ***бігти***, яке

не співвідноситься з 3-ю особою множини (*вони біжать*) і не вживається як у значенні активного дієприкметника теперішнього часу, так і в значенні дієприслівника теперішнього часу.

Творення дієприслівників, дієприслівники теперішнього й минулого часу

Правило	Приклади
Дієприслівники утворюються від зворотних дієслів з афіксами ***-ся (-сь)***. В утворених дієприслівниках ***-ся (-сь)*** зберігається	*ховатись* — *хов-аю-чи-**сь**, хов-а-вши-**сь**; гратися* — *гр-аю-чи-**ся**, гр-а-вши-**ся**; вмиватись* — *вмив-аю-чи-**сь**, вмив-а-вши-**сь***

Правило	Правило
Дієприслівники минулого часу утворюються від основи інфінітива за допомогою дієприкметникового суфікса минулого часу ***-вши***, якщо кінцевий основи закінчується на голосний; ***-ши***, якщо кінцевий основи закінчується на приголосний	**Дієприслівники теперішнього часу** утворюються від 3-ї особи множини теперішнього часу за допомогою суфікса ***-чи***. Під час творення дієприслівника від дієслова I дієвідміни суфікс ***-чи*** ускладнюється голосним ***-у- (-ю-)***; від дієслів II дієвідміни — ***-а- (-я-)***

№	Приклади	Приклади
1	*аплод-ува-**ти** — аплод-ува-**вши***	*аплод-ую-**ть** — аплод-ую-**чи***
2	*взу-ва-**ти** — взу-ва-**вши***	*взу-ваю-**ть** — взу-ваю-**чи***
3	*чит-а-**ти** — чит-а-**вши***	*чит-ю-**ть** — чит-аю-**чи***
4	*біл-і-**ти** — біл-і-**вши***	*біл-ію-**ть** — біл-ію-**чи***
5	*каз-а-**ти** — каз-а-**вши***	*каж-у-**ть** — каж-у-**чи***
6	*гуд-і-**ти** — гуд-і-**вши***	*гуд-у-**ть** — гуд-у-**чи***
7	*пах-ну-**ти** — пах-ну-**вши***	*пах-ну-**ть** — пах-ну-**чи***
8	*нес-**ти** — ніс-**ши**, чу-**ти** — чу-**вши***	*нес-у-**ть** — нес-у-**чи**, чу-ю-**ть** — чу-ю-**чи***
9	*ваб-и-**ти** — ваб-и-**вши***	*ваб(л)-я-**ть** — ваб(л)-я-**чи***
10	*леж-а-**ти** — леж-а-**вши***	*леж-а-**ть** — леж-а-**чи***
11	*терп-і-**ти** — терп-і-**вши***	*терп(л)-я-**ть** — терп(л)-я-**чи***
12	*біг-**ти** — біг-**ши***	—

У суфіксах дієприслівників після **ч, ш** завжди пишемо **и**.

ОРФОГРАМА

И в суфіксах дієприслівників

175. З наведених речень випишіть дієприслівники. Визначте час, поясніть спосіб творення.

1. Дівчата підбирали викопані буряки і, обрізавши гичку, складали в купи (*О. Донченко*). **2.** Дуже важким видалось Хариті те відро з водою, бо, поставивши його на землю, хвилинку стояла нерухомо, спершись на причіпок і важко дихаючи (*М. Коцюбинський*). **3.** Затремтіло зразу сонне повітря, і зграї срібних звуків, плутаючись і виграваючи, полетіли яром і далеко кругом заснували степ (*С. Васильченко*). **4.** Дуби застигли, схиливши могутні голови в білих снігових шапках, завмерли в безнадії, чекаючи з жахом ворожого удару (*Ю. Збанацький*). **5.** Загартувавшись в росах, наче гострий плуг, зоря врізається між досвітком і ранком і, приоравши ніч, кладе на виднокруг окраєць сонця в рушничку серпанку (*Д. Ткач*).

Гичка, причіпок

ІІ. Розберіть виписані дієприслівники за будовою. Підкресліть орфограми.

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієприслівники **недоконаного виду теперішнього часу** відповідають на питання *що роблячи?* Утворюються від основ дієслів теперішнього часу недоконаного виду за допомогою суфіксів-***у-чи-*** ***(-ю-чи-)*** — І дієвідміна, -***а-чи-*** ***(-я-чи-)*** — ІІ дієвідміна. Дієприслівники **теперішнього часу** утворюються тільки від основ **недоконаного виду.**

Дієприслівники **минулого часу** виступають в обох видах: доконаному й недоконаному.

Дієприсліники **недоконаного виду минулого часу** відповідають на питання *що робивши?*

Дієприсліники **доконаного виду минулого часу** відповідають на питання *що зробивши?*

Утворюються від **основ дієслів неозначеної форми доконаного виду** за допомогою суфіксів-***вши-***, ***-ши-***, префіксів ***по-***, ***за-***, ***про-***, ***з-***, ***с-*** і под.

ОРФОГРАМА

У (Ю), А (Я) в дієприслівникових суфіксах

176. І. Від наведених дієслів утворіть дієприслівники недоконаного та доконаного виду теперішнього й минулого часу. Поясніть спосіб їх творення. Підкресліть орфограми.

Говорить, пишуть, читають, кажуть, стрибають, володіють, сіють, лежать, сидять, слухаються, думають, малюють, граються, співають, танцюють.

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієприслівники як теперішнього, так і минулого часу виражають часове значення не за відношенням до моменту мовлення, а щодо дії

іншого дієслівного утворення (особового дієслова або інфінітива), з яким вони пов'язані граматично. Відносячись до особливих форм дієслова, дієприслівники приймають їх часове значення.

Крім того, часові форми пояснюваного дієслова й дієприслівника можуть виражати одночасність або послідовність означуваних ними дій.

Часові форми дієприслівників

Минулий час	Теперішній час	Майбутній час
Слухаючи *вчителя,* *я* ***робив*** *записи*	***Слухаючи*** *вчителя,* *я* ***роблю*** *записи*	***Слухаючи*** *вчителя,* *я* ***робитиму*** *записи*
Правило	**Правило**	**Правило**
Дієприслівники недоконаного виду минулого часу виражають другорядну дію, яка відбувалася в минулому одночасно з основною	Дієприслівники недоконаного виду теперішнього часу виражають другорядну дію одночасно з основною	Дієприслівники доконаного виду минулого часу виражають додаткову дію, що відбулася перед основною або одночасно з нею
Приклад	**Приклад**	**Приклад**
Ми вже й ноги ***підтоптали, ходивши*** *до свата* (*Г. Барвінок*)	*Він* ***будує*** *армію нового типу, сміливо* ***висуваючи*** *обдаровану молодь* (*О. Гончар*)	***Зазнавши*** *всяких пригод, вони врешті* ***добились*** *до Дунаю* (*М. Коцюбинський*)
Пояснення	**Пояснення**	**Пояснення**
Підтоптали ноги в той час, коли *ходили* до свата	*Будує* армію і одночасно *висуває* обдаровану молодь	Спочатку *зазнали* пригод, а вже потім *добились* до Дунаю

Функції дієприслівників теперішнього й минулого часу недоконаного виду збігаються, тому ці форми можуть взаємозамінюватись. Порівняйте: *«Ми вже й ноги підтоптали,* ***ходивши*** *до свата»* і *«Ми вже й ноги підтоптали,* ***ходячи*** *до свата»*.

177. З наведених речень випишіть дієприслівники з пояснюваними дієсловами.

1. Дерева стояли в снігу, настовбурчившись замерзлими гілочками (*М. Коцюбинський*). **2.** Боєць стояв над кущиком синіх волошок, приязно всміхаючись до них (*О. Гончар*). **3.** Підуть дощі, оживляючи вологою поля (*О. Донченко*). **4.** Чорний панський гай потиху одсувався назад, закутуючись волокнуватими пасмами білого туману (*М. Коцюбинський*). **5.** І щасливий той, хто, винісши народне горе і попрацювавши немало, і немало проливши крові на полях битв, може потім уже сказати собі і світу, що в найстрашнішу годину не було у нього зерна неправди за душею (*О. Довженко*).

ІІ. Визначте та поясніть часове значення виписаних словосполучень за зразками, наведеними в рубриці «Пам'ятаймо».

178. І. Уважно прочитайте текст. Про які ще дохристиянські обряди та прислів'я, пов'язані з ними, ви знаєте? Розкажіть про них та наведіть відповідні народні вислови.

«СКАЗАВ БИ, ТА ПІЧ У ХАТІ»

Піч, виконуючи в житті різноманітні функції, зігрівала, годувала, сушила... Під піччю тримали курей.

За народним повір'ям, у печі мав своє житло домовик. Через те в хаті не можна сказати лихого слова. Це відбилось у прислів'ї: «Сказав би, та піч у хаті». У весільних співанках свахи, звертаючися до печі, просили, щоб вона спекла гарний коровай. Молода, виходячи заміж, бере з печі вугілля.

Походження цього повір'я дуже давнє. Ще в дохристиянську епоху був звичай укладати шлюб біля домашнього вогнища. Хтось із батьків, звертаючись до молодих, казав: «Хай вас вогонь поєднає». Оскільки пізніше виникли печі, то з ними почали пов'язувати ті обряди, які колись стосувалися вогнища (*За А. Данилюком*).

Сваха, коровай

ІІ. Випишіть із тексту речення з дієприслівниками, які виражають другорядну дію одночасно з основною. Письмово доведіть свій вибір.

§ 24. ДІЄПРИСЛІВНИКОВИЙ ЗВОРОТ. *НЕ* З ДІЄПРИСЛІВНИКАМИ

Естонською каже щось чаєчка,
Злітаючи в небо своє...
Для мови, якої навчаюся,
Підґрунтям лиш рідна стає.

А. М'ястківський

ПАМ'ЯТАЙМО

Дієприслівник із граматично залежними від нього словами називається **дієприслівниковим зворотом.** В усному мовленні, як правило, дієприслівниковий зворот виділяється паузами: підвищення тону й відповідне наголошення цієї групи слів подібно до вимови підрядного речення. На письмі він у переважній більшості випадків відокремлюється комами незалежно від місця розташування в реченні, на відміну від дієприкметникового звороту, який стає відокремленим тільки після означуваного слова. Найчастіше це стосується й одиничного дієприслівника. Синтаксична роль у реченні — і окремого дієприслівника, і дієприслівникового зворота (тобто всіх слів, з яких він складається) — обставина.

179. **І. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.**

1. Біля машин горіли багаття, і солдати стовпившись навколо них грілися. **2.** Почувши що я прокинувся бабуся підрум'янена розімліла коло вогню зазирала в мій закуток. **3.** Увечері завісивши вікна ми пекли в лежанці картоплю. **4.** Понуривши голову конячина тюпала степом провалюючись у сніг ледь не по груди. **5.** Умившись дядько одягав чисту сорочку й сідав до столу (*З тв. Гр. Тютюнника*).

ІІ. Зробіть синтаксичний розбір речень. Назвіть дієприслівникові звороти та одиничні дієприслівники.

180. **І. Уважно прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Доведіть свою думку рядками з тексту. Хто став наступником гетьмана Мазепи? Розкажіть про його історичний внесок у розвиток української державності.**

РІШЕННЯ ІВАНА МАЗЕПИ

Перекинчики, царат

Кілька століть дозволялося Мазепу тільки проклинати, обливати брудом, залучаючи до цієї ганебної справи і земляків-перекинчиків, які, прагнучи догодити царатові, відхрещувалися від свого роду, української мови й культури.

Не ідеалізуймо постать Мазепи. Але й принижувати його роль в історії України, його велику місію в розвитку рідної культури не можна. А тим більше, не можна його відступ від царя Петра — душителя українського народу — називати зрадою. Кого зрадив Мазепа? Хіба той, хто прагне вирватися з кайданів, накинених йому ворогом-гнобителем, є зрадником, коли він повстав проти тирана?

Царат віроломно нищив ту основу, на якій Хмельницький вступив у військовий союз з Росією. Цар Петро, продовжуючи політику своїх попередників, все більше й більше поневолював Україну, нищив козацтво. Це й стало причиною рішення Мазепи, приєднавшись до Карла XII, разом із шведськими військами виступити проти царської Росії (*За Ф. Погребенником*).

ІІ. Випишіть з тексту речення з дієприслівниковими зворотами. Виділіть звороти як члени речення. Поясніть уживання розділових знаків.

ПАМ'ЯТАЙМО

У випадку, коли дієприслівникові звороти розташовані один за одним, тобто виконують роль **однорідних обставин** у реченні, між ними **ставимо кому**. Так само, як і між іншими однорідними членами, **кому не ставимо**, якщо дієприслівникові звороти **з'єднуються неповторюваним сполучником**.

Залежно від змісту речення **одиничні** (тобто такі, що не мають пояснювальних слів) **дієприслівники** можуть втрачати **дієслівні ознаки** й переходити до розряду **прислівників.** Найчастіше це відбувається з дієприслівниками теперішнього часу недоконаного виду, які, втративши типові для дієслова синтаксичні функції, зокрема здатність керувати залежними словами, переходять у розряд прислівників.

Дієприслівники, що перейшли до розряду прислівників, завжди стоять після **означуваного дієслова-присудка.** Наприклад: «***Співають*** (*як?*) ***ідучи*** *дівчата, а матері вечерять ждуть»; «Якби ви знали, паничі, де люди* ***плачуть*** (*як?*) ***живучи...»*** (*Т. Шевченко*).

Дієприслівники минулого часу переходять до розряду прислівників тільки в складі фразеологізмів. Наприклад: ***«Не сіявши, не оравши*** *не буде жито родити»* (*Нар. тв.*).

У цих випадках **дієприслівники** комами **не відокремлюються.**

Не відокремлюються також **дієприслівникові звороти,** які за змістом тісно пов'язані з дієсловом-присудком. Наприклад: *«Цю фізкультурну вправу* ***треба виконувати витягнувши руки вперед»*** (*з підручника*).

Дієприслівники з часткою ***не*** на зразок *не вважаючи, не зважаючи* у сполученні з прийменником *на* (*зважаючи на ... незважаючи на ... невважаючи на...*) втрачають дієслівні зв'язки, і все сполучення набуває значення прийменника. Наприклад: ***«Незважаючи на*** *погіршення погоди, будівельники продовжували ремонтні роботи* (*З часопису*). Як прийменник слова *незважаючи, невважаючи* пишемо разом із ***не-***.

181. **І. З наведених речень утворіть речення з дієприслівниковими зворотами. Виділіть звороти як члени речення. Назвіть уже вивчені орфограми.**

1. Ми ліземо з кручі в чорну холодну прірву, підпираємо одне одного плечима. **2.** Моторошно гуде ліс, видзвонює крижаними кайданами, цокотять обмерзлими кігтями кури в сінях, висвистують крильми, злітають на сідало. **3.** На тину півень горланить, розчепірив дзьоба ножицями. **4.** Діти почали малювати, виводити кожен своє. **5.** Сонце вгріавло дужче й дужче, висмоктувало з землі гарячу душну вологу. **6.** Високо під білими хмарками плив шуліка, тримав в обімах жовтий жмуток **7.** Над луками, залитими квітневою повінню, холонув вечір, занурив у мілкі прибережки далеке полум'я хмар (*З тв. Гр. Тютюнника*). **8.** Легкі хвилі набігали на камінь, утворювали навколо нього мереживо піни. **9.** пронизливо і пристрасно кричали чайки, стрічали день (*О. Донченко*). **10.** Стояли вони мовчазні, вдивлялись у далеке минуле своє і своїх батьків, линули думкою в майбутнє (*О. Довженко*).

ПАМ'ЯТАЙМО

***Не* з дієприслівниками пишемо за тими самими правилами, що й із дієсловами**

Окремо	Разом
коли дієприслівник може вживатися без ***не***	1) якщо дієприслівник без ***не-*** не вживається; 2) з префіксом ***недо-***, що вказує на неповноту дії
Приклади	**Приклади**
*І кожен звук, **не сплівшись** з іншим звуком, пливе, хитаючись, над бруком і мерхне у безлунній самоті* (*М. Бажан*)	1) ***Неволячи** простих людей, татари просувалися далі на південь* (*Д. Яворницький*). 2) *Мати по декілька разів бралася за одну справу і, **недоробивши**, кидала її* (*Панас Мирний*).

Залежно від змісту, дієприслівники *здужавши, покоячись, стямившись, славлячи* можуть уживатися з ***не*** окремо й разом.

Окремо	Разом
Не здужавши в значенні ***не змогти*** ***Не покоїтися*** в значенні ***не відпочивати*** ***Не стямившись*** у значенні ***розгубитися*** ***Не славлячи*** в значенні ***не прославляти***	***Нездужавши*** в значенні ***захворіти*** ***Непокоїтися*** в значенні ***хвилюватися*** ***Нестямившись*** у значенні ***втратити витримку*** ***Неславлячи*** в значенні ***ганьбити***

ОРФОГРАМА
НЕ з дієприслівниками

182. **І. Спишіть, розставляючи розділові знаки. Поясніть написання дієслів і дієприслівників з *не*.**

1. Не взявшись за сокиру хати не зробиш. **2.** Не піймавши не кажи, що злодій. **3.** Не поберігши тіла й душу загубиш. **4.** Не розмовившись з головою до чогось іншого не важся. **5.** Не спитавши броду не лізь у воду. **6.** Не терши не м'явши не їсти калача. **7.** Не зберігши коренів не побачити й дерева. **8.** Не нагнувшись до землі печериці не вирвеш. **9.** Немаючи снігу не матимеш сліду. **10.** Не давши оброку не бий коня по боку. **11.** Не полизавши дно ясел кінь не наїсться. **12.** Не розтрощивши горіх зерна не з'їси. **13.** Не сіявши не пожнеш. **14.** Не вклонившись ягідки не зірвеш. **15.** Не попрацювавши до поту не поїси в охоту. **16.** Не працюючи до хліба не допроситися. **17.** Не вивчившись охотою не навчишся й примусом. **18.** Не навчаючись не навчишся. **19.** Не подумавши не закінчуй. **20.** Не гріючи заліза не зігнеш. **21.** Не зробивши обруча за діжку не берися. **22.** Не піймавши карася коропа не виглядай. **23.** Не вдаривши по казану дзвону не почуєш. **24.** Не замочивши рук обличчя не вмиєш. **25.** Не зігнувши гілки дерева не нахилиш. **26.** Не прицілившись не влучиш (*Нар. тв*).

II. Випишіть синонімічні групи з наведених фразеологізмів. Наприклад: ***Не нагнувшись до землі печериці не вирвеш — Не вклонившись ягідки не зірвеш.***

III. Визначте спільну тему народних висловів. Оберіть один із них та підготуйте монологічне висловлювання, взявши за основу його зміст.

ПАМ'ЯТАЙМО

Морфологічний розбір дієприслівника

Порядок розбору	Приклад
1. Вид ***(доконаний чи недоконаний)***. **2.** Від якого дієслова утворений ***(перехідного або неперехідного)***. **3.** Синтаксична роль у реченні ***(обставина, інші члени речення)***. **4.** Чим виражений ***(одиничний дієприслівник, дієприслівниковий зворот)***	***Втрачаючи*** *рідну мову, народ втрачає разом з нею і своє духовне надбання, яке він нажив за багато віків* (*О. Єфименко*). **1.** *Недоконаний.* **2.** *Від перехідного.* **3.** *Обставина.* **4.** *Виражена дієприслівниковим зворотом*

183. I. Уважно прочитайте текст. Назвіть малюнок рядками з тексту. Дайте розгорнуті відповіді на питання:

1) що таке «дідух» як витвір, зроблений людськими руками;
2) що означає «дідух» для українського народу в духовному розумінні.

Етнічний, покуть

ДІДУХ

Віддавна наші пращури, готуючись до різдвяних та новорічних свят, виготовляли обрядову прикрасу — сніпок із житнього або пшеничного колосся, називаючи його дідухом.

Ймення це, очевидно, йде від дідів. З ними пов'язували всю етнічну історію, оскільки дідівський закон, вважаючись найвищою формою передачі традицій, був їх утвердженням і закріпленням. У широкому значенні це означало духовне життя народу і його культуру. Це, зокрема, підтверджували й обряди пам'яті дідів, котрі відзначалися чотири рази на рік. Відтак дідух символізував духовні початки народу.

І ось він, дідух, виготовлений із пшеничного снопа, як повноправний господар, зайняв почесне місце на покуті. Тугий сніпок, обрамлений кольоровими стрічками, нагадує гарячий серпень. Золотаві колосочки мовби усміхаються. Так і хочеться доторкнутися до них долонею... (*За В. Скуратівським*).

II. Випишіть речення з дієприслівниками. Зробіть морфологічний розбір дієприслівників.

Морфологія. Орфографія. Прислівник

§ 25. Прислівник як частина мови. Загальне значення. Синтаксична роль

§ 26. Розряди прислівників за значенням

§ 27. Способи творення та наголошування прислівників

§ 28. Ступені порівняння прислівників

§ 29. Правопис прислівників

§ 30. Написання прислівників разом і через дефіс. Прислівники й прислівникові словосполучення, що пишуться окремо

§ 25. ПРИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ. ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ. СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

А рідная Мова, як сонце пречиста,
Як перли ясні та коштовні,
Велично всміхнулась разками намиста,
Зійшла нам, як місяць уповні!

І. Огієнко

ПАМ'ЯТАЙМО

Прислівником називається незмінна самостійна частина мови, що передає **ознаку дії, ознаку предмета** або **ознаку іншої ознаки.** Прислівники відповідають на питання: *де?, куди?, звідки?, як?, яким способом?, коли?, з якою метою?, з якого часу?, до якого часу?, чому?, через що?, з якої причини?, скільки?, на скільки?, якою мірою?, для чого?, навіщо?* Найчастіше в реченні прислівники виконують синтаксичну роль **обставини.**

184. **І. Спишіть. Визначте синтаксичну роль прислівників у пропонованих реченнях.**

1. Розкішно пахне матіола, ця нічна, непомітна навіть удень квітка (*Н. Романович-Ткаченко*). **2.** Рано-вранці, ще сонцн не сходило,— ревнула в замку гармата. **3.** Урочисто, поволі ступає кінь під Хмельницьким, суворо й грізно дивиться гетьман уперед (*О. Соколовський*). **4.** Удень світило сонце, надворі буяла весна, крізь шибки вікон лилося веселе проміння (*А. Шиян*). **5.** Де-не-де озветься пташина несміло, немов перед бурею в темному гаю, і знову замовкне (*Леся Українка*).

Матіола, буяти, шибка

ІІ. Випишіть прислівники та поставте до них питання.

ПАМ'ЯТАЙМО

У більшості випадків **прислівники** пояснюють **дієслова, дієприкметники, дієприслівники, прикметники** та **інші прислівники**, виступаючи, як правило, **обставинами** до них.

Зв'язок прислівників з частинами мови та їх синтаксична роль у реченні

Частини мови	Приклади	Члени речення
прислівники з дієсловами	1. *Радісно* й *легко* *пливли* веселі громади хмар в білих та синіх сердаках (*М. Коцюбинський*)	***пливли*** *як?* — ***радісно*** й ***легко*** — обставина способу дії
	2. *Міцно* й *щиро* *стискаю* вашу руку (*Леся Українка*)	***стискаю*** *як?* — ***міцно*** й ***щиро*** — обставини способу дії

Частини мови	Приклади	Члени речення
	3. У середу *зранку почали з'їжджатися* гості (*О. Гончар*)	***почали з'їжджатися*** *коли?* — ***зранку*** — обставина часу
прислівники з дієприкметниками	4. Весняна гроза *завжди несподівана* і *завжди освіжаюча* (*Ю. Збанацький*)	***несподівана і освіжаюча*** *коли?* — ***завжди*** — обставина часу
прислівники з дієприслівниками	5. *Їдучи обережно*, щоб зненацька не наскочити на татарську засідку, козаки висилали розвідку наперед (*Н. Рибак*)	***їдучи*** *як?* — ***обережно*** — обставина способу дії
прислівники з прикметниками	6. Море — *надзвичайно гарного* кольору (*М. Коцюбинський*)	***гарного*** *як? наскільки?* — ***надзвичайно*** — обставина міри й ступеня
прислівники з прислівниками	7. Увечері пішов дощ, надворі *дуже вогко* й *холодно* (*П. Панч*)	*у якій мірі* ***вогко й холодно?*** — ***дуже*** — обставина міри й ступеня

185. **І. Усно перекажіть текст. Розкажіть про цікавий випадок, пов'язаний зі звірятами, який трапився з вами.**

«ЗАМІВ» СЛІДИ

Обабіч дороги в світлі фар миготіли тополі, білокорі берізки-полісянки, а за ними чорніли поля. Раптом я угледів під деревом зайця, що стояв на задніх лапах, мовби до чогось дослухаючись.

За якусь хвильку я знову поглянув на узбіччя — і сам собі не повірив: поруч машини щодуху біг довговухий.

— Що, випередити косоокий надумав? Піддам газку...

Машина покотила ще хутчіш. Заєць трохи відстав, але за хвильку вже знову порівнявся зі мною. Здавалося, він не біг, а летів. Ось він рвонувся вперед, випередив, нарешті, автомобіль й перебіг дорогу.

Це незвичайне змагання тривало щонайменше три-чотири хвилини. Певне, зайця переслідував собака. Випередивши машину, за котрою тягнувся густий хвіст куряви й запах бензину, довговухий, таким чином, «замів» за собою сліди... (*А. Шелудяк*).

ІІ. Випишіть із тексту синоніми до слова «заєць». Поясніть спосіб їх творення.

ІІІ. Випишіть із тексту словосполучення прислівників з пояснюваними словами.

IV. Назвіть частини мови, з якими пов'язані прислівники. Визначте синтаксичну роль прислівників.

ПАМ'ЯТАЙМО

Синтаксичні функції прислівника

Означення	Підмет і додаток	Присудок
Якщо прислівники залежать від **іменників**, вони виконують синтаксичну функцію означення. Таке відбувається, коли іменники виступають: **назвами дії** — *стрибок* (*який?*) ***уперед***; **назвами якостей** — ***зовсім*** *неук*, тобто, *який? безграмотний;* **назвами предметів харчування** — *кава* (*яка?*) ***по-віденськи***	Підметами й додатками прислівники виступають тоді, коли вживаються в **значенні іменника.** Наприклад: *І я відповідаю глухо:* *— Та трохи риби впіймали.* *Коська лукаво підморгує:* *— Коли б частіше траплялося таке* (*що?*) ***«трохи»*** (*Ю. Збанацький*)	Прислівники *потрібно, треба, шкода, можна, не можна, необхідно, жаль, пора, нема, соромно, прикро* й под. виконують роль присудків у безособових реченнях і називаються **присудковими.** Наприклад: **1.** *Що нам* ***потрібно*** *в першу чергу?* (*А. Головко*). **2.** *Матері кожної дитини* ***жаль*** (*Нар. тв.*). **3.** ***Сором*** *сліз, що ллються од безсилля* (*Леся Українка*)

Прислівники можуть опинятися поза синтаксичним зв'язком (не бути членами речення) і переходити до розряду **вставних слів.** Наприклад: *Того,* ***можливо****, не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ* (*М. Рильський*).

186. Випишіть прислівники разом із залежними словами. У словосполученнях поставте питання, яке б указувало на смисловий зв'язок прислівника з пояснюваним словом. Визначте, якими членами речення виступають прислівники.

Зразок: *І верховіттям тонкії тополі кивають стиха, шепотять поволі* (*Леся Українка*).

Кивають як? — стиха — обставина способу дії;
шепотять як? — поволі — обставина способу дії.
Синіє як? — ясно — обставина способу дії.

1. Хвиля край берега ясно так синіє, а дедалі ледве-ледве, мов туман, леліє (*Леся Українка*). **2.** Як паросць виноградної лози, плекайте мову. Пильно й ненастанно політь бур'ян. Чистіша від сльози вона хай буде. Вірно і слухняно нехай вона щоразу служить вам, хоч і живе своїм життям (*М. Рильський*). **3.** Це йдуть до сонця вічно молоді (*В. Сосюра*). **4.** Високо вгорі пролітає ескадрилья літаків (*Ю. Яновський*). **5.** Під ним коник вороненький насилу ступає (*Т. Шевченко*). **6.** А читати Тарас, справді, вивчився дуже рано (*О. Іваненко*). **7.** Видно, було вже пізно, бо ніде по хатах не світилося (*Панас Мирний*).

Леліяти, ескадрилья

§ 26. РОЗРЯДИ ПРИСЛІВНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Болісно серцю, жалем обгортає
Пісня смутна солов'їна...
Десь із туману, з прозорої хмари
Дивиться давня Вкраїна.
А. Кримський

ПАМ'ЯТАЙМО

За лексичним значенням і синтаксичною роллю в реченні прислівники поділяються на дві основні групи: **означальні** й **обставинні**, які, в свою чергу, створюють **розряди.**

Означальні прислівники

Якісно-означальні	Приклади
Прислівники з суфіксами *-о, -е*. Найбільш поширена в українській мові група прислівників, які походять від прикметників або співвідносні з ними. Якісно-означальні прислівники характеризують дію, стан або іншу ознаку за якістю. Якісно-означальні прислівники пояснюють дієслова, дієприкметники і дієприслівники. Вони відповідають на питання *як?* Якісно-означальним є також прислівник ***так***	*Вчитися* (*як?*) ***відмінно***, *читати* (*як?*) ***виразно***, (*як?*) ***міцно*** *потиснути руку*, (*як?*) ***чудово*** *намальований*, (*як?*) ***сумлінно*** *працюючи*, (*як?*) ***добре*** *відпочити*, (*як?*) ***більше*** *зробити* тощо *А от мені — хоч і довіку б* (*як?*) ***так...*** *Живу у горницях, на килимах качаюсь* (*Л. Глібов*)
Кількісно-означальні	**Приклади**
Прислівники, що характеризують дію, стан або іншу ознаку з боку кількості і міри вияву, залежать від прикметників, дієслів, дієприкметників, інших прислівників, відповідають на питання *скільки? на скільки? якою мірою?*	*Приходив* (*скільки?*) ***тричі***, (*на скільки?*) ***вдвоє*** *більше*, (*якою мірою?*) ***дуже*** *сумлінний*, (*якою мірою?*) ***надзвичайно*** *уважний*, (*на скільки?*) ***досить*** *активний, наповнений* (*на скільки?*) ***вщерть***, (*скільки?*) ***багато*** *працює*, (*якою мірою?*) ***ледве-ледве*** *наздогнав*, (*на скільки?*) ***трохи*** *збентежений, знищити* (*якою мірою?*) ***дотла*** тощо
Прислівники способу дії	**Приклади**
Пояснюють дію або стан щодо характеру чи способу її вияву, утворюються від іменників, прикметників, зрідка від числівників, займенників, інших слів (часто в поєднанні з прийменником), відповідають на питання *як? яким способом?*	*Пропасти* (*яким способом?*) ***безвісти***, *сказати* (*як?*) ***спросоння***, *виставити* (*як?*) ***напоказ***, *працювати* (*яким способом?*) ***гуртом***, *іти* (*яким способом?*) ***слідом***, *трудитись* (*яким способом?*) ***завзято***, *турбуватися* (*яким способом?*) ***по-батьківськи***, *розмовляти* (*як?*) ***втрьох***, *зробити* (*яким способом?*) ***по-нашому*** тощо

187. **І. Виразно прочитайте текст. Назвіть малюнок рядками з тексту. Які образи викликає шлях зернинки? Чи можна порівняти її розвиток з життєвим шляхом людини? Доведіть свою відповідь.**

ВІД ЗЕРНИНКИ ДО СТЕБЛИНКИ

Кинь у ріллю зернину, пригорни її вологою землицею, і вона, суха і без ознак життя, поступово прокинеться, оживе. Спочатку розбухне, потім надколеться. Покажеться в тріщині блідо-жовтий черв'ячок. Він ростиме, витягуватиметься, прагнучи вибратись на світ білий. І непомітно виткнеться, вже не блідий і немічний, а зеленаво-багряний, майже непомітний, але могутній, невтримний, спрямований до сонця.

Рілля

Зазеленіє, запишається стеблинка, потягнеться-потягнеться вгору, захитається на вітрах, забринить під сонцем, сили набиратиметься. З кожним днем ставатиме все міцнішою, все вищою та вищою, аж поки заколоситься, із зеленої стане сизуватою, спинить свій зріст та похилить колосок донизу (*За Ю. Збанацьким*).

ІІ. Спишіть текст. Підкресліть прислівники як члени речення.

ІІІ. Випишіть із тексту прикметники та дієприкметники. Утворіть від них якісно-означальні прислівники. Розберіть виписані й утворені частини мови за будовою.

ПАМ'ЯТАЙМО

Обставинні прислівники в основному утворюються від іменників, прикметників, найчастіше в поєднанні із займенником чи прийменником. Наприклад: *ранок — **ранком**; що — хвилина — **щохвилини**; що — день — **щодня**; з — гарячий — **згарячу**; за — молодий — **замолоду**.*

Указують на різні обставини дії — **місце, час, причину, мету,** відповідно створюючи чотири розряди.

Розряди обставинних прислівників

Прислівники місця	Приклади
означають місце або напрямок дії, відповідають на питання *де? куди? звідки?*	(*де?*) ***там***, (*де?*) *вгорі*, (*де?*) ***навколо***, (*куди?*) ***туди***, (*куди?*) ***вниз***, (*куди?*) ***сюди***, (*звідки?*) ***з-піднизу***, (*звідки?*) ***згори*** тощо
Прислівники часу	**Приклади**
означають час дії і відповідають на питання *коли? доки? відколи? з якого часу? по який час?*	(*коли?*) ***вдень***, (*коли?*) ***вчора***, (*коли?*) ***взимку***, (*коли?*) ***нині***, (*доки?*) ***завжди***, (*з якого часу?*) ***здавна***, (*відколи?*) ***зроду-віку***, (*по який час?*) ***донині*** тощо

Прислівники причини	Приклади
вказують на причину дії, відповідають на питання *чому? через що? з якої причини?*	(*з якої причини?*) ***згарячу***, (*з якої причини?*) ***спересердя***, (*через що?*) ***нізащо***, (*чому?*) ***тому*** тощо
Прислівники мети	**Приклади**
вказують на мету дії, відповідають на питання *з якою метою? для чого? навіщо?*	(*з якою метою?*) ***навмисно***, (*з якою метою?*) ***наперекір***, (*для чого?*) ***на зло***, (*навіщо?*) ***напоказ*** тощо

188. **І. Випишіть прислівники з пояснюваними словами.**

1. І вдень ніколи не гуляли, вночі ж було не без гостей. **2.** Еней спросоння як схопився, дрижав од страху і трусився, холодний лився з його піт (*І. Котляревський*). **3.** Де-не-де зривалася з неба зоря, спадала вогняною ниткою, і слід її повільно згасав, розсипався золотими жаринками (*З. Тулуб*). **4.** Море зовсім не синє, і чайка квилить над ним тому, що хоче їсти, а не тужить за кимось (*Ю. Яновський*). **5.** Нащо ти козацьке серце сушиш? (*П. Гулак-Артемовський*). **6.** Неначе напоказ їх звезено сюди з Подніпров'я, Побужжя, Подніпров'я, з далекої Прип'яті і самої Вісли (*М. Сиротюк*). **7.** Сьогодні неспокійно в місті: лихі люди ходять тепер раз у раз по вулицях (*М. Коцюбинський*). **8.** Трохи згодом він торкнув коня й напрямився в гущавину (*Панас Мирний*).

Квилити, Вісла

ІІ. Сформулюйте питання до прислівників. Визначте обставинні. Запишіть обставинні прислівники за розрядами.

189. **І. Запишіть текст, уставляючи замість крапок потрібні, на вашу думку, прислівники.**

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У ПОХОДІ

..., ще сонце не сходило, ревнула в замку гармата. Задзвонили дзвони в усіх церквах, почали вигравати сурми-труби. Хмельницький рушив у похід.

Над гетьманом — бунчук і велика хоругва малинова. На ній — сріблом гаптований архангел Михайло підняв меч...

...ступає кінь під Хмельницьким. ... дивиться гетьман....

Гуде шлях важкими гарматами, ... ступають сиві воли. ... врізуються в землю колеса гарматних возів. А ... за гарматами знов козацькі лави, знов полки. ... гуде земля, немов коливається разом з людьми, возами, кіньми, списами й стягами.

А ... ясно світить ранкове сонце. ... кружляють орли-чорнокрильці в прозорій блакиті (*За О. Соколовським*).

Бунчук, хоругва, гаптований

Прислівники, вилучені з тексту: *угору, поволі, уперед, важко, далі, глухо, високо-високо, рано-вранці, урочисто, суворо й грізно, глибоко, згори.*

II. Виразно прочитайте відредагований текст. Поясніть, яку роль відіграють прислівники в мовленні.

III. Використовуючи прислівники, розкажіть про один із епізодів, пов'язаний із походами Богдана Хмельницького.

190. **I. Поставивши питання, з'ясуйте значення наведених прислівників. Доберіть до прислівників відповідні частини мови та утворіть із ними словосполучення.**

Наприклад: *вдвоє — вдвоє більше.*

Вдвоє, віддавна, вбік, завзято, опівдні, гарно, помалу, начетверо, доверху, сумно, напам'ять, донизу, звисока, холодно, тонко, просто, правруч, по-батьківськи, тепло, по-розумному, високо, коли-небудь, згарячу, день у день, втроє, дуже, надзвичайно, вкрай, щороку, тепер.

II. Розподіліть словосполучення з прислівниками за розрядами й запишіть.

§ 27. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ТА НАГОЛОШУВАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

Розцвітай же, слово,
і в родині, і у школі,
й на заводі, і у полі
пречудесно, пречудово —
розцвітай же, слово!

П. Тичина

191. **I. Уважно прочитайте текст. Запишіть план прочитаного. Усно перекажіть текст за планом.**

УПОДОБАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

Прислівник залюбки утворюється від прикметників. Уміло тут діють суфікси *-о-*, *-е-*. Наприклад: *веселий — весело, сумний — сумно, чудовий — чудово, рішучий — рішуче, сліпучий — сліпуче.*

Наголос також увиразнює перехід якісних прикметників у прислівники: *важкий — важко, густий — густо, легкий — легко, молодий — молодо, рідкий — рідко, стрімкий — стрімко, швидкий — швидко.*

Іноді працюють у парі суфікси і префікси: *новий — по-новому, батьківський — по-батьківському і по-батьківськи, синівський — по-синівському і по-синівськи.*

Навчилися прислівники перетворювати прийменники на префікси: *віднині, відтепер, відтоді, донині, дотепер, назавжди, передучора, післязавтра, позавчора.*

Іноді переманюють вони до себе деякі іменникові форми і роблять їх незмінними: *миттю, поспіхом, підтюпцем, бігом, весною.*

Прислівники також роблять незмінними деякі іменникові форми, зливаючи їх з прийменниками: *зверху*, *знизу*, *зранку*, *удень*, *увечері* (*За І. Вихованцем*).

ІІ. Випишіть прислівники за способами творення. Розберіть за будовою.

ПАМ'ЯТАЙМО

Наголошування прислівників зазвичай збігається з наголосами частин мови, від яких вони утворені. Але можуть бути й відмінності.

Наголос у прислівниках, утворених від іменників

Правила	Приклади
1. У прислівниках, утворених від іменників, в орудному відмінку без прийменника, наголошеним є здебільшого той же склад, що й у відповідному відмінку іменника	*Во́лок — во́локом, ра́нок — ра́нком, ча́с — ча́сом*
2. У прислівниках, утворених від іменників у непрямих відмінках з прийменниками, а також утворених за допомогою часток, наголос зберігається переважно на тому ж складі, що й у відповідних іменникових формах	*ко́ло — довко́ла, го́ра — догори́, дім — додо́му, ве́чір — зве́чора*
3. У деяких прислівниках, зокрема в тих, що співвідносні з іменниками у формі знахідного відмінка без закінчень, трапляється перенесення наголосу на префікс	*сторо́на — о́сторонь, плече́ — о́пліч*
4. Наголошування першого складу, співвідносного з прийменником, іноді буває і в інших прислівниках	*вість — бе́звісти, о́чі — по́заочі, ніч — по́ночі, ше́піт — по́шепки*

Наголос у прислівниках, утворених від прикметників

Правила	Приклади
1. У прислівниках, утворених від безприйменникових прикметників, наголошування у переважній більшості випадків таке ж, як у повних формах прикметників	*бі́дний — бі́дно, га́рний — га́рно, му́жній — му́жньо*
2. У частини прислівників, утворених від безсуфіксних або безпрефіксних прикметників у чоловічому роді з наголосом на другому складі, наголос переноситься на перший склад	*глухи́й — глу́хо, густи́й — гу́сто, пусти́й — пу́сто*
3. У деяких трискладових прислівниках, утворених від безпрефіксних прикметників, відбувається перенесення наголосу на початковий склад, хоч у відповідних прикметниках наголошеним є останній або передостанній склад	*весе́лий — ве́село, висо́кий — ви́соко, глибо́кий — гли́боко*
4. У прислівниках, утворених від суфіксально-префіксальних прикметників, а також із прийменниково-прикметниковими сполученнями, наголос падає на той же склад, що й у відповідних прикметниках	*випадко́вий — випадко́во, прохоло́дний — прохоло́дно*

Правила	Приклади
5. Однаковим наголосом характеризуються також прислівники з префіксом ***по-*** та співвідносні з ними прикметники	*ба́тьківський — по-ба́тьківськи, украї́нський — по-украї́нському*
6. У ряді прислівників, утворених від префіксально-суфіксальних повних форм прикметників, а також зі сполученнями коротких прикметників у відмінкових формах з прийменниками, наголос падає на перший склад, хоч у відповідних прикметниках наголос падає на корінь або на закінчення	*сліпи́й — зо́сліпу, глухи́й — на́глухо, нови́й — на́ново, чисти́й — на́чисто*
7. У прислівниках з оцінними суфіксами або із суфіксами ступенів порівняння наголос збігається з відповідним прикметниковим	*багате́нький — багате́нько, гі́рший — гі́рше, щонайме́нший — щонайме́нше*

Наголос у прислівниках, утворених від числівників

Правило	Приклади
У прислівниках, утворених від числівників, зберігається той же наголос, що й у числівнику. Прислівники *надвоє* і *натроє* мають подвійне наголошення	*два́ — удво́є, че́тверо — наче́тверо*

Наголос у прислівниках, утворених від займенників

Правило	Приклади
Прислівники, утворені від відмінкових форм присвійних, означальних, заперечних і відносних займенників у сполученні з прийменниками, здебільшого мають наголос, однаковий із займенником. **Винятки** становлять прислівники: *той — потім, всім — зовсім, що — нащо*	*всі́м — передовсі́м, і́нший — по-і́ншому, ва́ш — по-ва́шому, їхні́й — по-їхньому*

Наголос у прислівниках, утворених від дієслів

Правило	Приклади
Прислівники, які мають у своєму складі дієслівний корінь, суфікс дієслівної основи, дієприкметниково-дієприслівниковий суфікс -**ч**- і -**к**-, зберігають наголос на тому ж складі, що й дієприслівники: **Виняток:** *присідаючи — навприсядки*	*сто́ячи — навсто́ячки, си́дячи — навси́дячки*

Наголос у складних прислівниках

Правило	Приклади
1. У складних прислівниках, другою частиною яких виступає іменникова основа, а першим — іменникова, прикметникова, займенникова або числівникова, наголос падає на останній склад першої основи. У ряді подібних прислівників можливий подвійний наголос. Прислівник *чимраз* має наголос на голосному другого складу	*лів**а́** рука — лів**о́**руч, в од**и́**н час — водн**о́**час, водноч**а́**с; бос**а́** нога — бос**о́**ніж, босон**і**ж; г**о́**ла рука — гол**і́**руч, голір**у́**ч*
2. Якщо друга частина складного прислівника утворена від прикметника або іменника, то, як правило, наголошується голосний другого слова	*два раз**и́** — дваразо́во, тим ч**а́**сом — тимчасо́во, мимо в**о́**лі — мимово́лі*
3. У складних прислівниках зазвичай наголошується дієслівна частина	*мимо ходи́ти — мимох**і́**дь, самому́ хот**і́**ти — самох**і́**ть*
4. Складні прислівники, утворені шляхом повторення основ або поєднання синонімічних чи антонімічних основ, мають два наголоси, тобто кожне слово складного прислівника зберігає свій наголос	*давни́м-давно́, л**е́**две-л**е́**две, р**а́**но-р**а́**но, бага́то-бага́то, р**а́**но-вр**а́**нці*

Значення прислівників з часткою **ні** залежить від наголосу. Якщо наголос падає на частку **ні** — *ні́де, ні́куди, ні́коли* й подібні, то прислівники мають значення *немає де, немає куди, немає коли*, тобто вказують на те, що для виявлення ознаки немає відповідних умов (місця, часу). Якщо наголос падає на другий або третій склад — *нідé, нікудú, нікóли* — прислівники виражають повне заперечення.

Порівняймо

*Н**і**коли було, здається, думати про дівчину* (*М. Коцюбинський*)	*Так він нік**о́**ли не говорив з нею* (*М. Сиротюк*)

192. **І. Спишіть текст. Виділіть прислівники як члени речення. Поставте наголоси в прислівниках.**

КАЗКОВА ОСЕЛЯ

У вінку яворів господа схожа на княжий терем. Так її майстерно прикрашено різьбленим деревом, так візерунчасто зроблені наличники на вікнах, так барвисто оздоблено дерев'яні віконниці, так розцяцьковано піддашник, так химерно виглядає димар, так вогненнохвосто височіє ясеневий півень на гребені хати. І начебто не двері перед тобою відчинилися та зачинилися, а різьбленим дивом гойднули.

Терем, наличник, піддашник

В хаті на стінах та попід стінами чого тільки не було: різьблені з дерева лелеки злетіли над гніздом, танцюють шлюбний танець журавлі,

лось б'ється з вовком, гірський цап завмер на гострій вершині, гриби, коні, білки, синички. Не бачений у цих краях майстер різьби по дереву заставив оселю живими своїми виробами (*За Є. Гуцалом*).

II. Визначте стиль і тип мовлення. Доведіть свою відповідь.

III. Виразно прочитайте текст, акцентуючи увагу на наголошуванні прислівників.

ПАМ'ЯТАЙМО

Способи творення прислівників

Назви способів	Приклади
Префіксальний	*Бідно — **пребідно**, журно — **безжурно***
Суфіксальний	*Помітний — помітн**о**, гарячий — гаряч**е***
Префіксально-суфіксальний	*Родина — **по**-родинн**ому**, мало — **по**мал**у***
Злиття основ слів	*Легко важити — **легковажно**, стрімко голова — **стрімголов***
Складання однакових, близькозначних, синонімічних або антонімічних слів	*Далеко-**далеко**, рано-**вранці**, тяжко-**важко**, більш-**менш***
Нерозкладні словосполучення	*Ні за що ні про що, ні в сих ні в тих* і под.
Перехід інших частин мови в прислівники	*Додолу верби гне високі,* (*яким способом?*) ***горами** хвилю підійма* (*Т. Шевченко*)

193. **З наведених речень випишіть прислівники. Розставте наголоси.**

1. Низько стеляться хмари, ростуть, збиваючись докупи, і опадають. **2.** Той чорний хліб, який так гарно, по-сільському пахне, мені близький, наче дитина, що росла на моїх очах. **3.** Високо-високо під небом вечірнім пролітали величезним табуном дикі гуси в плавні на ніч (*М. Коцюбинський*). **4.** Попереду зі смолоскипами світили дорогу двоє козаків (*Н. Рибак*). **5.** Власноручно варити кашу ватажок чабанський береться лише в особливих випадках (*О. Гончар*). **6.** Ще хвилина — і вони побачили вогні, тут-там серед темряви горіли смолоскипи (*С. Скляренко*). **7.** Рано-вранці, під вікном зупинились дві машини, навантажені зерном (*С. Олійник*). **8.** Летять і все перевертають, як мух, рутульців убивають; сам Турн стоїть ні в сих ні в тих (*І. Котляревський*). **9.** Зимою більше вільного часу, ніж літом: ночі більші, через те й вільного часу більше (*Панас Мирний*).

II. Перегляньте правила щодо наголошування й способів творення прислівників. Накресліть у зошиті табличку. Відповідно розташуйте в ній виписані прислівники.

	Прислівник	З якої частини мови утворений	Спосіб творення
Приклад	*Низько*	*Від прикметника «низький»*	*Суфіксальний*

§ 28. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

Я знаю силу слова —
воно гостріш штика
і швидше навіть кулі,
не тільки літака.
В. Сосюра

ПАМ'ЯТАЙМО

Від якісно-означальних прислівників з кінцевими суфіксами ***-о*** та ***-е*** можна утворити незмінні прості (складаються з одного слова) форми вищого і найвищого ступенів порівняння. Вищий ступінь порівняння утворюється від прислівників так само, як і вищий ступінь прикметників

Утворення вищого ступеня порівняння прислівників

за допомогою суфіксів *-іш (е), -ш (е)*		**за допомогою суфікса *-щ (е)***	
Правило	***Приклади***	***Правило***	***Приклади***
Під час творення вищого ступеня за допомогою суфікса *-іш* (*е*) змін в основі прислівника не відбувається	*голосно — голосні**ше**, повільно — повільні**ше***	Під час утворення вищого ступеня відбуваються зміни приголосних: кінцевий [с] кореня і суфікс *-ш-* змінюються на ***щ*** [щч]	*висо**ко** — ви**ще***
При утворенні вищого ступеня за допомогою суфікса *-ш* (*е*) суфікси ***-к-, -ек-, -ок-*** випадають	*швид-**к**-о — ш**видше**, шир-**ок**-о — ш**ирше***	кінцеві [г], [ж], [з] кореня і суфікс *-ш-* змінюються на ***жч***	*доро**го** — доро**жче**, дуже — дуж**че**, низько — ни**жче***

Вищий ступінь порівняння прислівників, як і прикметників, утворюється й від слів з іншим коренем: *мало — менше, гарно — краще, погано — гірше, багато — більше.*

194. **І. Усно перекажіть зміст тексту. Розкажіть про обрядовість наших предків, пов'язану з приходом весни.**

ВЕСНЯНІ СВЯТА — ЧАРІВНА КАЗКА НАШОЇ СТАРОВИНИ

Разом з пробудженням природи від зимового сну на нашій землі, в Україні, починаються весняні свята. Вони пов'язані зі стародавніми віруваннями, супроводжуються піснями, іграми та хороводами.

Н.В. Старовойтова. «Українка»

Народ наш у своїх казках створив чудовий образ весни. Це гарна молода дівчина з вінком квітів на голові. Вона бажаний і довгожданий гість. Її закликають дівчата піснями-веснянками. Зустрічають її і діти з дарами — солодким печивом у вигляді пташок. Її уособлює найкраща з дівчат — «Леля». Вона одягає на себе білу вишиту сорочку, кладе на голову вінок з весняних квітів і роздає дівчатам дари.

Народний образ весни — це образ краси, сили, надії. Хороводи дівчат, забави дітей, зустріч птахів — чарівна казка нашої старовини. Все це — українська весна, голос предків наших, дорога поезія нашої Батьківщини (*За О. Воропаєм*).

II. Доберіть декілька варіантів веснянок. Виконайте одну з них у класі.

III. Випишіть із тексту якісні прикметники. Утворіть від них вищий ступінь порівняння якісно-означальних прислівників.

ПАМ'ЯТАЙМО

Утворення найвищого ступеня порівняння прислівників

Правило	Приклад
Найвищий ступінь порівняння утворюється від прислівників вищого ступеня за допомогою префікса ***най-***	***най**вище*, ***най**дорожче*, ***най**активніше*, ***най**нижче*, ***най**менше*, ***най**краще*
Для підсилення значення найвищого ступеня вживаються префікси ***що-, як-*** або обидва ці префікси одночасно ***щояк-***	***що**най**ближче***, ***як**най**ближче***, ***щоякнай**ближче*

195. **I. Прочитайте текст. Розкажіть відомі вам фразеологізми, народні перекази, пов'язані з вовками.**

ОБЕРЕЖНИЙ І КМІТЛИВИЙ ЗВІР

Лігво, дбайливий

Мабуть, нікому так не перепало в народних казках, як вовкові. Він і жорстокий, і полохливий, і дурний. Вовка завжди обводить круг пальця хитра лисиця.

Але це не так. Насправді вовк обережний і кмітливий. Особливо добре розвинутий у нього слух. Досить поросяті подати голос, і звір почує за два-три кілометри. Вовк набагато хитріший від лисиці. Він рідко потрапляє в пастки.

Десь посеред зими вовки розбиваються на пари й повертаються до своїх логвищ. А напровесні вовчиця приводить п'ять-шість

вовченят. Вовченята швидко ростуть. Скоро починають виходити з лігва. Бавляться, чекаючи, поки батько принесе якусь здобич. Малят оберігає і доглядає дбайлива вовчиця.

А настає зима, і вся родина вирушає на пошуки здобичі (*З часопису*).

II. Використовучи вищий ступінь, порівняйте вовка з лисицею за текстом. Наприклад: *вовк поводиться* (*як?*) *обережніше,* (*як?*) *кмітливіше, ніж лисиця.*

II. Від записаних прислівників вищого ступеня порівняння утворіть усі варіанти найвищого ступеня.

ПАМ'ЯТАЙМО

Утворення складених форм вищого й найвищого ступенів порівняння прислівників

Складені форми вищого ступеня		Складені форми найвищого ступеня	
Правило	***Приклади***	***Правило***	***Приклади***
Значення вищого ступеня може підсилюватись словами *багато, далеко, куди, ще, трохи,* (*краще*) *за всіх*	***багато*** *більше,* ***далеко*** *більше,* ***куди*** *більше,* ***ще*** *більше,* ***трохи*** *більше*	Значення найвищого ступеня може утворюватися за допомого слів *найбільш, найменш*	***найбільш*** *тонко,* ***найбільш*** *глибоко,* ***найменш*** *успішно,* ***найменш*** *голосно*
прислівник поєднуємо зі словом *більш* (*менш*)	***більш*** *тонко,* ***менш*** *глибоко*	**Увага!** Від якісних прислівників з префіксом *за-* (*забагато, занадто*) або з суфіксами *-еньк, -есеньк-* (*тихенько, тихесенько*) ступені порівняння **не утворюються**	

196. **I. Від наведених прислівників утворіть усі можливі форми вищого й навищого ступенів порівняння. Поясніть спосіб їх творення. Наприклад: *швидко — більш швидко, швидше, куди швидше, найшвидше, якнайшвидше, щоякнайшвидше, найбільш швидко.***

Швидко, темно, тепло, високо, низько, прекрасно, добре, заодно, погано, холодно, легко, дрібненько, важко, голосно, тихо, повільно, світло.

II. Визначте пари антонімів.

ПАМ'ЯТАЙМО

Прислівники вищого і найвищого ступенів порівняння від однозвучних (омонімічних) форм вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників середнього роду в називному відмінку однини можна

розрізнити тільки в контексті. Ступені порівняння **прислівника завжди належать до дієслова,** а **ступені порівняння прикметники — до іменника.**

Порівняймо	
Речення з **прикметниками** вищого і найвищого ступеня порівняння	Речення з **прислівниками** вищого і найвищого ступеня порівняння
1. Нічого серце не бажа, а тільки прагне швидше муки, на ***краще*** *(яке? **прикметник**, узгоджений з іменником)* ***щастя*** *не зважа (П. Грабовський).* *2. Яка краща спадщина, яке* ***більше*** *(яке? прикметник, узгоджений з іменником)* ***багатство*** *може бути для чабана, ніж цей колодязь, круглий, просторий (О. Гончар).*	*1. Значно легше й* ***краще*** *(як? **прислівник**, що прилягає до дієслова)* ***працювати*** *з позитивними імпульсами, ніж з негативними (О. Довженко).* *2. Може знайдеться дівоче серце, карі очі, що заплачуть на ці думи — я (як? **прислівник**, що прилягає до дієслова)* ***більше не хочу*** *(Т. Шевченко).*

197. **І. Випишіть у дві колонки прислівники і прикметники у формах вищого і найвищого ступенів разом зі словами, від яких вони залежать. Поставте до них питання.**

Зразок: *найлегше (як?) зробити, найдальше (яке?) село.*

1. Вона зібрала всі свої сили й кинулася плисти щонайшвидше (*Ю. Смолич*). **2.** Та найпишніше там цвітіння, найвище серце там злітає, де рух, де дія, де горіння, чуттів і мислей повнота (*М. Рильський*). **3.** І темними вулицями, де менше людей, поніс Гонта дітей своїх (*Т. Шевченко*). **4.** У лимані ловилась риба все більше дністрова (*І. Нечуй-Левицький*). **5.** Собаці благородство не поможе,— тим більше вовку (*П. Тичина*). **6.** Їм всім хотілось якнайчастіше казати те слово нове, мов тільки знайдене, просте й рідне. **7.** Він хвилювався найбільше (*М. Коцюбинський*).

Лиман

ПАМ'ЯТАЙМО

Морфологічний розбір прислівника

Порядок розбору	Приклад
1. Група за значенням ***(способу дії, міри й ступеня, часу, місця, причини, мети)***. **2.** На яке питання відповідає. **3.** Ступінь порівняння ***(вищий, найвищий — якщо є)***. **4.** Синтаксична роль у реченні ***(обставина, інші члени речення)***	*А ось кучматі дуби* ***зачаровано*** *зупинились перед галявинкою! (М. Стельмах).* **1.** *Способу дії.* **2.** *Як?* **3.** —. **4.** *Обставина.*

198. **І. Виразно прочитайте текст. Назвіть малюнок рядками з тексту. Хто такі «бузьки»? Як ще називають цих птахів? Доберіть і запишіть назви-синоніми.**

БУЗЬКИ ПОВЕРТАЮТЬСЯ...

Бузьки вертали з вирію, з далекого півдня. І чим більше наближались вони до рідної любої країни, тим веселішими ставали, тим більше поспішали, тим бадьоріше краяли повітря своїми крилами.

Сонце любо усміхалося з синього неба, посилаючи на землю теплі, благодатні промені. Річки весело грали, мов малі діти, жебоніли, тулились до більших рік і пливли все далі до моря.

Бузьки, вирій, краяти, жебоніти

Вздовж річок і рік тягнуться просторі луги-долини і ніби усміхаються до бузьків, ніби запрошують до себе, щоб на них відпочити. І лісів видно багато: одні зелені соснові бори, другі чорні, стоять, про щось шепочуть стиха між собою, вигріваються до сонця.

Бузьки вітають рідний край з-під небесної синяви, крутяться колесом, немов танцюють з великої радості, весело клекочуть (*За Т. Бордуляком*).

II. Розкажіть, із яких країв «бузьки повертаються...»

III. Випишіть речення з прислівниками. Зробіть морфологічний розбір прислівників.

§ 29. ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ

Майну дитинства добрими краями —
І серце незрівнянно защемить.
Щебече рідна мова солов'ями.
Гаями, наче молодість, шумить.

С. Литвин

ПАМ'ЯТАЙМО

У прислівнику пишемо стільки ***н***, скільки їх було у прикметнику чи дієприкметнику, від якого утворено цей прислівник.

199. **І. Від наведених прикметників утворіть прислівники. Поясніть написання однієї і двох *н* у прислівниках.**

Бездоганний, відмінний, холодний, невпинний, сильний, якісний, стриманий, безперервний, вільний, величний, немічний, корисний, безкоштовний.

200. **І. Усно перекажіть зміст тексту. А які ще птахи символізують прихід весни? Розкажіть про них.**

ПЕРШИЙ ЗВУК ВЕСНИ

Перший пташиний спів, який можна почути ранньою весною, належить маленькій буруватій пташці з жовтим черевцем — вівсянці.

Влітку вівсянка живе собі по лісах, чагарниках. На зиму у вирій не летить. Вона постійний мешканець України. Вівсянка визнає старе правило, що громада — великий чоловік. Вона приєднується до інших дрібних пташок: розмальованих щигликів, а то й до звичайних всюдисущих горобців. Так утворюється пташиний табунець, який вештається по селах, хуторах та міських парках.

Вівсянка, чагарник, щиглик

За стародавнім народним віруванням, вівсянка вперше співає свою пісню у день Теплого Олекси. Вона не зважає ні на сніги, ні на морози, які в цей час в Україні іноді ще бувають. Отже, пісня вівсянки — це перший звук весни, яка тільки-но починає прокидатися (*За О. Воропаєм*).

II. Випишіть із тексту прикметники з основою на *н*. Утворіть від них прислівники. Поясніть правопис утворених слів.

ПАМ'ЯТАЙМО

Написання *н* і *нн* у прислівниках

Одну *н* пишемо		Дві *нн* пишемо	
Правило	***Приклади***	***Правило***	***Приклади***
У прислівниках, утворених від прикметників, основи яких закінчуються на ***н***	*сказа**н**ий* — *сказа**но**,* *написа**н**ий* — *написа**но**,* *прочита**н**ий* — *прочита**но***	У прислівниках, утворених від прикметників та пасивних дієприкметників з наголошеними ***-енн-, -анн-, -янн-,*** що вказують на збільшену ознаку або неможливість дії	*Нездола́**нн**ий* — *нездола́**нн**о,* *незрівня́**нн**ий* — *незрівня́**нн**о,* *стара́**нн**ий* — *стара́**нн**о,* *щоде́**нн**ий* — *щоде́**нн**о*
У прислівниках, утворених від пасивних дієприкметників з однією ***н***	*зменше**н**ий* — *зменше**но**,* *поліпше**н**ий* — *поліпше**но**,* *узгоджен**и**й* — *узгоджен**о***	У прислівниках, утворених від прикметників з двома ***нн***	*сонн**и**й* — *сонн**о**,* *істинн**и**й* — *істинн**о***
		З двома ***нн*** пишемо прислівники	*Зра**нн**я, спросон**нн**я, попідти**нн**ю, навма**нн**я, попідвіко**нн**ю, востан**нн**є*

ОРФОГРАМА

Н і НН у прислівниках

201. **І. Виразно прочитайте текст. Яку пору року описано в ньому? Розкажіть, що означає народний вислів: «Хліб від зайця».**

У ВЕСЕЛОМУ МІСЯЧНОМУ СЯЙВІ

Місяць, підводячись угору, мов у чорну воду, сонно пірнає в загустілу хмару. А вже через якусь часинку невпинно вибивається на синє плесо веселим і срібним.

У бережках неочікувано прокинувся вітерець. Зашарудівши в торішній осоці, безжурно вивіяв на лід кілька округлих вільхових листків, і вони легковажно закружляли у рівному колі. Потім це коло невблаганно розірвалося й листки блискавично, мов горобці, пурхнули кудись угору. У веселому місячному сяйві спокійно погойдується димчаста тінь очеретини, з якої і зимові вітри не зуміли видути рожевого пуху й насіння.

Далеко десь з-понад самого Бугу сірою грудочкою злякано покотився у село заєць. Ось він зупинився, прислухавшись до іскристої тиші. І потім знову невпинно покотився тим лагідним клубочком, який завжди нагадує дитинство, зимову казку чи той найсмачніший сухий шматочок хліба, що колись мати приносила з поля «від зайця» (*За М. Стельмахом*).

II. Спишіть речення, у яких ужито прислівники з основою на *н*. Підкресліть орфограми. Поясніть правопис цих прислівників.

ПАМ'ЯТАЙМО

Правопис *не* з прислівниками

***Не* з прислівниками пишемо разом**		***Не* з прислівниками пишемо окремо**	
Правило	***Приклади***	***Правило***	***Приклади***
Коли прислівник без ***не*** не вживається	***невпинно, невгамовно, незабаром***	Якщо прислівники протиставляються один одному	***не** потім, а **зараз**; **не** просто, а **складно**; **не** гірше, а **краще***
Якщо прислівник можна замінити синонімом без ***не***	***нешвидко — повільно, небагато — мало, недобре — погано***	Якщо прислівник у реченні виконує роль присудка	*Та **не однаково** мені, як Україну злії люде присплять, лукаві, і в огні її, окраденную, збудять* (*Т. Шевченко*)

ОРФОГРАМА

НЕ з прислівниками

202. **І. Спишіть, розкриваючи дужки.**

1. Серед темної ночі попереду (не)сподівано піднялася багряна заграва. **2.** Сонце (не)рухомо стоїть над цим зеленим морем. **3.** Ніде (не)видно жодної живої душі (*О. Гончар*). **4.** Дощ ущух так само (не)

помітно, як і почався (*В. Козаченко*). **5.** (Не)завжди коту масниця. **6.** (Не)так воно робиться, як хочеться (*Нар. тв.*). **7.** (Не)забаром вони зупинилися (*Ю. Збанацький*).

II. Виділіть орфограми. Поясніть правопис прислівників.

203. I. Уважно прочитайте текст. Що для вас означає «слово честі»? Поділіться своїми роздумами.

СЛОВО ЧЕСТІ

Слово, якщо воно мовлене неложними вустами, має особливу цінність. Споконвіків його магічність прирівнювалася до найвищих людських якостей. Недарма ж, якщо хотіли у давнину ствердити непорушність істини, то привселюдно присягалися: «Слово честі!»

Шляхетний

Це вже у наш час втрачено зміст цього вислову, бо нерідко він став словесною іграшкою в людей легковажних і словоблудних. Відтак ми перестали вірити в істинність цієї шляхетної присяги.

Між тим традиційна мораль ґрунтувалася на авторитеті слова, його високій місії і незаперечності. Особливо це стосувалося родинного етикету.

Та пріоритет незаперечно належав главі сім'ї — батькові. Батькове слово було не тільки законом — воно повчало, об'єднувало й утверджувало моральні устої. Водночас пошана до батькового слова вимагала від останнього особливої відповідальності й житейських чеснот. Не випадково казали: «Не навчив батько — не навчить і дядько» (*За В. Скуратівським*).

II. Випишіть із тексту речення, у яких ужито прислівники з *не*. Виділіть їх як члени речення. Поясніть правопис.

III. Випишіть усі слова з *не*, використані в тексті. Утворіть від них прислівники. Підкресліть орфограми.

ПАМ'ЯТАЙМО

Правопис *ні* з прислівниками

***Ні* з прислівниками пишемо разом**		***Ні* з прислівниками пишемо окремо**	
Правило	***Приклади***	***Правило***	***Приклади***
Ні в прислівниках переважно виступає в ролі префікса, тому найчастіше пишеться з ним разом, виражаючи одне поняття	***ніде, нікуди, нізащо, нізвідки, ніяк, нівідкіль, нізвідкіль, ніскільки, нітрохи***	У нерозкладних словосполученнях (фразеологізмах) часка ***ні*** пишеться окремо, заперечуючи зміст у цілому	***ні за що ні про що, ні з сього ні з того, ні в сих ні в тих, ні туди ні сюди, ні так ні сяк*** і подібні

ОРФОГРАМА
НІ з прислівниками

204. **І. Спишіть, розкриваючи дужки. Про кого, про що так говорять? Розкажіть про якийсь випадок, що трапився з вами, використовуючи відповідні фразеологізми.**

1. (Ні)світло (ні)темно. **2.** (Ні)сюди (ні)туди, ні саньми, ні колісьми, ні зимою, ні літом. **3.** (Ні)холодно (ні)душно. **4.** (Ні)що так швидко й непередбачувано не змінюється, як погода й жінка. **5.** (Ні)чого не придбаєш — (ні)чого не матимеш. **6.** (Ні)коли й носа втерти. **7.** (Ні) хто ще не вродився вченим, а хліб не вродився печеним. **8.** (Ні)кому сама птаха в руки не полетить. **9.** (Ні)хто так добре не зробить, як ти та я. **10.** (Ні)коли не пізно до праці. **11.** (Ні)чого дзеркало винуватити, коли нема кому сватати. **12.** (Ні)з того (ні)з сього — гості з Ніжина. **13.** (Ні)куди не дів, хіба вовк з'їв. **14.** (Ні)до речі (ні)до печі. **15.** (Ні) що так не стомлює, як неробство. **16.** (Ні)назад (ні)вперед — лишається посеред (*Нар. тв*).

ІІ. Підкресліть орфограми в прислівниках з *ні*. Поясніть правопис.

ПАМ'ЯТАЙМО

Написання *и, і* в кінці прислівників

***И* пишемо в кінці прислівників**		***І* пишемо в кінці прислівників**	
відповідно до вимови	*заради, донині, ніколи, повсюди*	відповідно до вимови	*нарешті, понині, насправді*
після приголосних ***г, к, х***	*навкруги, залюбки, верхи*	після шиплячих ***ж, ч*** без префікса ***по-*** в складі прислівника	*тричі, поночі, насторожі, до речі*
після ***ж, к, ч***, якщо прислівник має префікс ***по-***	*по-ведмежи, по-батьківськи, по-вовчи*	після літер, що позначають м'які або пом'якшені приголосні	*увечер′і, вранц′і, напровесн′і, наодинц′і, нарешт′і, надвор′і*
Після ***ч*** у прислівниках, утворених від дієприслівників	*сидячи, стоячи, лежачи*		
у словах	*безвісти, восени, почасти*		

205. **І. Прочитайте текст. Про який період історії України в ньому йдеться? Розкажіть про жанрові особливості та тематику народих пісень тих часів.**

«НІДЕ ТАК ЩИРО НЕ СПІВАЮТЬ, ЯК В УКРАЇНІ»

Місяць дедалі щедріше оббризкував сяйвом оброшені дерева і шляхи. Нечітко почали вимальовуватися не розсідлані коні. А притишені пісні козаків нізвідки поривались на далекі дороги. Поривались до ніяково укляклих вишняків, до червоних калин і чорних пожарищ, туди, де є мати чи батько і вірне кохання.

Бурлака

Було в тих піснях і степове озерце, де плавало відеречко й ніколи не тонуло. Був і сердега бурлака, в якого заболіло тіло ще й головонька. Був і кінь, що клонить голову за козаком і нізащо його не покине. Була й дівчина, якій вгортав ноги своєю шапкою козак. Туга віків і надії віків сходились у молодих голосах і слалися старим шляхом, стискаючи й веселячи серце...

Ніде так щиро не співають, як в Україні (*За М. Стельмахом*).

II. Випишіть речення з прислівниками. Виділіть орфограми «*не* і *ні* з прислівниками». Поясніть правопис.

206. **I. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть правопис кінцевих приголосних у прислівниках.**

Навшпиньк (і,и), навкруг (і,и), навік (і,и), анітрох (і,и), завжд (і,и), безвіст (і,и), верх (і,и), трич (і,и), вноч (і,и), восен (і,и), мовчк (і,и), поноч (і,и), по-заяч (і,и), поволеньк (і,и), надвор (і,и), по-українськ (і,и).

ОРФОГРАМА

И, І в кінці прислівників

207. **I. Уважно прочитайте текст. Назвіть малюнок рядками з тексту. Перелічіть ознаки ранньої весни, змальовані в уривку. Доповніть їх власними спостереженнями.**

РАННЯ ВЕСНА

К.Я. Крижицький. «Рання весна»

Уранці жовтогрудки наввипередки вицвіріньокують у припорошеному гіллі. Вони наразі вже чують весну. Допитливо схиливши голівки набік, дивляться зверху, а потім, осмілівши, укупі злітають на сніг.

А сонце — молоде, весняне — аж сурмить над степом. Чорні смуги землі курять мінливими відпарами, почасти ламають обриси хаток та дерев. А по ярках та байраках білі косинці снігів як помах білої хустини.

...Далеко попереду двічі блиснула під сонцем вузька блакитна смужка

води і знову зникла. Повітря навкруги стало прохолоднишим, запахло вологою. Внизу під кручею виблискуючи билися хвилі. Поволі шелестіла, обсипаючись цівками, червона жорства, й піна від неї при березі теж була червона. А за Дніпром залюбки купалися в мареві села й куріли димки над садками. Невдовзі городи копати почнуть, дерева підбілювати, хати... (*За Гр. Тютюнником*)

Жовтогрудка, цівка, жорства

II. Випишіть речення, у яких ужито прислівники з кінцевими *и, і*. Виділіть орфограми, поясніть правопис.

ПАМ'ЯТАЙМО

Правопис прислівників на *-о, -е, -а*

Закінчуються на *-о*		Закінчуються на *-е* та *-а*	
Правило	**Приклади**	**Правило**	**Приклади**
Прислівники, що походять від якісних прикметників, переважно закінчуються на ***-о***	*Близький — близько, тихий — тихо, радісний — радісно, стрункий — стрункo*	Зрідка (переважно після шиплячих ***ж, ч, ш, щ***) прислівники мають кінцевий ***-е***	*Блискуче, вороже, добре, зле, рішуче, терпляче*
Прислівники, утворені від прикметників м'якої групи, пишемо з м'яким знаком перед ***-о***	*Братн'ій — братньо, дружн'ій — дружньо, мужн'ій — мужньо, самобутн'ій — самобутньо*	Прислівники вищого та найвищого ступенів порівняння завжди закінчуються на ***-е***	*Вище, довше, найвище, щонайповніше, якнайкраще, якнашвидше*
Деякі прислівники після ***ж, ч, ш, щ*** також мають закінчення ***-о***	*Законодавчо, свіжо, творчо, хижо*	Прислівники, утворені від прикметників за допомогою приймен-никових префіксів ***до-, з-, від-***, зазвичай закінчуються на ***-а***	***До**чиста, **до**гола, **з**близька, **з**окрема, **з**рідка, **с**проста, **від**давна*

208. **I. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть правопис.**

Боляч (о,е,а), гаряч (о,е,а), дуж (о,е,а), ретельніш (о,е,а), скоріш (о,е,а), тихіш (о,е,а), гірш (о,е,а), найкращ (о,е,а), достатнь (о,е,а), допізн (о,е,а), досит (о,е,а), звисок (о,е,а), здавн (о,е,а), злегк (о,е,а), яскрав (о,е,а), більш (о,е,а).

II. Користуючись орфографічним словничком, перевірте написане.

209. **І. Виразно прочитайте текст. До якого жанру художньої літератури він належить? Назвіть подібні твори українських митців слова.**

«ДИВНАЯ КОБЗА»

Характерник

Сиві тумани степи облягли пеленою важкою. Вітер ущух, погасли привітнії зорі.

У тихий сумний передсвітній той час один серед степу німого вмирав на високій могилі славний козак-характерник.

Згадалось старому життя його славне: і тихі щасливі дитячії літа, і славні козацькії справи, грізнії січі, веселі бенкети. Все перейшло, промайнуло. Зосталась лиш сивая старість та кобза...

Дивная кобза! З могили вона викликає те, що минуло давно. Усе оживляє згуком своїм чарівним. Скинув очима старий, схотів попрощатися з степом широким. Провів він по струнах дивної кобзи своєї.

Безкраї степи оживають, козацтво гуляє, руїни встають. Чайка кигиче над степом. Пороги киплять, пташка співає, і гай розцвітає. Дивнеє диво, великії чари! (*За Дніпровою Чайкою*)

ІІ. Випишіть із тексту прикметники. Утворіть від них прислівники, що відповідають на питання *як?* Виділіть кінцеві голосні створених прислівників. Зробіть висновок.

§ 30. НАПИСАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ РАЗОМ І ЧЕРЕЗ ДЕФІС. ПРИСЛІВНИКИ Й ПРИСЛІВНИКОВІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ, ЩО ПИШУТЬСЯ ОКРЕМО

Любіть рідну мову замало,
Потрібно іти на весь зріст
Супроти лихої навали,
Що нищить, отруює, палить
Наш корінь прадавній, наш зміст.
О. Лупій

ПАМ'ЯТАЙМО

Прислівники, які пишемо разом

Визначення	Приклади
Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з прислівником	*До**нині**, **за**багато, **по**всюди, **по**троху, **від**тепер, **як**найкраще*

Визначення	Приклади
Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з іменником	***В**гору, **до**дому, **на**приклад, **на**спіх, **по**волі, **с**початку*
Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з короткою формою прикметника	***До**пізна, **за**молоду, **на**певне, **с**повна, **за**ново, **на**швидку*
Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з числівником	***В**троє, **в**перше, **над**вое, **у**чотирьох, **за**одно, **с**перш у*
Складні прислівники, утворені сполученням прийменника і займенника	***На**віщо, **перед**усім, **в**тім, **в**нічию, **на**віщо, **по**чому*
Складні прислівники, утворені сполученням кількох прийменників із будь-якою частиною мови	***Зав**ширшки, **з**надвору, **на**вздогін, **по**завчора, **на**вряд, **в**досвіта, **на**вколо*
Складні прислівники, утворені з кількох основ	***Ліво**руч, **босо**ніж, **обі**руч, **тим**часово, **насам**перед*
Складні прислівники, утворені сполученням часток ***аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-*** із будь-якою частиною мови	***Аби**як, **ані**скільки, **де**далі, **чи**мало, **що**денно, **як**найбільше, **що**духу, **як**раз*

ОРФОГРАМА

Написання прислівників разом

210. **І. Уважно прочитайте текст. Назвіть українських митців-письменників, які *«допомагали народові розвинути мову й дедалі вище підносили його угору серед інших народів»*.**

НАЙДОРОЖЧЕ БАГАТСТВО НАРОДУ

Найбільше і найдорожче багатство в кожного народу — це його мова. Навчаючись з малих літ розмовляти, ми наразі вбираємо й розуміння того, що ті слова насправді означають. Водночас зі словами набираємо ми і розуму, навчаючись самі думати й ті думки викладати словами. Так і складається людська мова.

Багато митців-письменників допомагали народові розвинути мову й дедалі вище підносили його угору серед інших народів. Бо найбільше шанують той народ, у якого мова широко розвинута й збагачена творами письменства.

Наразі

У кожного народу є багато таких письменників. І ми, українці, маємо їх доволі, а насамперед — Тараса Григоровича Шевченка. Коротке літами, довге та безмірне муками було життя великого Кобзаря України. Своїми творами він уславив не тільки своє ім'я, а й ім'я дорогої йому України (*За Панасом Мирним*).

II. Випишіть прислівники, які утворені сполученням різних частин мови та пишуться разом. Поясніть їх творення. Виділіть орфограми.

ПАМ'ЯТАЙМО

Правопис прислівників з однозвучними сполученнями слів

Прислівники	Однозвучні словосполучення
Назустріч (*як?*) *здіймалося місто в бронзі й золоті дерев* (*З. Тулуб*)	*Було ухвалено йти* ***на*** (*що?*) ***зустріч*** *з Хмельницьким* (*Н. Рибак*)
Підвівши (*куди?*) ***догори*** *обличчя, він довго дивився на небо* (*С. Скляренко*)	*Альпіністи вчасно підійшли* ***до*** (*чого?*) ***гори*** (*з часопису*)
Розширює словниковий запас зачування (*як?*) ***напам'ять*** *віршів і високопоетичних прозових уривків* (*А. Коваль*)	*І долину, і криницю* ***на*** (*що?*) ***пам'ять*** *назвали москалевою* (*Т. Шевченко*)

211. **І. Спишіть, розкриваючи дужки.**

1. За хатою буде зелений садочок, (на) (в)коло із квітів рясненький віночок (*М. Коцюбинський*). **2.** Сонце доходило вже (до)полудня і пекло (не)милосердно. **3.** (На)дворі падав сніг тихо, (не)настанно (*І. Франко*). **4.** Пливе твій голос солов'їний (у)даль немеркнучу століть (*М. Рильський*). **5.** Бути поетом — це означає: розростатися (в)шир, пустити корінь (в)глиб, піднестись думкою (у)височінь (*П. Тичина*). **6.** (По)полудні в лісах стрілянина зчинилась: злякано кидалась зайцем (у) (всі)боки луна (*М. Стельмах*).

II. Перевірте себе, поставивши питання у відповідних словосполученнях. Наприклад: ***пекло (як?) немилосердно — прислівник, пишемо разом.***

ПАМ'ЯТАЙМО

Написання прислівників через дефіс

Визначення	Приклади
Складні прислівники, утворені від прикметників і займенників за допомогою прийменника ***по*** та кінцевого ***-ому*** або ***-к (и)***	***По****-козацьки*, ***по****-батьківському*, ***по****-нашому*, ***по****-людськи*
Складні прислівники, утворені за допомогою прийменника ***по*** від порядкових числівників	***По****-перше*, ***по****-друге*, ***по****-третє*
Неозначені складні прислівники з частками ***будь-***, ***-будь***, ***-небудь***, ***казна-***, ***-то***, ***хтозна-***	***Будь****-де*, ***казна****-де*, ***казна****-що*, ***де****-небудь*, ***хтозна****-як*, *так-****то***

Визначення	Приклади
Складні прислівники, утворені з двох прислівників	*Зроду-віку, рано-вранці, вряди-годи*
Складні прислівники, утворені повторенням слова або основи зі службовими словами між ними або без них	*Віч-на-віч, далеко-далеко, пліч-о-пліч, ледве-ледве, хоч-не-хоч, де-не-де*

ОРФОГРАМА
Написання прислівників через дефіс

212. **За допомогою наведених речень поясніть правила написання прислівників через дефіс.**

1. Де-не-де вже верховіття дерев позолочене зеленою барвою. **2.** Хвиля край берега ясно так синіє, а дедалі ледве-ледве, мов туман леліє (*Леся Українка*). **3.** День був погожий, по-весняному променистий (*З. Тулуб*). **4.** Згадали про діда Уласа,— промовив хтось: «Де-то він тепер?» (*Панас Мирний*). **5.** Слухай-но! По-перше то пусте: тепер з твоїми ворогами є такий лицар, що й шаблею не візьмеш (*Нар. казка*). **6.** Рано-вранці ревнула на валу гармата (*П. Панч*).

II. Випишіть складні прислівники. Підкресліть орфограми.

ПАМ'ЯТАЙМО

Прислівники й прислівникові словосполучення, що пишуться окремо

Визначення	Приклади
Прислівникові сполучення, що складаються з прийменника та іменника, але в яких іменник зберігає своє лексичне значення й граматичну форму та між ними можна вставити означення до іменника: прикметник, займенник, числівник	***на*** (*власний*) ***вибір***, ***на*** (*гучну*) ***славу***, ***по*** (*самій*) ***суті***, ***як*** (*нам*) ***треба***, ***з*** (*великої*) ***радості***, ***до*** (*швидкого*) ***побачення***, ***по*** (*першій*) ***можливості***, ***на*** (*превелике*) ***диво***
Прислівникові сполучення, що складаються з прийменника та іменника, але в яких іменник зберігає своє лексичне значення й граматичну форму та між ними можна вставити означення до іменника: прикметник, займенник, числівник	***на*** (*власний*) ***вибір***, ***на*** (*гучну*) ***славу***, ***по*** (*самій*) ***суті***, ***як*** (*нам*) ***треба***, ***з*** (*великої*) ***радості***, ***до*** (*швидкого*) ***побачення***, ***по*** (*першій*) ***можливості***, ***на*** (*превелике*) ***диво***
Словосполучення, що мають значення прислівників і складаються з двох іменників та одного або двох прийменників	*День у день, з ранку до вечора, раз у раз, рік у рік, з боку на бік*

Визначення	Приклади
Словосполучення, які в реченні виконують функції прислівника та складаються з узгоджуваного прикметника (числівника, займенника) й іменника	***Другого*** *дня*, ***таким*** *чином*, ***тим*** *часом*, ***темної*** *ночі*, ***тим*** *разом*
Прислівники, утворені сполученням прийменника з повною формою прикметника чоловічого або середнього роду	***В*** *основному*, ***в*** *цілому*
Прислівники, утворені сполученням прийменника ***по*** зі збірними числівниками	***По*** *двоє*, ***по*** *троє*, ***по*** *четверо*

213. **І. Спишіть наведені прислівники. Запам'ятайте їх написання.**

Без мети, без смаку, без упину, в цілості, до вподоби, до краю, до лиха, до ноги, до пуття, до решти, до смаку, за кордоном, на видноті, на відшибі, на диво, на зразок, на самоті, на світанку, на сміх, під час, по змозі, по суті, по черзі, по щирості, у вічі, через силу, у сто крат.

ІІ. З трьома прислівниковими сполуками за власним вибором складіть і запишіть речення.

ОРФОГРАМА

Написання прислівникових сполук окремо

214. **І. Виправивши (де це потрібно) помилки, запишіть прислівники у три колонки: прислівники, що пишуться через дефіс, разом, окремо.**

Несьогоднізавтра, вниз, напевно, малопомалу, більшменш, вгорі, навприсядки, нарешті, покозацькому, поукраїнськи, полисячи, потретє, ліворуч, мимохідь, рікурік, деньудень, будьякий, казнаде, хтознакуди, безкінцябезкраю, зкраюквкрай, доречі, підсилу.

Службові частини мови. Прийменник

§ 31. Прийменник як службова частина мови та засіб зв'язку слів у словосполученні й реченні

§ 32. Непохідні й похідні прийменники. Правопис прийменників окремо, разом і через дефіс

ПАМ'ЯТАЙМО

Службові частини мови, на відміну від самостійних, не відповідають на питання і не є членами речення. Але їх роль у побудові речень та творенні тексту дуже важлива. Практично без прийменників, сполучників та часток неможливо поєднати слова в реченнях, надати реченням відповідних інтонаційних відтінків.

§ 31. ПРИЙМЕННИК ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ ТА ЗАСІБ ЗВ'ЯЗКУ СЛІВ У СЛОВОСПОЛУЧЕННІ Й РЕЧЕННІ

І тобі рости й не в'януть зроду,
Квітувать в поемах і віршах,
Бо в тобі — великого народу
Ніжна і замріяна душа.

В. Симоненко

ПАМ'ЯТАЙМО

- ***Прийменником*** називається незмінна службова частина мови, що виражає залежність іменника, прикметника, числівника, займенника від інших слів у словосполученні та реченні. З усіма частинами мови прийменники пишемо окремо.

Прийменники, що вказують на місце, час, причину, мету дії, а також кількість

Місце	*Теплий туман слався* (*де?*) ***по полю*** *й наливав балку, так що дерева потопали в ньому* (*М. Коцюбинський*). *А* (*де?*) ***під лісом***, (*де?*) ***край дороги***, *либонь курінь мріє* (*Т. Шевченко*)
Час	*Не щебечи, соловейко,* (*коли?*) ***на зорі*** *раненько* (*Народна пісня*)
Причина	*Ой у полі курно та димно,* (*чому?*) ***з-за туману*** *світу не видно* (*Нар. пісня*)
Мета	*А я у гай ходила* (*з якою метою?*) ***по квітку*** *ось яку...* (*П. Тичина*)
Кількість	*На новий рік прибавилось дня* (*скільки?*) ***на заячий скік*** (*Нар. тв*). *А Ярема — страшно глянуть —* (*скільки?*) ***по три, по чотири*** *так і кладе* (*Т. Шевченко*)

215. Доберіть відповідні прийменники до наведених речень. Поясніть їх роль у реченнях.

1. ... небі не видно ні однісінької хмаринки (*І. Франко*). **2.** ... заходу насувалася чорна хмара, душний вітер бив ... гори, хвилював комиші ... плавнях, обривав виноградне листя та гнав його ... чорній, каламутній, немов поораній хвилями, річці (*М. Коцюбинський*). **3.** ... хаті

темніє, вітер затаївся десь ... вікнами, дерева стоять ... настороженім знесиллі (*В. Винниченко*).

Для довідки: *від, об, у, по, на, в, за.*

216. І. Уважно прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Як ще називають у народі колективну працю, спрямовану на допомогу членам громади або спільну відбудову громадських об'єктів? Розкажіть про своїх сусідів, наприклад, за партою.

СУСІДСТВО

Сусідство з давніх-давен визначалося сталими традиціями, їх здорові начала переростали у непорушний обов'язок.

Прийти на допомогу один одному, поділитися не тільки матеріальними, а й моральними набутками — характерна риса нашого народу.

Весняну оранку й посів зернових починали, як правило, з Юрія. В народі з цього приводу казали: «Юрій з хати всіх у поле вижене». За традицією, жоден селянин не розпочинав масової сівби в себе вдома, доки не організують «вдовиного плуга». У цей день чоловіки збирали громади, йшли до сусідських вдів та сиріт і гуртом обробляли ниви. Тільки після цього можна було починати оранку на власних полях.

Оранка

Природну потребу в живому спілкуванні між сусідами не замінять жодні найгучніші свята. Сусідство житиме тоді, коли до твоєї оселі завітає без примусу твій сусіда зі щирою усмішкою на вустах і доброзичливим: «Добридень!» (*За В. Скуратівським*)

ІІ. Випишіть прийменники з відповідними частинами мови. Назвіть ці частини мови та поясніть, на що вказують прийменники (місце, час, причина, мета, кількість).

ПАМ'ЯТАЙМО

Прийменники не поєднуються з називним і кличним відмінком. З усіма іншими непрямими відмінками іменників, займенників і числівників прийменники сполучаються. Але кількість прийменників, що вживаються з певними відмінками, неоднакова.

Уживання прийменників з різними відмінками

Відмінки	Прийменники	Приклади
Найбільшу кількість прийменників (близько 150) має **родовий відмінок**	*Без, від, для, з, з-поміж, коло, наприкінці, побіля, після, поблизу, серед, стосовно, під час, у напрямку, на відміну, за допомогою* тощо	***З*** *(чого?)* ***лісу*** *шепче гілка,* ***з*** *(чого?)* ***жита*** *— перепілка,* ***з-за*** *(чого?) широкого* ***лиману*** *журиться сопілка (А. Малишко). Мов чорний гніт погашеної свічки,* ***коло*** *(чого?)* ***дороги*** *дерево стоїть (Д. Павличко)*

Відмінки	Прийменники	Приклади
Найбільшу кількість прийменників (близько 150) має **родовий відмінок**	*Без, від, для, з, з-поміж, коло, наприкінці, побіля, після, поблизу, серед, стосовно, під час, у напрямку, на відміну, за допомогою* тощо	***З*** *(чого?)* ***лісу*** *шепче гілка,* ***з*** *(чого?)* ***жита*** *— перепілка,* ***з-за*** *(чого?) широкого* ***лиману*** *журиться сопілка (А. Малишко). Мов чорний гніт погашеної свічки,* ***коло*** *(чого?)* ***дороги*** *дерево стоїть (Д. Павличко)*
Вісім прийменників налічує **давальний відмінок**	*Вслід, всупереч, навперейми, навстріч назустріч, наперекір, завдяки, на противагу*	*А дуб стоїть незламно* ***наперекір*** *(чому?) всім* ***напастям*** *(І. Цюпа). Шле день* ***услід*** *(чому?)* ***хмаркам*** *патлатим проміння сонця з верховин (В. Сосюра)*
Понад 20 прийменників сполучаються зі **знахідним відмінком**	*Між, на, над, під, повз, понад, поміж, поперед, зважаючи на, незважаючи на, з огляду на* тощо	***Повз*** *(що?)* ***двір****, вулецею і* ***через*** *(що?)* ***городи*** *поспішали люди (Ю. Збанацький). А* ***над*** *(що?)* ***осінь*** *прилітає птиця із північних сивих чагарів (М. Рильський)*
Так само понад двадцять прийменників уживаються з **орудним відмінком**	*Над, перед, поміж, поперед, попід, одночасно з, поміж, згідно з, порівняно з, у зв'язку з* тощо	***Перед*** *(чим?)* ***хаткою*** *самотньо біліють свіжі, щойно побілені ворота й хвіртка (М. Стельмах). Десь* ***попід*** *(чим?) самими* ***хмарами*** *струнким суворим строєм летіли журавлі (О. Гончар)*
Найменше прийменників (лише п'ять) має **місцевий відмінок**	*В (у), на, о, по, при*	*Сріблиться дощ* ***в*** *(у чому?) тоненькому* ***тумані****, як ниточка* ***в*** *(у чому?) прозорім* ***полотні*** *(Д. Павличко). Руїни сірі, галки* ***на*** *(на чому?)* ***стіні*** *сидять мов судді марноти людської (М. Рильський)*

Одні й ті самі прийменники можуть поєднуватися не з одним, а з декількома відмінками, змінюючи значення місця, часу, мети дії та ін.

217. Запишіть речення, розкриваючи дужки. Назвіть прийменники та відмінки, з якими вони вживаються.

А яке величезне, незбагненне й невимовне задоволення від ночівлі у (відкритий степ) або де-небудь у (широка й розлога балка) на (свіжоскошене й пахуче сіно)! А скільки можна віддати за те, щоб почути у (відкритий і неозорий степ) яку-небудь могутню пісню, яка виливається із (могутні груди) цілої сотні відважних козаків! (*Д. Яворницький*)

Балка

218. І. Виразно прочитайте текст. Назвіть малюнок рядками з тексту. Яким настроєм просякнуто уривок? Назвіть мовні засоби, за допомогою яких викликано відповідні почуття.

ПРИЙШЛА ВЕСНА

Прийшла весна. Прилетіла, як щаслива доля, припливла веселими, бурними потоками і розлилася по всій Україні.

Розбила щука лід у ріках, і крига пливла в море. А по берегах ніжні верби й лози над водою й у воді радували людську душу. Все, куди тільки не гляне око, рухалось, пливло, летіло. Рухалась і хвилювалась вся природа.

У весняних вирах кружляла риба, і заводі стали каламутними від незліченної ікри. А в небі летіли гуси з далекого краю. А ще вище довгими ключами пливли журавлі з журавлицями. А нижче летіли і кружляли чорногузи, качки і багато різного дрібного птаства без кінця й краю.

На сонці грілись золоті корови. А лошата з кучерявими хвостиками хиталися біля матерів на розчепірених непевних ніжках (*За О. Довженком*).

Чорногуз

II. Випишіть речення з прийменниками. Визначте відмінки частин мови, з якими вони поєднуються. Наприклад: *Прилетіла, як щаслива доля, припливла веселими, бурними потоками і розлилася по (по чому? М. в.) всій Україні.*

ПАМ'ЯТАЙМО

Милозвучність української мови зумовлює існування синонімічних груп прийменників: ***у — в*** та ***з — із, зі***. Якщо попереднє слово закінчується на приголосний, вживаємо прийменник, що починається з голосної. І навпаки. Наприклад: *прийшов **у** музей — прийшла **в** музей; прийшла **зі** школи — прийшов **із** школи.*

219. I. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть уживання прийменників-синонімів.

1. Понад нашим гаєм (в, у) височині осінь пропливає (в, у) золотім човні (*Б. Списаренко*). **2.** Увечері гетьман гостював (в, у) писаря

(*Н. Рибак*). **3.** (З, зі, із) схилів гір в'юнилася поміж високими соснами й розложистими дубами лісова стежка. **4.** Петрик (з, зі, із) Сашком сторожко визирнули з-за греблі. **5.** Хлопчина нахиляється майже до землі й бачить поміж зеленими стрілами сіру качку (з, зі, із) виводком каченят (*Г. Симакович*).

§ 32. НЕПОХІДНІ Й ПОХІДНІ ПРИЙМЕННИКИ. ПРАВОПИС ПРИЙМЕННИКІВ ОКРЕМО, РАЗОМ І ЧЕРЕЗ ДЕФІС

Як сонця блакитного коло,
що креслить у небі путі,
любіть свою мову й ніколи
її не забудьте в житті.
В. Сосюра

ПАМ'ЯТАЙМО

Як ви вже звернули увагу, прийменники можуть складатися з однієї літери: **у, з**; з двох і більше: **до, із, із-за**; з одного слова: **коло, наперекір**; з двох і більше слів: **незважаючи на, з огляду на.** З огляду на це прийменники й поділяють **за будовою** на **прості, складні** та **складені.**

Види прийменників за будовою

Прості	Складні	Складені
Первинні або прості прийменники мають дуже давнє походження, яке ще до кінця не з'ясоване. Більшість із них односкладні	Складні прийменники утворюються поєднанням двох або кількох простих прийменників	Складені прийменники, або прийменникові звороти, утворюються з одного чи двох прийменників та іменників; з прийменника і прислівника; з прийменника і дієслівних форм
Приклади	**Приклади**	**Приклади**
Без, від, для, до, з, між, на, при, про, через та ін.	*Із-за, з-понад, з-поміж, поміж, попід, поперед* та ін.	*З **метою**, під **час**, за **винятком**; **поруч** з, **незалежно** від; **незважаючи** на, **зважаючи** на* та ін.

220. У три колонки випишіть прості, складні й складені прийменники.

1. Незабаром до пташиного щебетання почав просочуватися відгомін розмови: незважаючи на туман із-за дерев замаячили людські постаті й коні (*М. Стельмах*). **2.** Під час зупинок понад шляхом розпалювали багаття і хлопці, гріючись, танцювали навколо нього (*О. Гончар*).

3. Покрай лісу таємничо біліють стовбури осик та беріз. **4.** Річка пливе, берег рвучи, далі, далі попід кручі. **5.** Що біліє отам на роздоллі? Чи хмариночка легкая, біла, геть по небі гуляє по волі? **6.** Вже онде є трава помежи рястом. **7.** Пролітав буйний вітер край вежі, що стояла самотньо на кручі. **8.** Хто не жив посеред бурі, той ціни не знає силі (*Леся Українка*).

Роздолля, ряст, вежа

221. I. Виразно прочитайте текст. Чим зумовлене багатство української мови? Доведіть свою відповідь прикладами з тексту.

КРАСА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Забарвлення неба змінює сонце. Це і зветься зірницею, світовою зорею, світанком. Ми говоримо: вечірня зоря згасає. І в нашій уяві постають цілі картини: безкраї поля, засіяні пшеницею, пахощі колосків, дзвінка пісня на полі, темна діброва...

Коли обрій починає світлішати, кажуть: займається зоря.

Зараз зірки ніби тоненькі промені. Як золоті ниточки, висотуються над землею, іскряться. Це мерехтіння. Зорі мерехтять.

Як тонко підмітив народ красу природи! Якими виразними, яскравими, соковитими, запашними словами назвав явища! Скільки є слів, які означають лише те, що відбувається з вогнем: горить, палає, блищить, жевріє, полум'яніє... І кожне слово має свій відтінок! (*За В. Сухомлинським; 94 сл.*)

II. Випишіть із тексту синоніми. Доберіть до тих, що є іменними частинами мови, різні за будовою прийменники. Наприклад: *слідом за зірницею, над зорею, перед світаком.*

III. Чи можна сполучити прийменники з синонімами-дієсловами? Поясніть чому.

ПАМ'ЯТАЙМО

Характеристика прийменників за походженням

Правила	Приклади
Прийменники, що не походять з жодної частини мови, називаються **непохідними. Непохідні** прийменники ***в (у), на, до, від*** та інші можуть: 1) використовуватися як дієслівні префікси (за винятком ***без, через)***; 2) уживатися з кількома відмінками й виражати різні синтаксичні зв'язки	*в* (*у*), *до*, *на*, *без*, *крім*, *по*, *над*, *біля*, *для*, *від*, *серед*, *після*, *крізь*, *про*, *при*, *з* (*із*, *зі*), *за*. 1) *писати* — ***в****писати*, ***на****писати*, ***до****писати*, ***від****писати*; 2) ***У сусіда*** (*Р.в.*) *доньок сім, та є доля всім* (*Нар. тв.*) — дія до особи; ***В хаті*** (*М.в.*) *було як у вінку* (*О. Гончар*) — місце дії

Правила	Приклади
Похідними називаються прийменники, що утворилися від іменних частин мови, а також поєднанням прислівників та іменників з непохідними прийменниками. **Похідні** прийменники ***вздовж, навколо, поперек*** та інші вживаються з одним відмінком і не використовуються як дієслівні префікси. Вони поділяються на **іменникові, прислівникові** та **складені з іменників, прислівників і непохідних прийменників**	*Внаслідок, кінець, коло, близько, вздовж, довкола, завдяки, всупереч, зтїдноз, незалежно від, за винятком* **Іменникові:** *внаслідок, край, протягом, коло.* ***Коло*** *огню старий циган з люлькою куняє* (*Т. Шевченко*). **Прислівникові:** *близько, вздовж, обабіч.* ***Обабіч*** *вузенької доріжки чорніли ріллі, зеленіла озимина* (*А. Головко*). **Складені з іменників, прислівників та непохідних прийменників:** *під час, у напрямі, неподалік від.* *Туман стелиться* ***неподалік від*** *ставу* (*А. Головко*).

222. **I. Спишіть речення, вписуючи відмінки, з якими вжито прийменники.**

1. На столі з-під рушника виглядають житній хліб, дерев'яна сільничка, а поряд з ними темніє пучок свіжих кучерявих польових волошок (*С. Васильченко*). **2.** На високих горах скрізь стояли церкви, дзвіниці, неначе свічі палали проти ясного сонця золотими верхами (*І. Нечуй-Левицький*). **3.** На вигоні, коло возів і на возах, стоять і сидять люди (*С. Васильченко*). Перше, що зразу ж впадає у вічі, — це дуже широкі плечі цієї людини (*О. Соколовський*). **5.** Побіч церкви блищав, аж горів, новий мідяний дах на невисокій присадкуватій дзвіниці (*І. Франко*). **6.** З-під сосон, як із вікон, вийнілись далекі й близькі гори (*М. Коцюбинський*).

Волошки, дзвіниця

II. Випишіть у дві колонки непохідні й похідні прийменники.

ПАМ'ЯТАЙМО

Морфологічний розбір прийменника

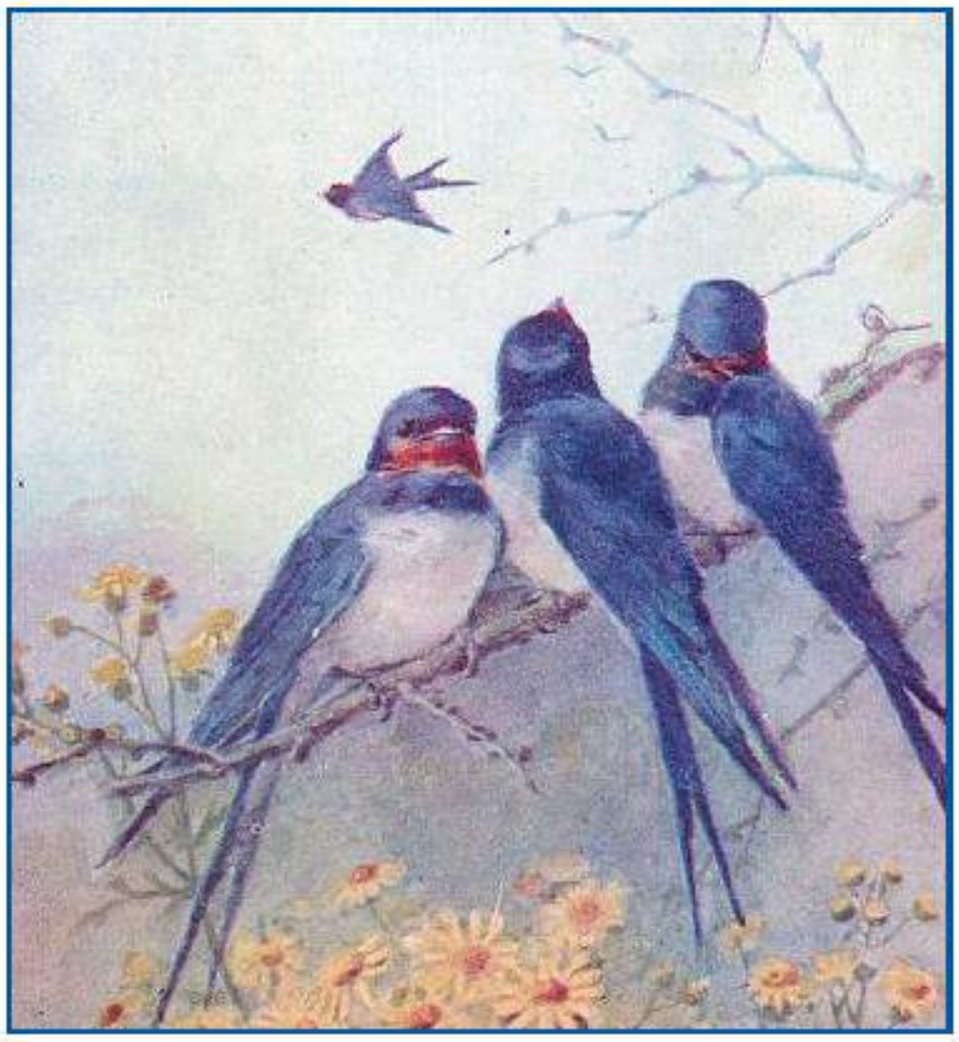
Порядок розбору	Приклад
1. Вид (*за будовою: простий, складний, складений*). **2.** Спосіб творення (*похідний чи непохідний*). **3.** Відмінок (*з яким ужито в реченні*)	***Побіч*** *церкви блищав, аж горів, новий мідяний дах невисокої присадкуватої дзвіниці* (*І. Франко*). **1.** *Складний.* **2.** *Похідний.* **3.** *Р.в.*

223. **I. Усно перекажіть текст. Назвіть малюнок рядками з веснянки.**
II. Пригадайте, що вам розповідали про веснянки на уроках української літератури. Вивчіть одну з веснянок напам'ять та прочитайте в класі.

ВЕСНЯНКИ

Весняний розлив води й зелений шум. Це вияви весни, що вже прийшла й розбудила природу. Веснянки на цю тему поширені по всій Україні. Вони є кращим зразком весняних обрядових пісень:

Розлилися води
На чотири броди.
Гей, дівчата, весна красна,
Зілля зелененьке!

В усіх європейських народів ластівка — це символ весни. На своїх крилах вона приносить теплі сонячні дні. У Греції діти вже понад тисячу років кожної весни співають пісню про неї. У нашому українському фольклорі теж є пісні про ластівку. Одна з них про те, як ластівка прилітає і будить господаря:

Ой, ластівонька та прилітає,
Господаренька та й пробуджає:
— Ой, устань, устань, господареньку,
Побуди свою всю родиноньку...

Ця пісня, записана в минулому столітті, також належить до циклу весняних обрядових пісень (*За О. Воропаєм*).

III. Випишіть речення з прийменниками. Зробіть морфологічний розбір прийменників.

ПАМ'ЯТАЙМО

Правопис прийменників окремо

Правила	Приклади
Прийменники завжди пишуться окремо від тих відмінюваних слів, перед якими вони стоять. Відрізнити прийменник від однозвучного префікса можна так: 1) після прийменника поставити відмінкове питання; 2) між прийменниками і наступним словом, якщо це не займенник, вставити інше слово	*1) з тобою — **з ким?**, над вами — **над ким?**, перед будинком — **перед чим?**, у скрині — **у чому?**, в учня — **в кого?*** *2) за лісом — за **дрімучим** лісом, над аеродромом — над **самим** аеродромом, перед школою — перед **новою** школою*
Прийменники вживаються лише з іменними частинами мови в непрямих відмінках, тому вони не можуть стояти при дієсловах, що й відрізняє прийменник від префікса	***на**збирати, **про**їхати, **до**писати, **вга**мувати, **про**глянути, **з'**ясувати*

Правила	Приклади
Для милозвучності до прийменника, що закінчується на приголосний, приєднується ***і*** рідше ***о***. У таких випадках прийменники так само пишуться окремо	***зі*** *сходу*, ***переді*** *мною*, ***надо*** *мною* тощо
Складені прийменникові сполуки іменників та прислівників з непохідними прийменників також пишемо окремо	***далеко від*** *будинку*, ***під час*** *зливи*, ***відповідно до*** *наказу*, ***згідно з*** *розпорядженням*

Правопис прийменників разом

Правило	Приклади
Складні прийменники, утворені від іменників та прислівників з прийменниками, зазвичай пишуться разом	***понад*** *берегом*, ***поперед*** *себе*, ***навколо*** *хати*, ***поміж*** *зерном*, ***посеред*** *хати*, ***навпроти*** *вітру*, ***попід*** *лісом*, ***поміж*** *горами* тощо

Написання прийменників через дефіс

Правила	Приклади
Складні прийменники з початковими ***з, із*** пишуться через дефіс. Правило чергування **з — с** перед **к, п, т, ф, х** у тут не застосовується, тому ***з*** у прийменниках завжди зберігається на письмі	***з-за***, ***із-за***, ***з-над***; ***з-під***, ***з-понад***, ***з-попід***, ***з-поміж***, ***з-посеред***, ***з-поза***, ***з-перед*** і подібні

ОРФОГРАМА

Дефіс у прийменниках

224. **І. Спишіть, розкриваючи дужки. Підкресліть уже вивчені орфограми. Поясніть правопис прийменників.**

1. Як зараз бачу: (ззаріки) — дві кручі, наче маяки: одна зелена, чорна друга, чи літнє сонце, чи зав'юга,— вони стоять собі віки (*А. Малишко*). **2.** (Зпідгостроверхої) шапки вибивався вороний чуб, (припорошений) снігом, а (намолодому) обличчі, (підрівним) носом, уже чорніли маленькі вуса (*П. Панч*). **3.** Орли клекотіли, велично плаваючи (поміжглибокими) міжгір'ями (*О. Гончар*). **4.** І донька рученьки малі (зколиски) тягне (увісні) (навстрічвесні) (утишині) (*П. Воронько*). **5.** (Спочаткуморок) поліз (зпоміжочеретів), а (заним) дихнули озерця й купини білим туманом (*М. Коцюбинський*). **6.** (Наперекірвогню) й залізу ми наступаєм (насело) (*В. Сосюра*). **7.** (Іззалісу), (ззатуману) місяць випливає (*Т. Шевченко*). **8.** (Поміжнебом) і землею рухались і рухались два живи вогники (*М. Стельмах*).

Купина

Службові частини мови. Сполучник

§ 33. Сполучник як службова частина мови
§ 34. Сполучники сурядності й підрядності у простому і складному реченні
§ 35. Правопис сполучників. Написання сполучників разом і окремо

§ 33. СПОЛУЧНИК ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

Дума — це колос, а слово —
це віковічне зерно.
Страшно, коли випадково
вродиться плюсклим воно.
В. Швець

ПАМ'ЯТАЙМО

Сполучник — це незмінна службова частина мови, що вживається для з'єднання однорідних членів речення й частин складних речень. На відміну від прийменників, сполучники не пов'язані з самостійними частинами мови, не мають лексичного значення. Тому вони не виступають членами речення й ніяк не виділяються при синтаксичному розборі.

225. **І. Спишіть речення. Назвіть сполучники.**

1. Ми йдемо через сінокіс, і темніє над нами небо, і дзвенить земля на тисячу ладів, і я слухаю небо, і спухаю землю, і слухаю дідову мову (*В. Симоненко*). **2.** Набундючена чорна птаха схопилася, розгорнула крила та й собі кинулась на поживу (*Ф. Приходько*). **3.** Колись розрізняли лише весну, літо, осінь та зиму, а добу ділили на день та ніч (*М. Коцюбинський*). **4.** Скриплять і ридають дерева під вітром (*П. Тичина*). **5.** Мова і література — це пам'ять народу, увічнена в слові (*Ю. Щербак*).

Набундючений

ІІ. Зробіть синтаксичний розбір речень. Поясніть, що об'єднують сполучники.

ПАМ'ЯТАЙМО

За будовою сполучники поділяються на **прості** (непохідні) — *а, і, та, бо, чи*, **складні** і **складені** (похідні). Похідні — **складні і складені** — це сполучники, що утворилися від інших частин мови.

Поділ сполучників за будовою

Правила	Приклади
Непохідних сполучників небагато. Прості сполучники не мають свого власного наголосу й під час мовлення зливаються з наступною самостійною частиною мови, що має власний наголос	*І пливли́ багрові хмари в вишині,* *і співа́ла осінь весняні пісня* (*М. Рильський*)
Складні сполучники утворилися злиттям двох слів, найчастіше займенників, прислівників з частками і прийменниками	*як, що* — ***якщо****; що, б* — ***щоб****; ні, би* — ***ніби****; як, би* — ***якби****; а, бо* — ***або*** **Увага!** Складні сполучники пишемо **разом**

<table>
<tr><th>Правила</th><th>Приклади</th></tr>
<tr><td>Складені сполучники — це сполучення слів, що утворилися поєднанням відмінкових форм займенника той чи іншої самостійної частини мови зі сполучниками що, щоб або прислівником</td><td>тому що, через те що, для того щоб, незважаючи на те що, у міру того як, подібно до того як та ін.
Увага! Усі слова, що входять до складеного сполучника, пишемо окремо</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Складений сполучник тому що утворився з самостійних частин мови — прислівника тому й відносного займенника що; проте обидва слова втратили своє лексичне значення, і сполучник тому що виступає як синонім до сполучника бо</td><td>Порівняймо
Ми переможемо, тому що наша справа справедлива (О. Довженко)</td><td>Ми переможемо, бо наша справа справедлива</td></tr>
<tr><td>За вживанням сполучники поділяються на</td><td>одиничні
і, а, але</td><td>повторювані
і — і, ні — ні, або — або, чи — чи</td><td>парні
як — так, хоч — але, якщо — то</td></tr>
</table>

ОРФОГРАМА

Написання сполучників разом і окремо

226. **І. Назвіть прості сполучники в наведених реченнях.**

1. Сонце зайшло, проте ще було видно (*О. Гончар*). **2.** Вона плаче, тому що їй важко (*О. Довженко*). **3.** Вітерець весняний тихесенько дише, немов діток до сну колише. **4.** І, замість того, щоб мерщій вертатись до берега, пливеш все далі й далі і так якось страшно й любо тоді! (*Леся Українка*). **5.** Повітря неначе прозорий граніт, слюда снігова, наче манна, а днина така голуба і рахманна, ніби насправді у камені світ (*Д. Павличко*). **6.** Незабаром ватага, проминувши перші мовчазні, немовби зачаровані, будиночки, посунула вузькою кривою вулицею (*М. Стельмах*).

Граніт, слюда, рахманний

ІІ. Випишіть з речень похідні сполучники й розберіть їх за наведеною схемою.

Складні сполучники		Складені сполучники	
Сполучник	***З чого складається***	***Сполучник***	***З чого складається***
Зате	*З прийменника **«за»** та займенника **«те»***	*через те що*	*З прийменника **«через»**, займенника **«те»** та займенника **«що»***

227. **І. Уважно прочитайте текст. Сформулюйте головну думку прочитаного.**

МИЛОЗВУЧНІСТЬ РІДНОЇ МОВИ

Відомо, що українська мова своєю милозвучністю займає одне з перших місць у Європі.

Це дуже легко пояснити фактами фонетики. Наша мова має тільки чисті, виразні голосні. Вона не любить такого поєднання приголосних, яке важко вимовити.

Певно, всі звернули увагу на те, що в українській мові існують ті самі слова у двох або й трьох рівноправних формах. Найголовніші чергування звуків у них такі: *і — й, в — у — уві, від — од, з — із — зі.* Вони надають живій українській мові звучності й плавності.

Коли слово закінчується приголосним, то наступне слово, яке має дві форми, бере форму з голосним початком, і навпаки, наприклад: *він іде, вона йде; він і вона, вона й він.*

Дбаймо ж про оригінальні й прекрасні ознаки нашої мови *(За В. Самійленком).*

ІІ. Випишіть речення з синонімічними сполучниками. Поясніть уживання *і, й*.

ПАМ'ЯТАЙМО

Як і прийменники, **сполучники** в українській мові теж мають **синонімічну групу**. Це — сполучники сурядності: *і, й, та* (*в значенні і*). Для милозвучності, якщо попереднє слово закінчується на приголосний, вживаємо сполучник *і* (*та*), на голосний — *й* (*та*).

Наприклад: «Носило його вітрами по світах, або й сам бігав, як той собака, за випадковим чужим возом, і тільки зрідка згадував хату, як щасливе дитинство, як свою юність занапащену й мову призабуту, й звичаї та вірування, й красу неба й землі» (*О. Довженко*).

228. **І. За допомогою синонімічних сполучників сурядності утворіть складні речення з наведених простих. Поясніть уживання дібраних сполучників.**

На Чорному морі є острів суворий. Тільки червона скеля одна піднімається вгору червоним шпилем. Білії хати не купчаться по ній. Кучерявий лист її не вкриває. Тільки стежка зелена збігає. То течія води весняної прорила червону глину, всю обросту оксамитовою травою. Далі все мертво, глухо. Та ніби не все. Там, на самому розі, над морем, по ночах горить якийсь вогник. Вдень кигичуть там чайки. Що ж то за скеля? Що то за вогник? За що ту сувору скелю так люблять чайки? (*За Дніпровою Чайкою*)

ІІ. Виразно прочитайте створений текст.

§ 34. СПОЛУЧНИКИ СУРЯДНОСТІ Й ПІДРЯДНОСТІ У ПРОСТОМУ І СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

Що не річка, то мова —
з-над Славути-Дніпра:
українська чудова,
як сопілкова гра.

Д. Білоус

229. **І. Уважно прочитайте текст. Поясніть його назву.**

НАТХНЕННИЙ ПРАЦІВНИК СИНТАКСИЧНОГО ЦАРСТВА

Сполучник трудиться в синтаксичному царстві натхненно, об'єднуючи прості речення у складні. Одні сполучники виступають за рівноправність частин складного речення, інші роблять одну з частин підпорядкованою. Отже, поведінка сполучників сурядних і підрядних неоднакова.

Варто виділити три основні групи сурядних сполучників: єднальні, протиставні й розділові. Єднальні сполучники *і* (*й*), *та* об'єднують прості речення у складносурядні. Протиставні — *а*, *але*, *проте*, *зате* — протиставляють зміст частин складносурядного речення. Розділові — *або*, *чи*, *то-то* — передають чергування, несумісність явищ тощо.

Тепер про підрядні сполучники. Подивіться, як вишикувались на старт причинові сполучники *бо*, *тому*, *що*. Сполучник *щоб* відповідає за функцію мети. Прямують у складне речення сполучники *якщо* і *якби*, щоб виразити значення умови. І бринять розмаїттям відтінків сполучники *як*, *мов*, *наче* й подібні. Є й інші різновиди підрядних сполучників. Будь ласка, вибирайте будь-який, коли потрібно порівняти явища (*За І. Вихованцем*).

ІІ. Дайте відповіді на питання.

- Яку функцію виконують сполучники в реченнях?
- Назвіть три основні групи сурядних сполучників.
- За які фунції відповідають сполучники підрядності?
- Чим відрізняються споучники сурядності й підрядності?

ПАМ'ЯТАЙМО

За синтаксичним призначенням сполучники поділяються на розряди сурядності й підрядності. **Сполучники сурядності** поєднують синтаксично рівноправні складові: однорідні члени речення, частини складносурядного, однорідні підрядні частини в складнопідрядному

реченні. Наприклад: *Ліс одягався тоді в жовте* ***й*** *червоне листя,* ***а*** *сонце обертало його в золото* ***й*** *вогні* (*М. Коцюбинський*).

Сполучники сурядності поділяються на три групи

єднальні	протиставні	розділові
і (*й*), *та* (*в значенні і*), *також, ні — ні, як — так, не тільки, а й* ***Нприклад:*** *Рясніє дощ,* ***і*** *падає лункіше м'яких краплин розмірене биття* (*М. Бажан*)	*а, але, та* (*в значенні але*), *однак, зате, проте.* ***Наприклад:*** *Праця чоловіка годує,* ***а*** *лінь марнує* (*Нар. тв.*)	*або, то, чи, хоч, то — то, не то — не то, хоч — хоч, або — або, чи — чи* ***Наприклад:*** ***То*** *пронесеться над болотом чайка,* ***то*** *промайне перепілка і грудкою впаде в ситу землю* (*А. Шиян*)

230. **І. Про яку хату йдеться в уривку? Що, на вашу думку, символізує хата з однойменної новели О. Довженка?**

Коли хата була жива, кущики пшениці проростали на її зеленій старій стрісі, і кругом було безліч насіння, і була вона привітна, як мати. Однак споконвіків кидали її, і хто кидав — рідко повертався. Носило його вітрами по світах, або й сам бігав, як той собака, за чужим возом. І тільки зрідка згадував її, як щасливе дитинство, як свою юність занапащену й свою мову призабуту, й звичаї, і віруання, й красу неба й землі (*За О. Довженком*).

ІІ. Спишіть текст. Назвіть сполучники сурядності. Поясніть, яку функцію вони виконують у реченнях.

ПАМ'ЯТАЙМО

Синтаксичне призначення сполучників підрядності

Правило	Приклади
Сполучники підрядності виражають залежність одного речення від іншого. За їх допомогою до головного речення приєднуються підрядні частини	*Сіялись і сіялись слова,* ***як*** *під новий рік сіється в хаті жито-пшениця і всяка пашниця* (*М. Стельмах*). *Сьогодні я такий веселий,* ***що*** *молодіти хочу знов* (*В. Сосюра*)
Більшість сполучників підрядності — це **складні** й **складені** сполучники, що утворилися поєднанням прислівника та займенника або поєднаннями займенника чи прислівника зі словами інших частин мови	*Зацвіла в долині червона калина,* ***ніби*** *засміялась дівчина-дитина* (*Т. Шевченко*). *Земля прекрасна,* ***тому що*** *на ній живуть дзвінкоголосі малюки* (*Д. Бедзик*)

Поділ сполучників підрядності на групи за значенням

Групи	Приклади
причинові	*бо, тому що, тим що, у зв'язку з тим що*
мети	*щоб, щоби, для того щоб, з тим щоб, затим щоб*
часові	*тільки-но, ледве, щойно, скоро, з того часу як, після того як*
порівняльні	*мов, немов, мовби, наче, як, ніби, нібито, що*
умовні	*як, якщо, коли б, раз*
допустові	*хоч, хоча, хай, нехай, незважаючи на те що, дарма що*
наслідку	*так що*
міри іступеня	*аж, що аж, що й*
з'ясувальні	*що, щоб, як, ніби*

231. **І. Уважно прочитайте текст. Розкажіть, як ви особисто виконуєте «святий обов'язок». Як ви зрозуміли зміст останнього речення?**

СВЯТИЙ ОБОВ'ЯЗОК

Батько й мати дали тобі життя й живуть для того, щоб ти був щасливий. Щоб зберегти їхнє здоров'я і спокій, не завдавай їм болю, прикрощів, страждань. Усе, що дають тобі батько й мати — їх праця, піт, втома — так що навчись поважати працю батьків. Принось у дім радість, оберігай щастя сім'ї, бо найбільше щастя для батька й матері — твоє чесне життя, працьовитість, а в шкільні роки — старанне навчання.

Якщо оточення вважає тебе поганою людиною — це велике горе для твоєї матері й твого батька. Щоб по-справжньому виявляти любов до батька й матері, треба приносити в дім мир і спокій (*За В. Сухомлинським*).

ІІ. Випишіть речення з підрядними сполучниками. Поясніть значення сполучників підрядності у змісті речення. Назвіть групи, до яких належать виписані сполучники.

ПАМ'ЯТАЙМО

Деякі зі сполучників багатозначні (*що, коли, щоб, де*). Сполучником ***що*** можуть приєднуватися до головного речення підрядні означальні, причини, міри і ступеня. Серед підрядних сполучників виділяються парні: одна їх частина входить до головного речення, друга — до підрядного. Наприклад: *Тим-**то** і світ наш красний, **що** він не однаковий* (*Панас Мирний*). У таких випадках кому ставимо перед другою частиною сполучника підрядності.

Розділові знаки при сполучниках

Кому не ставимо		Кому ставимо	
Між однорідними членами, якщо сполучники *і* (*й*), *та* (*в значенні і*), *або*, *чи* не повторюються	*На могилі кобзар сидить* ***та*** *на кобзі грає* (*Т. Шевченко*)	Перед наступним розділовим сполучником у реченні з однорідними членами	***Чи то*** *було справді,* ***чи то*** *тільки наснилось йому* (*О. Гончар*)
Між частинами складносурядного речення, з'єднаними неповторюваним сполучником сурядності	*У гаю щебетали соловейки* ***й*** *кували зозулі* (*І. Нечуй-левицький*)	Між частинами складного речення перед сполучниками сурядності або підрядності	*На серці стихають негоди,* ***і*** *добра надія обгортає тебе добрими бажаннями* (*І. Цюпа*)

Якщо в реченні вжито складені сполучники *тому що, через те що, для того щоб, після того як* і подібні, кому ставимо або перед усім складеним сполучником, або перед *що, щоб, як* — залежно від змісту речення та інтонаційного оформлення. Наприклад: ***Для того, щоб*** *конкретизувати, уточнити, пояснити зміст якогось речення, вживають уточнювальні слова* (*З посібника*). *Козаки завжди воліли наступати,* ***замість того щоб*** *оборонятись* (*Д. Яворницький*).

---

232. **І. Спишіть, розставляючи, де це потрібно, коми. Розкрийте зміст останнього речення.**

1. Запашна і співуча гнучка й милозвучна, сповнена музики і квіткових пахощів: скількома епітетами супроводиться визнання української мови! (*О. Гончар*). **2.** І небо і перемелене на труху в глибоких коліях дороги сіно і вогкий повів ріки і тривожний крик птиці і невисока росиста отава сповіщало що літо вже здає клічі сумовитій осені (*М. Дашкієв*). **3.** Щоб жить — ні в кого права не питаюсь щоб жить — я всі кайдани розірву, я стверджуюсь, я утверждаюсь бо я живу (*П. Тичина*). **4.** Якщо не можеш бути вічно юним то змолоду не будь старим бодай (*Д. Павличко*). **5.** Соснові шишки, великі й порожні, котились під ноги або дивились із трави десятками очей на схилені голови синіх дзвіночків (*М. Коцюбинський*). **6.** Мова є найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок що з'єднує минулі, теперішні та майбутні покоління (*К. Ушинський*). **7.** Слова — полова але огонь в одежі слова — безсмертна, чудотворна фея, правдива іскра Прометея (*І. Франко*).

Епітет, отава, полова

ІІ. Поясніть уживання розділових знаків при сполучниках сурядності й підрядності.

233. **І. Запишіть речення. Назвіть прості та складні, підрядні й сурядні сполучники.**

1. Вже й місяць підбився височенько, вийшов з-за дерев у ярку та й став посеред неба. **2.** А в сторожці пахло сонцем, що цілий день угрівало долівку та стіни (*Гр. Тютюнник*). **3.** Насувалася ніч, але гомін на полях не стихав (*Марко Вовчок*). **4.** День був ясний, сонячний, проте холодний (*Ю. Мушкетик*). **5.** Листя щодалі, то більше опадало (*Д. Міщенко*). **6.** Але нема вже сили в кленовому листу, нема вже життя в ньому (*Остап Вишня*). **5.** Кожен полк вирізнявся своїм кольором прапорів і жупанів, як вічка на плахті (*П. Панч*). **2.** Буває так, що й у лютому весною пахне сніг (*М. Нагнибіда*). **5.** Діти знали, що мати любить цю пісню, хоча кожного разу плаче од неї (*М. Стельмах*).

Долівка, жупан, вічка, плахта

ІІ. Випишіть у дві колонки сполучники сурядності й підрядності. Поясніть їх функцію у простому і складному реченні.

234. **І. Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Доведіть свою відповідь.**

ІІ. З'ясуйте, коли настає велике свято Благовіщення. Доберіть і занотуйте або народні прикмети, або прислів'я, пов'язані з цим святом.

БЛАГОВІЩЕННЯ

Благовіщення — це велике свято, таке велике, що не можна працювати. Навіть птиця не в'є свого гнізда в цей день. Народні повір'я говорять: «На Благовіщення і птиця гнізда не в'є. Зозуля тому й несе яйця в чуже гніздо, що колись звила кубло в день Благовіщення. Ніяка птиця не в'є гнізда в цей день. Один тільки горобець не знає свята Благовіщення, бо він, бач, бусурман поміж птицями».

Кубло, бусурман, повінь

На цей день багато прикмет. Якщо перед сходом сонця на Благовіщення ясно й тихо, то буде добрий врожай. Яка погода на Благовіщення, така й на Великдень буде. Якщо на Благовіщення лежить сніг, то літо буде неврожайне. Якщо на Благовіщення мороз, то буде багато огірків. Коли ранком на Благовіщення туман, то це віщує повінь *(За О. Воропаєм)*.

ІІІ. Випишіть речення зі сполучниками. Зробіть морфологічний розбір сполучників за наведеною схемою. Наприклад: *Благовіщення — це велике свято, таке велике, що не можна працювати.*

Сполучник	Морфологічна будова			Сурядний чи підрядний	Група за значенням
	Непохідний (простий)	*Похідний*			
		Складний	*Складений*		
Що	*Простий*	—	—	*Підрядний*	*З'ясувальний*

§ 35. ПРАВОПИС СПОЛУЧНИКІВ. НАПИСАННЯ СПОЛУЧНИКІВ РАЗОМ І ОКРЕМО

Ту мову, як музику, в хвилях лелію,
Вона мені сниться іще крізь роки:
Доноситься з вітром слова Гамалії
Й пісні, що співали колись козаки.
Є. Лещук

ПАМ'ЯТАЙМО

Написання сполучників разом

Правила	Приклади
Складні сполучники, які не мають однозвучних з ними слів, а також ті, що становлять тісне поєднання повнозначних слів із частками або прийменниками, **пишуться разом**	*Адже, зате, мовби, також, начебто, буцімто, нібито, проте, ніби, якби, щоб, начебто, аніж, отже, отож, притому, причому, тобто, цебто, неначе, якщо*
Сполучники ***зате, проте, якби, якщо*** слід відрізняти від однозвучних частин мови, що пишуться з прийменниками ***за, про*** та частками ***би, як*** окремо. Якщо такі слова відповідають на питання ***за що? за яке? про що? про яке?*** і є членами речення, то це займенники з прийменниками. Якщо ж їх можна замінити протиставними сполучниками ***а, але, однак*** — це складні сполучники, які пишуться разом. Сполучники ***якби, якщо*** відрізняються від однозвучного прислівника ***як*** із часткою ***би*** та займенника ***що*** в контексті, бо на прислівник ***як*** та займенник ***що*** завжди падає наголос	*1. Якбúя була зіркою в небі, я б не знала ні туги, ні жалю* (*Леся Українка*). ***Порівняймо*** *Я́к би* (якою мірою?) *я тепер хотіла у мале човенце сісти і далеко на схід сонця золотим шляхом поплисти!* (*Леся Українка*). *2. У довгій мові є недовгий зміст: люблю співать про тé* (про що?), *про що співаю* (*М. Рильський*). ***Порівняймо*** *Юрба нас невеличка, проте* ***(але)*** *ж бо гомінка!* (*М. Рильський*). *3. Як щó трапиться, не нарікай на мене!* (*М. Коцюбинський*)

235. **Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть роль сполучників у реченнях.**

1. А за вікном щасливі люди про (те), що є, і те, що буде, поміж собою гомонять (*В. Сосюра*). **2.** Про (те) час не ждав (*Д. Міщенко*). **3.** Як (бúя) ви вчились так, як треба, то й мудрість би була своя. **4.** І знову думать заходивсь про (те) таки, що й переше думав. **5.** Як (бúя) ви знали, паничі, як люди плачуть, живучи (*Т. Шевченко*). **6.** Про (те) в світлих, прозорих глибинах народної мови відбивається не тільки природа рідної країни, але й уся історія духовного життя народу (*К. Ушинський*).

ПАМ'ЯТАЙМО

Написання сполучників окремо

Правило	Приклад
Окремо пишуться сполучники з часткаами ***б, би, ж, же***; складні сполучники: ***дарма що, для того щоб, через те що, після того як, незважаючи на те що*** і подібні	*Не знаю, я́к би склалася моя доля, коли б біля неї не стояла, мов благання, моя зажурена мати* (*М. Стельмах*). *Дарма що́ відгуку вітер не має, а шум на хвилиночку погляд чарує* (*Леся Українка*)

Правило	Порівняймо	
Коли на ***що*** виразно падає наголос, то це займенник, який з часткою ***б*** пишеться окремо	*Людина живе й бореться, щоб бути щасливою* (*з часопису*)	*Будь людиною, що́ б з тобою в житті не трапилося* (*з часопису*)

236. **Спишіть, розкриваючи дужки. Назвіть сполучники, які пишемо разом і окремо, та словосполучення часток з іншими словами. Поясніть правопис.**

1. Коли (б) ти, нічко, швидше минала. **2.** Як (би) оті проміння золоті у струни якось обернути, я б з них зробила золотую арфу (*Леся Українка*). **3.** Коли (б) кожним радісним літом виростала травинкою я, то на лузі палаючим цвітом написала б Вітчизни ім'я (*В. Ткаченко*). **4.** Мово рідна! Ти (ж) — як море — безкінечна, могутня, глибинна (*С. Плачинда*). **5.** Які (б) то звуки розітнулись, коли (б) ви дивних струн торкнулись. **6.** Ясень віти простягає, що (б) обняти срібну хвилю (*О. Олесь*). **7.** Треба нахилитись, що (б) з криниці води напитись (*Нар. тв.*). **8.** Здоровенний дуб розлігся, розширився своїм кострубатим гіллям, так (що) аж темно під ним (*М. Коцюбинський*).

Арфа, кострубатий

ПАМ'ЯТАЙМО

Написання сполучників через дефіс

Правило	Приклад
Через дефіс пишуться такі сполучники: ***отож-то, тим-то, тільки-но, тому-то***	*Тим-то й земля наша хороша, що вона покрита то горами високими, то долинами глибокими, то рослиною різною* (*Панас Мирний*).

237. **Спишіть сполучники. Стисло сформулюйте правила правопису разом, окремо й через дефіс на прикладах записаного.**

Неначе, немов, з того часу як, немовби, тож, перед тим як, щоб, якщо, через те що, тому що, проте, зате, однак, мовби, тільки-но, незважаючи на те що, неначебто, тому-то, нібито, через те що, тільки-но, отож-то.

238. **І. Прочитайте текст. Чи доводилось вам коли-небудь їсти польову кашу? Мабуть, ви не раз виїжджали на природу з батьками, ходили в похід з класом або просто їздили кудись «на вилазку», що завжди супроводжувалось приготуванням їжі на свіжому повітрі. Розкажіть про свої враження у творі, назвою якого буде ваша незабутня страва.**

ПОЛЬОВА КАША

А чи доводилось вам коли-небудь польову кашу їсти? Начебто щерба одна, засипана злегка пшоном, а також здобрена шматочком сала з цибулею — от і все. Зате яка смачна та добра! Немовби пахощі страви поєдналися з пахощами польового повітря. Неначе будять вони смак непевний, голод ненаситний!.. Шматочок чорного засохлого хліба, що ви ледве вгризаєте його зубами, мовби здається краще найсолодшого медяника. Тільки-но ложка перейшла від рота до казанка, як щойно знову до рота сягає. Ось уже ложка почала дна казанка досягати, гарчить по ньому, наміряючись повніше набратись, тому що там, на самому споді, каша густіша та ще смачніша. Вона буцімто розливається в роті, так і розходиться, неначе те масло на гарячій сковорідці.

Щерба

Так що польова каша завжди добра. Може, через те, що не в печі упріває, а серед вільного повітря. А може, тому що ви зголодніли добре? (*За Панасом Мирним*)

ІІ. Випишіть у табличку всі складні й складені сполучники, які є в тексті. Доберіть до них подібні за значенням і написанням, поясніть правопис. Наприклад:

Пишемо разом	Пишемо окремо	Пишемо через дефіс
1. ***Начебто*** *— нібито, мовби, немовби. Порівняльні складні сполучники, які не мають однозвучних слів і завжди пишуться разом*		

Службові частини мови. Частка

§ 36. Частка як службова частина мови. Розряди часток за значенням

§ 37. Правопис часток. Написання часток *-бо, -но, -то, -от, -таки*

§ 38. *Не, ні, ані* з різними частинами мови

§ 36. ЧАСТКА ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ. РОЗРЯДИ ЧАСТОК ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Як вогонь у серці,
Я несу в майбутнє
Невгасиму мову,
Слово незабутнє.
Ю. Рибчинський

ПАМ'ЯТАЙМО

➲ ***Часткою*** називається незмінна службова частина мови, що служить для вираження додаткових відтінків значення в реченні або для творення нових форм слів. Як і прийменники та сполучники, частка не має повного значення слова, але, на відміну від них, не виконує синтаксичних функцій у реченні:

- не виражає залежності одного слова від іншого;
- не сполучає однорідні члени або частини речень.

Призначення частки — надавати слову або реченню певних смислових або граматичних значень.

239. **І. Спишіть речення. Назвіть частки. Поясніть їх роль у реченнях.**

1. Ну, що б, здавалося, слова? **2.** Гуляв би я понад Дніпром по веселих селах та співав би свої думи, тихі, невеселі (*Т. Шевченко*). **3.** Онде зірка палає, мов промінь. **4.** Що ж! Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив (*Леся Українка*). **5.** Закучерявились діброви весною золотою і похилилися гіллям аж ген над водою (*П. Усенко*). **6.** Та де б не був, в які б далини мене судьба не завела — палка любов до України у серці юному жила (*В. Сосюра*). **7.** Слово Шевченкове і Франкове хай стане для вас взірцем (*О. Гончар*).

Далина

ПАМ'ЯТАЙМО

За походженням розрізняють непохідні частки й частки, що утворилися з різних частин мови.

Походження часток

Частини мови	Приклади
Від дієслів	*було, давай, хоч*
Від прислівників	*вже, лише, просто, там*
Від займенників	*воно, все, то, собі*
Від сполучників	*а, і, та, чи*
Деякі частки складаються з двох слів	*де там, куди там, ну й, та й, що за, що то, ще й*

240. **І. Прочитайте речення. Назвіть частки, які походять з різних частин мови. Поясніть, з яких частин мови вони утворилися та їх значення в реченнях.**

1. Було колись, запорожці вміли панувати (*Т. Шевченко*). **2.** Ось послухайте ще й моєї казки (*Ю. Яновський*). **3.** Що й казати, ялинка цього року була просто розкішна (*О. Іваненко*). **4.** Я набрала скільки там у глечик та й дала їй, подякувала та жінка та й пішла собі. **5.** Що було собі задумаю, те й зроблю (*Марко Вовчок*). **6.** Ще задумані далі безкраї зачаровують душу мою, коли жито в полях достигає і зозуля кує у гаю (*В. Сосюра*). **7.** У той саме час злегенька скрипнули сінешні двері (*Панас Мирний*). **8.** Ой, що то за шум учинився? (*Нар. тв.*). **9.** «Мамо, чи кожна пташина в вирій на зиму літає?» — в мами спитала дитина (*Леся Українка*). **10.** Чи, може, це ввижається мені той несказанний камертон природи, де зорі ясні і де тихі води? (*Л. Костенко*).

Камертон

ПАМ'ЯТАЙМО

За **функціональним значенням** частки поділяються на **розряди.**

- ***Модальні*** (від лат. *modus* — «спосіб») — тобто такі, що виражають ставлення мовця до дійсності або надають реченням додаткових смислових відтінків: *авжеж, хіба, чи* та ін., які, у свою чергу, поділяються на **групи.**

Групи модальних часток

Група	Частки	Приклади функціонування в реченні
Питальні — формують питальні речення	*чи, хіба, невже, що, що за* та ін.	***Хіба*** *людські руки слабші від мертвого каміння?* (*Ю. Збанацький*). *«От тобі маєш!* ***Що*** *ж це* ***за*** *диво?»* (*М. Коцюбинський*)
Підсилювальні — формують окличні речення	*як, який, що за, що то за* та ін.	***Як*** *же тут гарно,* ***як*** *же тут тихо, в таку годину забудеш лихо. Ох,* ***яка*** *мене туга взяла!* (*Леся Українка*)
Власне модальні — вносять сумнів або впевненість у висловлювння	*мабуть, навряд, наче, ледве чи, ба, ой, ну* та ін.	*Гори навколо* ***мовби*** *висіли в повітрі, ліси* ***наче*** *світились наскрізь* (*О. Гончар*). *«Цить!» — «****Ба*** *не буду мовчати!» Бо чоловік не зробить,* ***ой*** *не зробить, серце моє* (*М. Коцюбинський*)
Стверджувальні — вказують на те, що сказане відповідає дійсності	*так, еге, егеж, атож, аякже, авжеж*	*У світанковій імлі з пагорка прямо до річки, толочачи посіви, один за одним повзуть...* ***Так****, сумніву немає...танки* (*Ю. Збанацький*). *«І у мене до гетьмана справа державна».— «У тебе?» — «****Егеж!****»* (*Н. Рибак*)

Група	Частки	Приклади функціонування в реченні
Заперечні — висловлюють заперечення або підсилюють вислів	*не, ні, ані*	*Всьому знав ціну старий козак, і ніщо* ***не*** *лякало й* ***не*** *дивувало його* (*З. Тулуб*). ***Не*** *подивився,* ***ні****, я на сади рожеві* (*М. Рильський*). ***Не*** *минайте* ***ані*** *титли,* ***ані*** *того слова* (*Т. Шевченко*)
Вказівні — вказують на місце перебування предмета або на одночасність чи неодночасність дії	*ось, от, то, це, оце, он, онде, ген, ото*	***Ген*** *на обрії зливається блакитне небо з густою зеленню:* ***то*** *почала кущитися озимина* (*І. Цюпа*). *На* ***он*** *тій горі пнулись смереки густими рядами завзято з долини вгору* (*О. Кобилянська*). ***Онде*** *гай величаво дріма, вільна пташка так весело круже, чорнобрива жоржину лама... Та мені не полегшало, друже!* (*П. Грабовський*)
Означальні — увиразнюють значення окремих повнозначних слів у складі речення	*саме, якраз, справді, точно, власне, рівно*	*Вранці-рано, в Пилипівку,* ***якраз*** *у неділю, побігла я за водою...* (*Т. Шевченко*). *У такому* ***власне*** *стані блукав я одної весняної днини понад річкою Прутом* (*М. Коцюбинський*)
Кількісні — вказують на часткову невідповідність між значенням слова і означуваним поняттям	*майже, приблизно, мало не, трохи не, чи не, ледве не*	***Майже*** *три роки минуло від того далекого світлого дня* (*О. Гончар*). *Життя січовиків точилося* ***мало не*** *весь час просто неба, і навіть хмари комашні — справжнє лихо дніпровських плавнів — не могли загнати їх під стріхи* (*З. Тулуб*). *А я тебе, доню, в місячнім світлі зіллячком змивала, для тебе* ***чи не*** *кожної ночі доброї долі благала* (*О. Кобилянська*)
Спонукальні — виражають бажання, наказ, заклик до дії тощо	*бодай, годі, ну, давай, на, -бо, -но*	*А* ***бодай*** *вам весело було* (*Г. Квітка-Основ'яненко*). *А вони тим часом загарбали міські хутори — і* ***ну*** *хазяйнувати. «****Хай-но*** *тільки зачепить, ми йому покажемо, що таке Дике Поле та сиверські козаки* (*З. Тулуб*)
Видільні — виділяють окреме слово, до якого вони належать у реченні	*навіть, ж, тільки, лише, хоч, хоча б, аж, -таки, вже,* та ін.	*Село з усіх боків оточене пасмами безплідних гір, і* ***тільки*** *в цьому котловані буяють рясні сади, городи, виноградники* (*О. Гончар*). ***Хоч*** *раз я хай дихну на повні груди* (*П. Тичина*). *Добре я бачу твою ледачу вдачу, та я тобі пробачу, бо я* ***ж*** *тебе люблю* (*Леся Українка*)
Приєднувальні — вказують на те, що до вже відомого додається невідоме	*також, теж, до того ж, ще й* та ін.	*Дід був старий,* ***до того ж*** *немічний і хворий* (*І. Нечуй-Левицький*). *У козаків були шаблі, списи, а* ***також*** *пістолі* (*Д. Яворницький*)

242. **І. Прочитайте уривок. Дайте йому назву. Визначте стиль і тип мовлення.**

Ще, може, звіку не сходились на цих полях такії два рубаки, одної сили, одного завзяття.

Забряжчали, задзвонили шаблюки страшно. Що один рубоне, то другий одіб'є, аж іскри летять. А потім усе скоріш, усе з більшим притиском давали один одному маху. То размахувались з усієї сили, що аж шабля свище, то знов один одного тільки манили. У обох очі вже грають; щоки горять; на руках жили понабрякали, як вірьовки. І вже б'ють козаки напропаще. Іскри сипляться густо, і от-от комусь погибель! Аж зразу — черк! Пополам обидві шаблі. Козаки з досади покидали об землю й хрести (*За П. Кулішем*).

ІІ. Випишіть речення з модальними частками. Назвіть групи, до яких вони належать. Поясніть, якої забарвленості надають модальні частки художньому твору.

ПАМ'ЯТАЙМО

Формотворчі частки переважно служать для утворення умовного й наказового способів дієслів: *хай*, *нехай*, *би*, *б*, використовуються для заміни одних форм слова на інші.

Формотворчі частки

Частки	Приклади
Хай, нехай — служать для утворення наказового способу дієслів	***Хай*** *він* ***стане*** *та погляне мені в очі, може, словом одгада думки дівочі,* ***нехай жде*** *мене біля криниці,* ***хай скучає*** *до зірниці, до півночі!* (*А. Малишко*)
Най- — використовується при утворенні найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників	*Ніч була* ***най****зручнішим часом для нападу на ворога* (*Ю. Збанацький*)
Що-, як- — для підсилення найвищого ступеня порівняння прислівників і прикметників	*Постараюся справитися* ***щонайм****енше за годину* (*І. Франко*). *Останні слова, на його думку, могли надоумити гетьмана, щоб прибрав* ***якнайд****алі від справ осавулу* (*Н. Рибак*)
Би, б — служить для творення дієслів умовного способу	*Коли б та сила,* ***ударив би*** *зненацька і геть за Дін* ***відкинув би*** *ненависних хозарів!* (*Д. Міщенко*)

243. **І. Виразно прочитайте текст. Який місяць ви вважаєте найвеселішим? Розкажіть про нього або перекажіть прочитаний текст.**

НАЙВЕСЕЛІШИЙ МІСЯЦЬ

Найвеселіший місяць — травень. Прислухайтесь до пташиного хору в лісах, парках, садках. Коноплянки, вівчарики, щиглики та інше голосисте птаство мовби славить весну. А он десь здалеку озвалася іволга. Якнайгучніше закувала зозуля. Та найкращий голос у соловейка. Серед свіжого листя кущів затаївся цей невтомний співак. І хай чують його чистий голос далеко-далеко. Навіть в озері завзято змагаються у своїх співах жаби.

Буйно піднімаються хліба, трави, а над ними, мов чорні стріли, шугають ластівки. Здається, вони б ніколи й не відпочивали. Та ось насувається темна хмара. Нехай гуркоче перший весняний травневий грім (*За О. Коженком*).

Коноплянка, вівчарик, щиглик, іволга, шугати

II. Випишіть речення з формотворчими частками. Поясніть, що саме утворюють ці частки.

ПАМ'ЯТАЙМО

Словотворчі частки виконують функцію словотворення, зазвичай виступаючи в ролі префіксів і суфіксів. В українській мові для утворення нових слів використовуються частки *будь-, -небудь, казна-, -ся, -сь, аби-, де-, не-, ні-, би-, б-, -же, -ж* тощо.

Словотворчі частки

Правило	Приклади
Частки *будь-, небудь-, казна-, хтозна-, -сь, -ся*, сполучаючись із займенниками або прислівниками та дієсловами, утворюючи їх складні неозначені форми. У ролі окремих слів ці частки ніколи не вживаються	*хто-* ***небудь****, що-****небудь****, який-****небудь****, якийсь, казна-хто, хтозна-що* ***Не журиться*** *Катерина —* ***вміється*** *сльозою, візьме відра, опівночі піде за водою, щоб вороги не бачили* (*Т. Шевченко*)
За допомогою частки *-би* (*-б*), *-же* (*-ж*) утворюються складні сполучники й частки	*мовби, ніби, щоб, якби, аякже, ніж, ніби, атож* і подібні
Частки *-не, -ні*, крім своєї заперечної функції, можуть утворювати: 1. заперечні займенники й прислівники; 2. антоніми до відповідних безпрефіксних слів; 3. зв'язні іменникові основи	*1.* ***ніде, ніхто, ніщо, нічий, ніякий, ніколи, нікуди;*** *2. друг —* ***недруг****, добрий —* ***недобрий****, гарний —* ***негарний****, складно —* ***нескладно;*** ***3. непотріб, недбальсьво, нелюб, нісенітниця, нікчема***

244. **I. З наведених речень випишіть у три колонки частки за розрядами. Поясніть їх роль та значення в реченнях.**

1. Чи встигнемо за два дні? (*М. Коцюбинський*). **2.** Окремо займали великі простори будяки, сині, аж сизі (*М. Коцюбинський*). **3.** Хай ізнов калина червоніє, достигає (*П. Тичина*). **4.** Козак заглянув у хатину, але там також нікого не було (*П. Панч*). **5.** Виходжу в сад, він чорний і худий, йому вже ані яблучко не сниться. **6.** Невже і я в тумані — як туман — і я вже йду за часом, як за плугом. **7.** Хай не розбудить смутку телефон, нехай печальне зрушиться листами. **8.** Ген килим, витканий із птиць, летить над полем. **9.** Двори стоять у хуртовині айстр, яка рожева й синя хуртовина! (*Л. Костенко*). **10.** І ось, нарешті, вершина (*О. Гончар*). **11.** І грім — їй-Богу! — відступив за гори, і тільки дощ посіявся рясний (*М. Рильський*).

245. **І. Прочитайте текст. Чим відрізняються писанки від крашанок? Розкажіть, чи виготовляють писанки або крашанки у вашій родині. Опишіть цей процес або перекажіть текст.**

УКРАЇНСЬКА ПИСАНКА

Гарний звичай робити писанки та крашанки виник у нас в Україні ще з дохристиянських часів.

Роблять їх у Великодню суботу. Здебільшого ***фарбуються*** крашанки в червоний, жовтий та синій кольори. Для жовтого вживається ***суха*** торішня трава або яблунева кора. Для синього — варяться проліски. Вживаються ще ***сушені*** ягоди бузини та лушпиння цибулі. Яєць красять тринадцять, щоби ***згадати*** дванадцять апостолів, а також вшанувати Спасителя.

Зробити писанку ***не так уже й складно***. Будь-хто ***може*** її створити. Інструментом для виготовлення писанок є паличка з бляшаною трубочкою на кінці. На сирому яйці вимальовуються ***розтопленим*** воском ті місця, ***що*** їх ***треба*** лишити незафарбованими. ***Коли*** малюнок ***закінчено***, яйця опускаються у фарбу. Потім їх виймають і кладуть, щоб висохли. Писанки складаються в череп'яну миску й ставляться в піч, де температура ***повинна*** бути не більше 35–40°. Коли віск розтопиться і спливе з яєць, писанка ***готова*** *(За О. Воропаєм)*.

Бузина, лушпиння, бляшаний, череп'яний

ІІ. Випишіть із тексту слова, утворені за допомогою словотворчих часток. Розберіть їх за будовою.

ІІІ. За допомогою часток, префіксів *не-, ні-* доберіть до виділених у тексті слів антоніми та, де це можливо, зв'язні іменникові основи. Наприклад: *роблять — нероба, що — ніщо*.

§ 37. ПРАВОПИС ЧАСТОК. НАПИСАННЯ ЧАСТОК *-БО, -НО, -ТО, -ОТ, -ТАКИ*

Люблю я українську мову,
Що розквітає на вустах,
Бо наймиліше — рідне слово:
Воно із серця проростa!
А. Загрудний

ПАМ'ЯТАЙМО

Написання часток разом

Визначення	Приклади
Частки ***аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-*** у складі будь-якої частини мови **(крім сполучників прислівникового типу)**	*аби**як**, ані**трохи**, де**що**, чи**мало**, що**разу**, як**би*
Частки ***би (б), то, що*** в складі сполучників	*що**б**, як**що**, ні**бито***
Частку ***же (ж)*** у складі стверджувальних часток	*ав**же**ж, а**тож***
Частку ***-ся (-сь)*** у зворотних дієсловах	*пишеть**ся**, працюєть**ся**, напив**сь***
Частку ***-сь*** у складі займенників і прислівників	*де**сь**, коли**сь**, хто**сь**, що**сь***

Написання часток окремо

Визначення	Приклади
Модальні частки з різними частинами мови	*він **же** був, ходімо **ж**, дивлюсь на **це***
Формотворчі частки з дієсловами	***хай** запише, **нехай** прочитає, зробив **би***
Частку ***що*** в словосполученнях	*дарма **що**, тільки **що**, хіба **що**, **що** ж*

Написання часток через дефіс

Визначення	Приклади
Будь-, -будь, небудь-, казна-, хтозна- у складі займенників та прислівників	*Будь-що, хто-небудь, казна-де, хтозна-як*

246. І. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть правопис часток з різними частинами мови.

1. Становімо пам'ятники, (не) (хай)стоїть наш Кобзар на превічну славу! (*Ю. Яновський*). **2.** «Ви добре його знаєте?» — поспитав я,— «Ато (ж)» (*М. Коцюбинський*). **3.** От як (би) йому так і вернутися, що (б) мати ще спала (*Панас Мирний*). **4.** Пісенник став тут (же) бібліографічною рідкістю. **5.** Як (би) не мамина пісня, яким убогим було (б) наше життя (*В. Скуратівський*). **6.** Діду, серце, голубчику, заграй (яку)небудь (*Т. Шевченко*). **7.** Любить людей мене навчила мати, і рідну землю, що (б)там не було. **8.** Я хотів (би), як ти прожити, що (б) не тліти, а завжди горіть (*В. Симоненко*). **9.** На вихрястій голові казна (як) тримається картуз старого фасону (*О. Довженко*). **10.** Линь (же), спів, гарячим променем кругом (*В. Сосюра*). **11.** Як (би) були батько, мати, та й були (б) багаті, було (б) кому полюбити, було (б) кому взяти (*Т. Шевченко*). **12.** Але (ж) це просто чудо якесь з чоловіком зробилося (*О. Гончар*). **13.** «Ти знаєш, де всі майстерні?» — «Ще (б)пак!» (*З. Тулуб*)

Бібліографічний, фасон

247. **І. Усно перекажіть зміст тексту. Які забавки на Великдень відомі вам? Доповніть переказ розповіддю про великодні ігри та обряди, пов'язані з цим святом. Доберіть синоніми до слова «Великдень».**

НА ВЕЛИКДЕНЬ

Земля молодою травицею вкривається, ніжні листочки з набухлих бруньок звільняються. А люди ж усміхнені, щасливі. Та й вітаються по-особливому: «Христос воскрес!» — «Воістину воскрес!» — вклоняються у відповідь. Щоразу цілуються тричі, писанками обмінюються.

Що ж то за диво — писанка! Дарма що звичайне яйце, а так майстерно розписане візеру нками, що й надивитися не можна! І чому б то людям так яйце розмальовувати? А тому, що здавна вважається воно символом життя, сонця та всякого початку.

Тож на Великдень і забави особливі. У «блудька», скажімо, граються так: на землю кладеться писанка. Коли хто-небудь з гравців відходить від неї на п'ять кроків, йому зав'язують очі й розкручують. Потім дозволяється зробити п'ять кроків уперед. Очі розв'язують. Хай спробує дотягнутися рукою до писанки. Якщо дотягнеться — він переміг, якщо ні — обирається хтось інший (*За Л. Мацюк*).

ІІ. Запишіть речення з частками. Поясніть написання часток разом, окремо й через дефіс.

ПАМ'ЯТАЙМО

Написання часток *бо, но, то, от, таки*

Окремо пишемо	Приклади
Частку ***то*** у складі окличних сполучень, які виконують роль підсилювальних часток	*що **то** за, що **то**, чи **то***
Коли між часткою та словом стоїть інша частка	*іди **ж** бо, все **ж** таки*
Через дефіс пишемо	**Приклади**
Частки ***бо, но, то, от, таки***, коли вони виділяють значення окремого слова і стоять після нього	*іди-**бо**, давай-**но**, так-**от**, тим-**то**, все-**таки***

ОРФОГРАМА

Написання часток окремо і через дефіс

248. **Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання часток та їх роль у реченнях.**

Хиби, юрба

1. Де (ж) (таки) без хиб ви друга на землі знайти могли б? (*М. Рильський*). **2.** Отак (то), друже мій, живи, (то) й весело на світі буде. **3.** Отакий (то) наш отаман, орел сизокрилий (*Т. Шевченко*). **3.** Та (от) звуки величного оркестра заглушують увесь сміх і гомін (*О. Іваненко*). **4.** Який (бо) ти, дідусю, став суворий! **5.** Ти знов (таки) своєї! **6.** Він був (таки) великий чоловік (*Леся Українка*). **7.** Одна (ж) (бо) в нас Вітчизна-мати, ми змалку вірні їй сини (*М. Сингаївський*). **8.** Дожив (таки) до жнив (*Нар. тв.*). **9.** Дні весняні, гарячі, сівба тільки (но) почалася, тут не до сну, не до спочинку (*І. Цюпа*). **10.** Чим (би) (то) втішити сестрицю, як звеселити. **11.** Що (то) за дівчата гарні у нас на селі! (*Марко Вовчок*). **12.** А час (таки) треба виграти (*О. Кундзич*). **13.** О, (як) (би) (то) листя, листя не жовтіло, о, (як) (би) (то) серце вічно зеленіло (*В. Сосюра*). **14.** І що ми на Вкраїні (таки) український народ, а не просто юрба, що у звітах населенням зветься (*В. Баранов*).

249. **І. Прочитайте текст. Назвіть малюнок рядками з тексту. Визначте стиль і тип мовлення. Доведіть свою відповідь прикладами з уривку. Коли, за народним повір'ям, варто мати гроші в кишені? Підготуйте розповідь про народні прикмети у весняно-літній період.**

СВЯТИЙ ЮРІЙ

На іконах Святого Юрія зазвичай зображують лицарем на білому коні зі списом у руках. Ним він щойно забиває дракона.

День Юрія святкується в Україні шостого травня. У цей день відбуваються традиційні обходи полів. В полі люди промовляють: «Роди ж бо жито-пшеницю та всяку пашницю». Про цього святого

складено багато прислів'їв та оповідок, як-от: «Святий Юрій звірів пасе та призначає здобич для них. Тому-то не годиться в цей день відбирати від звіра те, що він схопив, бо то йому Святий Юрій призначив. Вовк — Юрків собака». Такі повір'я існують у народі.

Є прикмета, що саме в день Святого Юрія починає співати соловейко та вперше кує зозуля. «Якщо той, хто першим почує зозулю, має гроші в кишені — матиме гроші цілий рік» (*За О. Воропаєм*).

II. Випишіть речення з частками. Зробіть морфологічний розбір часток за наведеною табличкою.

Частка	Група за значенням	Формотворча чи словотворча	Місце частки в реченні	Правопис

§ 38. *НЕ, НІ, АНІ* З РІЗНИМИ ЧАСТИНАМИ МОВИ

Тихо надворі. Ні вітру, ні хмар.
Ані шелесне верба височенька.
Наша Оленка відкрила «Кобзар».
Вголос читає Тараса Шевченка.
В. Скомаровський

ПАМ'ЯТАЙМО

Написання *не* разом

Визначення	Приклади
Частку ***не-***, коли слово без цієї частки не вживається	*Неук, негайний, невпинно, незабаром, ненавидіти*
Частку ***не-*** в складі префікса ***недо-***, що означає неповноту дії, ознаки чи предмета	*Недобачати, недописаний, недолік*
1. Частку ***не-*** з іменниками, прикметниками, займенниками та прислівниками, коли вони в сполученні з ***не-*** означають одне поняття. 2. Якщо слова можна замінити синонімом без ***не-***	1. *Невже, незважаючи, немов, неначе.* 2. *Неволя — рабство, неправда — брехня, недобрий — злий, недалеко — близько*

Визначення	Приклади
Частку ***не-*** з дієприкметником, якщо він є означенням іменника і не має при собі пояснювальних слів	***Незакінчена праця, ненаписаний твір, нез'ясоване питання***

251. **І. Випишіть слова, де *не* вжито в ролі префікса. Назвіть частини мови, якими вони виражені. Розберіть виписані слова за будовою.**

1. Знову день і знову невеселий. **2.** Тече розмова незрадлива довкола дружнього стола (*Л. Дмитренко*). **3.** Мов тихий дзвін гірського кришталю, несказане лишилось несказанним (*Л. Костенко*). **4.** Обідаючи, батько наче недобачав, як мати плакала (*Марко Вовчок*). **5.** Незчулися батько-мати, як з літами й думи про синів до них налетіли (*А. Головко*). **6.** Незважаючи на досить-таки задерикуватий характер, усі його любили (*О. Гончар*). **7.** Як не любити троп невідомих і небосхилів нових? **8.** Трава нескошена на луках марно в'яла, і сизий ріс бур'ян по золотій ріллі (*М. Рильський*). **9.** Неначе дерево безлисте, стоїть моя душа в полях (*Д. Павличко*). **10.** Я ще прийду негадано, нежданo, як посланець незвіданих зірниць (*В. Герасимчук*). **11.** І мене в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій, не забудьте пом'янути незлим, тихим словом (*Т. Шевченко*).

Тропи, рілля

ПАМ'ЯТАЙМО

Написання частки *не* окремо

Визначення	Приклади
Частку ***не***, якщо вона виступає тільки як заперечна частка або вживається для протиставлення понять	***Не** високий, **а низький**; **не доля** вирішує, **а людина** творить свою долю*
Частку ***не*** при дієсловах та дієприкметниках, що виступають у ролі присудків, а також при дієслівних формах на ***-но, -то*** й дієприслівниках	***Не** може **не** бачити, праці **не** закінчено, книга **не** прочитана, **не** поспішаючи*
Частку ***не*** з прикметниками та дієприкметниками у функції присудка, якщо часткою ***не*** заперечується ознака, виражена даним словом, і коли між ***не*** й прикметником-присудком можна вставити дієслово-зв'язку ***є (був)***	*Цей твір не (був) написаний. Ця річка не (є) широка*
Частку ***не*** з дієприкметниками, якщо при них є пояснювальні слова	***Досі** не зроблений, **ще** не доведений*
Частку ***не*** з числівниками, займенниками та прислівниками займенникового походження, а також при прийменниках та сполучниках	***Не** три, **не** п'ятий, **не** цей, **не** так, **не** то, **не** раз*

Визначення	Приклади
Частку ***не*** з підсилювальними прислівниками та при словах, що пишуться через дефіс	***Не дуже, не зовсім, не по-нашому***

Написання *не* через дефіс

Визначення	Приклади
Частку ***не***, що вживається як префікс у власних назвах, якщо вона не є заперечною	***Не-Європа, не-Львів, не-Африка***

252. **І. Прочитайте текст. Назвіть малюнок рядками з тексту. Визначте стиль мовлення. Виразно прочитайте речення, притаманні цьому стилю. Підготуйте усний твір-опис природного явища за власним спостереженням у художньому стилі.**

ЧУДЕСНА ВИШЕНЬКА

Буяти

Стара розлога вишня біля криниці звісила темно-червоні кульки ягід аж на самісінькі лопухи. Кури й молоді курчата підходили до низьких гілок. Скльовували ягоди просто з землі, навіть не підстрибуючи.

А ви бачили вишню одразу після дощу? Ні, не вишневе дерево, а одну окрему ягідку? Придивіться до неї, це чудо з чудес. Вона раптом стає вогником серед зелені. А прозора крапелька дощової води, що не хоче розлучатися з вишнею?! Не будьте байдужі, придивіться до неї. Бачите, вона майже така завбільшки, як і вишня, котра тримає її і не хоче відпускати. Гляньте на дощову крапельку проти сонця. Вам здасться, ніби в неї переливається вишневий сік і в ній буяють мільйони райдуг (*За М. Білкуном*).

ІІ. Випишіть речення із заперечними частками. Розкажіть, яку роль вони виконують.

ПАМ'ЯТАЙМО

Написання *ні* разом

Визначення	Приклади
Частку ***ні-*** з прислівниками та займенниками, якщо вона не відокремлена від наступного займенника прийменником	***Ніхто, ніщо, ніде, нізащо, ніколи, ніскільки, нізвідки, ніяк***

Написання частки *ні* окремо

Визначення	Приклади
Частку ***ні***, вживану для заперечення ознаки чи предмета, а також у стійких словосполученнях, що мають характер заперечного звороту	***Ні*** *живий* ***ні*** *мертвий,* ***ні*** *риба ні м'ясо,* ***ні*** *сяк ні так*
Частку ***ні***, вжиту як повторюваний єднальний сполучник із заперечним значенням або як підсилювальна частка	***Ні*** *до роботи,* ***ні*** *до розмови;* ***ні*** *писати,* ***ні*** *читати;* ***ні один не зробив*** *так, як треба*
Частку ***ні*** при займенниках, якщо вона відділяється від займенника прийменником	*Ні* ***до*** *кого, ні* ***за*** *що, ні* ***з*** *ким, ні* ***на*** *якому*

253. **І. Прочитайте загадки — напишіть відгадки.**

1. Прийшов хтось та взяв щось, та пішов туди, ніхто не знає куди. **2.** Крутиться, вертиться, нікого не боїться, ходить весь вік, а не чоловік. **3.** Хоч я й без ніг, — біжу прудко; не сплю, не їм ні вдень, ні вночі, хоч ніколи не встаю з ліжка. **4.** Дівчині наказали з'явитися ані пішки, ані возом, ані полем, ані дорогою і стати між літом і зимою: як це зробити? **5.** Їде з села в село, не рухаючись з місця; ні рук, ні ніг не має, до кожного села доходить і нікому не звертає. **6.** Ні сучечок, ні листочок, а на березі росте. **7.** Котилася діжа, докотилася до камінця й розбилася — ніякий майстер не справить. **8.** Хто над нами догори ногами ходить, не страшиться й нікого не боїться? **9.** Серед села лежить шмат заліза — ніхто його не бере, бо в руки пече. **10.** Хоч не шию я ніколи, а голок завжди доволі. **11.** Лежить дошка в болоті, ані сохне, ні гниє, а людям користь дає. **12.** Ні вареник, ні варяниця, а на окропі вертиться. **13.** Ні вуж, ані гадюка, а смачна штука (*Загадки Явдохи Зубихи*).

ІІ. Поясніть написання слів з *не, ні, ані*.

254. **Спишіть, розкриваючи дужки. Прочитайте написане. Визначте стиль і тип мовлення. До чого закликає автор тексту? Назвіть уривок.**

Учитель словесності — це (не)професія, це покликання, це праця подвижницька й повсякчасна, це любов до учнів, до того (не)спокійного, допитливого, часом лінькуватого, часом (не)посидющого, племені юних душ... (Не)можна прищепити любов до рідної мови й літератури, якщо сам (не)любиш, (не)вболіваєш за долю української словесності. Треба наполегливо вивчати, знати нашу безсмертну спадщину — народні думи й пісні, поезію Шевченка, Франка, Лесі Українки, прозу Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Коцюбинського, Стефаника.

І, звичайно, треба жадібно читати літературу сучасну, (не)хай навіть (не)передбачену навчальними програмами: слово й література живуть, розвиваються, звучасть по-сучасному... (*Ю. Щербак*)

Подвижницький

ІІ. Назвіть частки. Підкресліть уже вивчені орфограми.

Службові частини мови. Вигук

§ 39. Вигук як особлива частина мови
§ 40. Правопис вигуків. Дефіс у вигуках. Кома і знак оклику при вигуках

§ 39. ВИГУК ЯК ОСОБЛИВА ЧАСТИНА МОВИ

О, мово рідна! Чиста, як роса,
Цілюща й невичерпна, мов криниця.
Святиня наша, гордість і краса,
Ти — розуму народного скарбниця.
Г. Столярчук

255. **І. Уважно прочитайте текст. Напишіть план прочитаного. Усно перекажіть зміст за планом.**

СЛОВА-КРИКЛИВЦІ

Постійне місце праці вигуків — текст. Упродовж віків у співпраці з нерозлучною інтонацією і сусідніми реченнями, мімікою та жестами вигуки спішать розповісти, що їх схвилювало.

Розмаїття

Саме знак оклику відмежовує вигуки від інших слів. Щоб не здаватися в мовленні непомітними й не загубитися серед інших слів, вигуки вимушені постійно вимовлятися з видільною інтонацією. Це єдиний і найпереконливіший сигнал усім, що вони — повноправні речення. Інтонація — це та внутрішня життєдайна пружина, яка робить вигук вигуком.

Багатозначною стала або стає більшість вигуків. Наприклад, вигук ***ах!*** здатний передавати захоплення, пригнічений стан, втому, незадоволення, роздратування, прикрість, раптовий здогад, спомин.

Отакі справи з вигуками. Це — слова-крикливці. Та ви їх не бійтеся. Вони вигукують, щоб розповісти нам про почуття людини та розмаїття світу (*За І. Вихованцем*).

ІІ. Письмово дайте відповіді на питання.

- Що відмежовує вигуки від інших слів?
- Які вигуки вважаються багатозначними?
- Для чого потрібні вигуки в нашому мовленні?

ПАМ'ЯТАЙМО

➲ ***Вигуком*** називається особлива незмінна частина мови, що виражає почуття, спонукання до дії, але не називає їх. Залежно від інтонації і змісту речення один вигук може виражати різні почуття. Вигуки, що вживаються зі значенням повнозначних частин мови, можуть виконувати синтаксичні функції.

Синтаксичні функції вигуків

Присудка	***Тьфу*** (*що зробив?*) *на ваші порядки!* (*М. Кропивницький*)
Прямого додатка	*Проспіва, протягне* (*кого? що?*) ***«ох!»***, *молока хильне за двох, і вертається до хати* (*С. Олійник*).

Обставини місця	*Хтось човен на море пустив, бурхнув він по хвилі, пірнає по волі, од берега* (*куди?*) ***геть*** *покотив* (*Є. Гребінка*).
Обставини способу дії	*І одного часу, як вибухне, так* (*як?*) ***ой-ой-ой!*** (*Остап Вишня*)
Самостійного висловлювання, рівнозначному реченню	*Сідлані коні готові,* ***геть із*** *ласкавих* ***тенет!*** (*М. Рильський*) Вигук ***геть*** керує родовим відмінком іменника ***тенет*** та прийменника ***із***. *Аж ген іздалеку у відповідь почулося:* ***го-ов!*** (*П. Тичина*)

Найчастіше вигуки вживаються в **розмовному** та **діалогічному мовленні**, в поезії, рідше — у прозі.

256. **І. Виразно прочитайте текст за ролями: *слова автора — Катруся — бабуся*. Визначте стиль і тип мовлення. Поясніть назву тексту.**

ХЛІБ СВЯТИЙ!

Принесла бабуся хліб з магазину. Катруся не голодна була. Покуштувала і аж ніс зморщила:

— Фе, який поганий!

Бабуся розсердилася й почала навчати внучку:

— Цить! Так ніколи не можна говорити про хліб. Коли він чомусь не подобається, кажуть: «Хліб негарно випечений...»

— Тю! А Юрчик теж не шанує хліба,— насупилася Катруся.— Не доїв надворі шматочка й кинув на землю.

— Ай, як недобре! — розгнівалася бабуся. І сказала внучці:

— І сама так не роби, і Юрчикові не дозволяй. Не доїла — однеси, у хлібницю поклади, пізніше доїси. Топтати хліб не можна. Хліб дає людям життя. Без хліба ж — голод, смерть. Скільки на світі людей повмирало без хліба! Хліб святий! (*За І. Сенченком*).

ІІ. Випишіть речення з вигуками. Поясніть, які почуття передаються за допомогою вигуків.

ПАМ'ЯТАЙМО

Розряди вигукві за походженняи

Непохідні вигуки	Похідні вигуки
Це слова-сигнали, що виражають почуття чи волевиявлення людини. Залежно від звукового складу вони поділяються на підгрупи	Утворились від інших частин мови: іменників, прикметників, дієслів, прислівників, які втратили граматичне й лексичне значення та почали сприйматися як вияв почуттів або волевиявлень людини. За способом творення вони поділяються на групи

Непохідні вигуки		Похідні вигуки	
Групи	**Приклади**	**Групи**	**Приклади**
Вигуки, що складаються з одного голосного звука (усі п'ять голосних, крім [и])	*а! е! і! о! у!*	Вигуки, що утворилися від самостійних частин мови і зберігають граматичну або скорочену форму цих слів	***Іменникові:*** *Господи! Боже! жах! слава!* ***Дієслівні:*** *рятуйте! даруйте! пробачте!* ***Займенникові й прислівникові:*** *отаке! стільки ж! спасибі!* ***Запозичені з інших мов:*** *айда!* (*татар.*), *алло!* (*англ.*), *браво!* (*італ.*), *караул!* (*тур.*)
Вигуки, складені з одного голосного та кінцевого ***й***	*ай! ей! ій! ей! єй! ой!*		
Вигуки, утворені: 1) з голосного й приголосного звука (односкладні); 2) з двох голосних та кількох приголосних (двоскладні)	*1) ах! ох! ух! ов! уф! гов! пхи!* *2) ага! ого! егей! нумо! овва! ану!*	Слова-оклики, якими кличуть або відганяють тварин, птахів чи звертаються до когось, привертають чиюсь увагу	*Соб-цабе! а бир-бир! новйо!* (*до овець*), *гулі-гулі!* (*до голубів*), *агусь! агусіньки!* (*до дитини*), *гусі-гусі!* (*до гусей*), *уть-уть!* (*до качок*), *паць-паць-пацю* (*до свиней*), *цуцу* (*до собак*). Ці вигуки вживаються і в переносному значенні
Вигуки, що складаються з приголосних або такі, що передають стан людини	*гм! хм!; тьфу! брр! тьху! тпру!*	Вигуки-фразеологізми, які втратили свої попередні значення й виражають різні емоції, настрої, дають певну оцінку явищам	*От горе! ось цитьте-бо! нене ж моя ріднесенька! біда та й годі! здоровенькі були! от тобі й на! хай тобі грець! от тобі й маєш! Господи ти Боже мій! Боронь Боже! оце так!* ***Наприклад:*** *І от тут і почалось,* ***Господи ти Боже мій!*** (*Остап Вишня*)
Залежно від змісту висловлювання, непохідні вигуки можуть подовжуватись, ускладнюватись частками та іншими вигуками	*а-а-а! ой-ой-ой! ану-ну! еге-ге! ну-бо! гай-гай!*		

257. І. Виразно прочитайте речення.

1. Тс! Цитьте! Ах! Боже мій! Перестаньте ж кричати! (*М. Коцюбинський*). **2.** Ну от тобі й маєш, та вдар ти об землю журбою! (*І. Верган*). **3.** Ах, яка глибінь альтова, наче в озері блакить (*П. Тичина*). **4.** О, за це молодець! — похвалить батько. — Отакий і рости сину, цікавий до всього: життя треба знати (*А. Головко*). **5.** Гей ти, доле моя, хоч тепер обізвись! (*В. Сосюра*). **6.** Ох і добре ж копається: земля — як пух, а лопата —

Альтовий, балаболка

немов пір'їнка (*І. Сенченко*). **7.** Цу-цу, скажені, схамениться (*Т. Шевченко*). **8.** Та цур йому, тій балаболці,— обізвався кобзар (*М. Стельмах*).

ІІ. Випишіть у дві колонки непохідні й похідні вигуки. Визначте групи вигуків.

ПАМ'ЯТАЙМО

Словотворення за допомогою вигуків

Визначення	Словотвір	Функціонування в реченні
На основі вигуків, насамперед непохідних емоційних, можуть утворюватися **нові слова**	***ах!*** *— ахати, ахання* ***ну!*** *— нукати, нукання* ***ох!*** *— охати, охання* ***геть!*** *— гетькати* тощо	*Та не* ***нукай****, коли не запріг, то не поганяй (М. Коцюбинський).* ***Ахало*** *і рвалося вітття на дубах. Дід* ***одгетькує*** *мене рукою і починає сміятися (М. Стельмах).*

258. **І. Виразно прочитайте текст. Назвіть малюнок рядками з тексту. Елементи якого типу мовлення використовує автор? Доведіть свою відповідь прикладами з прочитаного.**

У МОРІ МОЛОДОЇ ГОРІШИНИ

Від кам'янистої стіни ми ступили в море молодої горішини. Раптом поміж листя заворушилось грубе гілляччя, саме собою заворушилось, і страх, біда та й годі, охоплює тебе — бодай таке диво з див побачив. А коли гілляччя ще й посунуло через кущі, хряскаючи й шелепаючи, то душа й зовсім пішла в п'яти.

— Бач, лось який! — стиха мовив дід.

І лиш по дідовій мові ти застеріг, що це й справді лось подерся через кущі, понісши на голові важкі гіллясті роги, схожі на грубе гілляччя...

— Ой! Діду, а це що таке чубате?

Смугаста птаха, вся з жовтих та чорних пер, сяяла рудим чубом, сидячи на сучку осики, а дзьоба мала довгого й тонкого. Ну, не птаха, а цілісіньке тобі свято, що літає, гніздо в'є, пташенят годує.

— Одуд,— сказав дід.— Присів, мабуть, коло свого гнізда (*За Є. Гуцалом*).

Одуд

ІІ. Випишіть вигуки та слова, утворені з вигуків. Визначте розряд і групу вигуків. Слова, що утворилися з вигуків, розберіть за будовою.

§ 40. ПРАВОПИС ВИГУКІВ. ДЕФІС У ВИГУКАХ. КОМА І ЗНАК ОКЛИКУ ПРИ ВИГУКАХ

Мова, наша мова —
Пісня стоголоса,
Нею мріють весни,
Нею плаче осінь...
Ю. Рибчинський

ПАМ'ЯТАЙМО

Групи вигуків за значенням. Правопис вигуків

Правила	Приклади	Правила	Приклади
Емоційні — виражають почуття, стан, людини, настрій, реакцію на різні факти і явища	*а, ой, ох, фу, тьфу, ой лишенько* і подібні	Повторювані та подовжені вигуки пишемо **через дефіс**	***А-ах**, пахне!* — *мовив він* (*Панас Мирний*). ***Ой-ой-ой**, як запекло!* (*Марко Кропивницький*)
Наказово-спонукальні, які за ступенем категорчності поділяються на: 1) **власне наказові**; 2) **спонукальні**	*1*) *геть, годі, цить, марш, тсс, гайда;* *2*) *ну, нумо, нумте, ану*	Вигуки *цитьте, овва, гайда, нумо, леле, ануте* й подібні пишемо **разом**	***Ануте**, дівчата, звеличаймо панночку* (*Марко Вовчок*). ***Цитьте**, нехай говорить кум* (*М. Коцюбинський*)
Окличні, що служать засобом: 1) **звертання** до когось, привернення чиєїсь уваги; 2) вживаються для **прикликання** тварин; 3) включають **усталені форми** привітань, прощань, подяк, вибачень тощо	*1*) *ей, агов, алло, егей;* *2*) *кось-кось-кось, цу-цу;* *3*) *добридень, даруйте, їй-Богу, дякую, на добраніч* ***і подібні***	Усталені етикетні форми *будь ласка, на добраніч, до побачення, бувайте здорові, здоровенькі були* пишемо **окремо**	***Здоровенькі були!** — обидві мухи загули* (*Л. Глібов*). ***До побачення**, друже!* (*Т. Шевченко*). ***Бувайте здорові**, живіть багато, а ми вирушаєм до рідної хати* (*Нар. тв.*). ***На добраніч**, мамо!* (*Панас Мирний*)

Розділові знаки при вигуках

Правила	Приклади
Вигуки виділяємо комою, якщо вони стоять на початку або в кінці речення й вимовляються без підсилювальної окличної інтонації	***Гм**, дивуюсь я і прислухаюсь до пісеньки, що її сойка безсовісно вкрала в якоїсь пташини* (*М. Стельмах*)

Правила	Приклади
Вигуки, що стоять у середині речення й вимовляються спокійним тоном, виділяємо комами з обох боків	*Я тебе тоді підтримав,* ***о****, ще й як підтримав* (*Ю. Збанацький*)
Якщо вигук стоїть на початку або в кінці речення й вимовляється з підсилено-окличною інтонацією, після нього ставимо знак оклику, а наступне після вигуку слово, як правило, пишемо з великої літери	***О!*** *Та ви до всього ще і грамотні! — і вийняв із-за паска буквар, розгорнув, дав хлопцеві: —* ***Ану!*** (*А. Головко*)
Коли вигук, що стоїть у середині речення, вимовляється з підсиленням, після нього ставимо знак оклику. Найчастіше в таких випадках вигук виділяється ще й за допомогою тире, тоді наступне слово пишемо з малої літери	*Яким нестримним було бажання побувати й собі на тих хвильках посеред річки, скочити на ноги та й кинутись з берега в Десну і —* ***гей!*** *— з розмаху розбити на воді те ряботіння від сонця* (*П. Тичина*)
Не відокремлюються вигуки, що стоять на початку речення перед особовим займенником після якого йде звертання	***Ой*** *ти, Байдо та славнесенький! Будь мені лицар та вірнесенький* (*Нар. пісня*)
Кому не ставимо після часток, однозвучних з вигуками	***Ой*** *одна, я одна, як билиночка в полі* (*Т. Шевченко*)
Ніяк не виділяємо ***о, ой,*** коли вони стоять перед звертанням і тісно з ним пов'язані	***О*** *люде мій бідний, моя ти родино, брати мої вбогі, закуті в кайдани* (*Леся Українка*)

ОРФОГРАМА

Правопис вигуків

259. **І. Спишіть, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Які почуття надають вигуки висловлюванням?**

1. А то що? Ну (ну) Чого ж ти замовк? (*М. Кропивницький*). **2.** «Ой яка ж я без листячка негарна!» — жахнулася молода берізка (*О. Іваненко*). **3.** Гей (гей) яка ж то повинна бути битва, коли у коней встає пара, як туман з моря, коли стріли падають, як дрібен дощик, а мечі блищать, мов сонце у хмарі?! (*М. Стельмах*). **4.** Ах Яка ти, лисичко, довірлива (*Остап Вишня*). **5.** «Ого (го) (го)» — кричали якомога дужче (*Є. Гуцало*). **6.** Гей піду я в ті зелені гори, де смереки гомонять високі (*Леся Українка*). **8.** О краю мій, о рідна Україно! (*В. Сосюра*). **9.** Та ми ох ми ще добре пам'ятаєм ганебний час, коли навчили нас тюрму повсюдно називати раєм (*М. Рильський*). **10.** Ов(ва) Який розумний! (*І. Нечуй-Левицький*). **11.** Та(й) орав чумак край дороги. Гей цоб Цабе рябий тпру Край дороги (*Народна пісня*).

ПАМ'ЯТАЙМО

Звуконаслідувальні слова

Правило	Приклади
Звуконаслідувальні слова за допомогою окремих звуків і звукосполучень найчастіше відтворюють: 1. шуми різних природних явищ; 2. гуркіт та шум машин; 3. звукові сигнали тварин і птахів тощо	*1.Завірюха мете, завірюха гуде — **гу-гу-гу! гу-гу-гу!** — і хатини стоять аж по вікна в снігу* (*Л. Компанієць*). *2. **Брязь! дзень! брязь! дзень!** — валка рушила* (*Панас Мирний*) *3. **Кар-р-р!** — тривожно заскрипів птах і витягнув посивілу шию* (*М. Стельмах*)
На відміну від вигуків, звуконаслідувальні слова не виражають ні емоцій, ні волевиявлень. Але вони подібні за звуковим та письмовим оформленням. Звуконаслідувальні слова також можуть переходити до розряду самостійних частин мови й виконувати в реченні функції підмета, додатка, присудка, обставини	**1.** *А я у гай ходила по квітку ось яку, а там дерева люлі і все отак зозулі: **ку-ку!*** (*П. Тичина*). **2.** *Протягли своє **«ку-ку-рі-ку»** горлаті півні* (*Панас Мирний*). **3.** *І люблю, коли березовий сік накрапає із жолобка, він так гарно вистукує: **тьоп-тьоп**, що неодмінно завернеш до нього й присядеш навпочіпки* (*М. Стельмах*)

260. **І. Виразно прочитайте уривок. Які мовні засоби використовує автор? Доберіть до малюнка відповідні вигуки. Назвіть стиль і тип мовлення, якому вони притаманні. Дайте назву прочитаному уривку (підказка: українською мовою «рибалка» — це людина, яка ловить рибу, рибалить). Використовуючи вигуки та звуконаслідувальні слова, підготуйте розповідь про своє захоплення.**

Отетерілий

І раптом поплавок — сіп! А вас у серце — штрик! Ще раз — сіп! Ще раз — штрик! І ось — Боже мій! — ваш поплавок поїхав-поїхав-поїхав і зник під водою. Коли починає поплавок їхати-їхати-їхати, тоді у вас із-під серця щось холодне покотилося-покотилося-покотилося кудись униз. І ви почуваєте, що оте холодне вдарило вам у п'яти. І вашим п'ятам холодно. Ви за вудку — р-р-раз! — підсікли. І почуваєте, що в руках у вас щось тріпоче! І бачите, що ліска ваша натяглася, як струна, а вудилище — дугою і тремтить! Єсть! Він, короп!.. Раптом — р-р-раз! Лясь! Ви — смик! — ґачок порожній, а короп на мить отетерілий, ще стоїть перед вами... (*Остап Вишня*)

ІІ. Випишіть звуконаслідувальні слова. Утворіть від них іменники та дієслова.

ІІІ. Випишіть речення з вигуками. За табличкою зробіть морфологічний розбір вигуків.

Вигук	Похідний чи непохідний	Які почуття передає (емоційні чи волевиявлення)	Особливості написання (якщо є)	Розділові знаки

Узагальнення й систематизація вивченого

§ 41. Узагальнення й систематизація вивченого

§ 41. УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО

Як гул століть, як шум віків,
Як бурі подих — рідна мова,
Неволі стогін, волі спів,
Життя духовного основа.
М. Рильський

261. **І. Подумайте, як найшвидше визначити частину мови. Скориставшись довідником, продовжте висловлювання про самостійні частини мови та особливі форми дієслова.**

Іменником *називається...*
Прикметнимом *називається...*
Числівником *називається...*
Займенником *називається...*
Дієсловом *називається...*
Дієприкметником *називається...*
Дієприслівником *називається...*
Прислівником *називається...*

Для довідки

- ...самостійна частина мови, яка означає число, кількість предметів, їх порядок при лічбі й відповідає на питання *скільки? який? котрий?* У реченні виступає в ролі підмета, присудка, означення, додатка.
- ...самостійна частина мови, яка означає дію або стан предмета і відповідає на питання *що робить предмет? що з ним робиться?* У реченні найчастіше є присудоком.
- ...самостійна частина мови, що означає назву предмета і відповідає на питання *хто? що?* У реченні буває підметом, присудком, другорядними членами речення.
- ...самостійна частина мови, яка виражає ознаку предмета або його приналежність і відповідає на питання *який? яка? яке? які? чий? чия? чиє? чиї?* У реченні зазвичай є означенням.
- ...особлива незмінна форма дієслова, яка означає додаткову дію і відповідає на питання *що зробивши? що роблячи?* У реченні переважно виступає обставиною.
- ...самостійна частина мови, яка вказує на предмети, ознаки та кількість, але не називає їх. У реченні може бути підметом, додатком, означенням.
- ...незмінна самостійна частина мови, що передає ознаку дії, ознаку предмета або ознаку іншої ознаки і відповідає напитання *де? як? яким способом? коли? чому? скільки? якою мірою? для чого? з якою метою?* У реченні найчастіше виконує роль обставини.

- ...особлива форма дієслова, яка виражав ознаку предмета за дією і відповідає на питання *який?* У реченні переважно функціонує як означення.

II. Наведіть по два приклади перелічених частин мови. Пригадайте орфограми, пов'язані з написанням іменників, прикметників, числівників, займенників та вивчених у цьому навчальному році дієслів і їх особливих форм, прислівників.

262. **I. Виразно прочитайте обидва вірша. Визначте спільну головну думку, що їх об'єднує. Вивчіть за власним вибором один із віршів напам'ять.**

Вірш 1	Вірш 2
МОВА Ой яка чудова українська мова! Де береться все це, звідкіля і як? Є в ній ліс-лісок-лісочок, пуща, гай, діброва, Бір, перелісок, чорноліс. Є іще й байрак. І така ж розкішна і гнучка, як мрія. Можна звідкіля і звідки, можна і звідкіль Є у ній хурделиця, віхола, завія, Завірюха, хуртовина, хуга, заметіль. *О. Підсуха*	МОВА Сію дитині в серденьку ласку. Сійся — родися, ніжне «Будь ласка», Вдячне «Спасибі», «Вибач» тремтливе — Слово у серці, як зернятко в ниві. «Доброго ранку!», «Світлої днини!» — Щедро даруй ти людям, дитино. Мова барвиста, мова багата, Рідна і тепла, як батьківська хата. *В. Гринько*

263. **I. Користуючись довідником, закінчіть висловлювання.**

Незмінна службова частина мови, що виражає залежність іменника, прикметника, числівника, займенника від інших слів у словосполученні і в реченні, вказує на місце, час, причину, мету дії, називається...

Незмінна службова частина мови, що вживається для з'єднання однорідних членів і частин складного речення, називається...

Незмінна службова частина мови, яка служить для вираження додаткових відтінків значення в реченні або для творення деяких граматичних форм слів, називається...

Особлива частина мови, що виражає почуття і спонукання до дії, але не називає їх, називається...

Слово, що відтворює звуки навколишнього світу, називається...

Для довідки: *часткою, вигуком, сполучником, звуконаслідувальним словом, прийменником.*

II. Наведіть по декілька прикладів відповідних частин мови з орфограмами в написанні. Підкресліть орфограми, поясніть правопис.

264. **I. Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. А ви колись бачили вітряка? Якщо — ні, то уважно роздивіться малюнок і усно опишіть витвір «народних зодчих».**

II. Опишіть інші витвори «народної архітектури», про які ви дізналися на уроках української літератури та історії.

«З-ЗА ГАЮ КРИЛАМИ МАХАЄ»

Двоярусний, зодчий, млин, гребелька

Яких тільки конструкцій не створила народна уява — невеличкі, мовби на курячих ніжках, вітрячки-карлики з Полісся і велетенські двоярусні будівлі на півдні, що виднілися за кілька кілометрів. Жоден вітряк практично не повторювався — народні зодчі в такий спосіб намагалися увічнити своє небуденне мистецтво.

Історія вітряка — це, образно кажучи, історія нашого традиційного побуту. Адже де, як не біля млинів-вітряків, у давнину люди збиралися гуртом, ділили радість і смуток.

У багатьох піснях, легендах, приказках та прислів'ях опоетизовано невтомного трудівника. Увічнено образ вітряка і в художній літературі. З особливою любов'ю та теплотою змалював одвічних сільських вартових і Т. Г. Шевченко:

Ставок, гребелька і вітряк
З-за гаю крилами махає.
І дуб зелений, мов козак,
Із гаю вийшов та гуляє...

Вітряки нині стали вже рідкістю. Проте культура й освіченість будь-якого народу оцінюється по тому, як ставляться нащадки до своєї історії, своєї минувшини. Отож, щоб не переривалися довгі східці нашої пам'яті, мусимо берегти для прийдешніх поколінь вітряка на околиці (*За В. Скуратівським*).

II. Поясніть, як ви зрозуміли зміст останнього абзацу.

III. Випишіть слова з уже вивченими орфограмами. Назвіть частини мови, якими вони виражені. Сформулюйте орфограми. Наприклад: *з-за — прийменник, орфограма «написання прийменників через дефіс».*

265. **I. Уважно перечитайте епіграфи до параграфів. Підготуйте висловлювання на одну з тем за власним вибором.**

1. «Мова цілюще народне джерело».
2. «Щире слово, добре діло душу й серце обігріло».
3. «Значення мови в житті людини, народу».

Розвиток мислення й мовлення

§ 42. Відомості про мовлення
§ 43. Аудіювання (слухання — розуміння). Аудіювання тексту з елементами роздуму
§ 44. Аудіювання (слухання — розуміння). Аудіювання тексту з елементами опису процесів праці
§ 45. Аудіювання (слухання — розуміння). Аудіювання тексту з елементами опису предметів побуту
§ 46. Читання мовчки і вголос. Читання мовчки
§ 47. Читання мовчки і вголос. Читання вголос
§ 48. Говоріння. Письмо. Докладні і стислі, усні та письмові перекази за простим і складним планом
§ 49. Говоріння. Письмо. Діалогічне мовлення
§ 50. Говоріння. Письмо. Усні й письмові твори за простим і складним планом
§ 51. Говоріння. Письмо. Замітка в газету (інформаційна, дискусійна)
§ 52. Говоріння. Письмо. Твір-оповідання за наведеним сюжетом
§ 53. Говоріння. Письмо. Ділові папери. Розписка

Заговори, щоб
я тебе побачив.
Сократ

Дехто може подумати, що тут друкарська помилка. Як це — «побачив»? «Почув» — ось так буде правильно. Ні — саме «побачив»! **Побачити** не тільки зовнішність — одяг, риси обличчя, а й внутрішній світ людини, тобто отримати уявлення про неї, можливо лише тоді, коли вона заговорить. А під час розмови розкриється і вихованість, і загальний рівень культури. Це особливо важливо при знайомстві, коли складається так зване «перше враження», яке, повірте, дуже важко потім змінити.

Отже, **побачити** тебе людиною творчою, яка вміє яскраво й точно передати зміст почутого або прочитаного та самостійно вибудувати текст, зарадить робота над переказами. Переказ докладний — це засіб збагачення мови, засвоєння її скарбів, зібраних і відшліфованих майстрами слова, тому що в його основі лежить відтворення змісту тексту в усьому його багатстві, з використанням образних висловів письменника.

Виховувати вміння оминати другорядні подробиці, виділяючи головне — завдання стислого переказу. Наступний етап розвитку мовної особистості — створення власних усних та письмових висловлювань.

Побачити в тобі людину розвинену, що впевнено почувається в різноманітних мовних ситуаціях, допоможуть вправи з діалогічного мовлення, які містять: запис реплік за прочитаним або прослуханим зразком, дискусію на основі прочитаного матеріалу, самостійну побудову діалогу (дискусії).

Показати себе оратором, інтонаційно та орфоепічно правильно передаючи найтонші відтінки рідної мови, матимеш змогу під час читання вголос.

Аудіювання та читання мовчки покликані розвивати здатність миттєво схоплювати й осмислювати інформацію прослуханого або прочитаного повідомлення.

До речі, інформація, вміщена у твоїй книзі, дуже різноманітна. І, якщо твій улюблений предмет фізична культура, міжпредметний зв'язок з цією дисципліною також є у підручнику.

Стати кореспондентом стінної (а, може, й справжньої) газети дає можливість ретельне ознайомлення зі змістом і виконання завдань «Замітка в газету».

Долучитися ж до світу ділових людей ти зможеш за допомогою ділових паперів.

Позбутися, чи хоча б зменшити кількість прикрих помилок у мовленні та мовному оформленні, сприятимуть правила українського правопису, вміщені у першій частині твого підручника, та «порадник з культури мовлення».

І, насамкінець, заговорити українською мовою означає **показати**, що ми — українці. Бо все вищесказане зведеться нанівець, коли не усвідомимо, яку величезну роль у формуванні суспільства відіграє рідна мова. «Без мови — нема народу»,— підкреслювали класики української літератури, а якщо продовжити — нема держави, нема України. А щоб цього не сталося, шануймо рідне слово, спілкуймося багатою і красивою, невичерпною і милозвучною українською мовою. Спілкуймося, щоб **бачити** одне одного, щоб нас **бачили** у світі.

§ 42. ВІДОМОСТІ ПРО МОВЛЕННЯ

Прийняла я дарунок від нені — то мова,
Тому скарбу ніколи не скласти ціни,
Моє серце вона осява барвінково,
Будьте вдячні матусі, і дочки й сини!

Л. Забашта

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Відомості про одні й ті самі події та явища можна висловити по-різному. Для того щоб якнайкраще передати зміст повідомлення, треба не тільки знати правила правопису, але й уміти користуватися багатством мови, добирати потрібні слова та їхні форми, дотримуватись відповідного стилю мовлення.

➲ ***Стилістика*** — розділ мовознавства, що вивчає особливості мовних стилів. **Мовним стилем** називається сукупність ознак у використанні засобів мови. В українській літературній мові розрізняють п'ять основних стилів: розмовний, публіцистичний, науковий, діловий і художній.

Характеристикою **розмовного стилю** є: використання розмовної лексики, фразеологізмів, слів з емоційним забарвленням (вигуків, звуконаслідувальних слів). Речення найчастіше прості. Часто використовуються неповні речення. Уживаються пряма мова й діалог. **Публіцистичний стиль** використовують у газетних або журнальних статтях. Як і розмовний, цей стиль емоційно насичений, але в ньому рідко вживаються розмовно-побутові вирази, натомість переважає суспільно-політична лексика. Широко використовуються складні (складнопідрядні) речення, багато питальних і окличних. Застосування слів-термінів — ознака **наукового стилю**. Йому притаманні поширені та складні речення зі сполучниками *якщо, щоб, тому що, бо*. **Діловий стиль** мовлення використовується в офіційних документах. Слова в ньому виступають тільки в прямому значенні, емоційно забарвлена лексика не вживається. Діловому стилю властиві свої терміни, стандартизовані вислови-штампи, усталений порядок слів, певне

зовнішнє оформлення: поділ на статті, параграфи, пункти, відповідне розміщення частин тощо. У **художньому стилі** переважають слова емоційно забарвлені. Широко вживаються слова в переносному значенні, порівняльні звороти, частки. Багато неповних, питальних та окличних речень.

- ***Текстом*** називається відтворена письмово або в друкованому вигляді авторська праця, документ, пам'ятка і под. Основними ознаками тексту є: наявність теми та головної думки, використання відповідних мовних засобів (вживання сполучників, займенників, прислівників, синонімів тощо).

Частини загальної теми тексту називаються **мікротемами**. Залежно від структури повідомлення їх може бути декілька. Мікротеми не розкривають зміст тексту в цілому, вони пояснюють тільки окремі частини висловлювання. В одному з речень сформульовано головну думку, мікротему, яку розкривають інші речення цієї частини тексту. Речення, об'єднані мікротемою, утворюють абзац. **Абзац** — це відступ у початковому рядку тексту, тобто об'єднані за змістом висловлювання від одного відступу до іншого. Складаючи **план**, необхідно визначити мікротеми, коротко й чітко назвати їх. Назви мікротем є пунктами плану.

- ***Тема*** тексту — це його зміст, те, про що (або про кого) в ньому йдеться. Тему тексту автор розкриває поступово, переходячи від однієї частини до іншої.

Заголовок тексту стисло передає тему або головну думку висловлювання.

Найчастіше текст твориться в такій послідовності: основне твердження або теза; доказ; висновок.

Творення тексту

Частини висловлювання	Текст
Твердження	УНІКАЛЬНА БІОЛОГІЧНА ЛАБОРАТОРІЯ Молоко, як кажуть, у корови на язиці. Згадаймо, скільки має потрудитися тварина, щоб подарувати нам ні з чим не зрівняний своїм запахом, смаком, неоціненністю продукт. Цілісінький день трудиться вона в пошуках смаковитих трав. «Доки роса,— стверджує приповідка,— доти й трава корові». Ось чому виганяють худобу на пасовисько ще до схід сонця.
Доказ	Та ось підбилося сонце, спала роса, і тварини роблять перепочинок. Умовний він, той спокій. Стоячи чи лежачи, корівки не залишаються без діла — потрібно жуйку жувати, щоб в обід віддячити турботливій господині духмяним молоком...
Висновок	Не кожен, очевидно, знає, що для відбору поживної трави у тварин припасовано на язиці та в роті 25 тисяч сосків. Воістину унікальна біологічна лабораторія! (*За В. Скуратівським*)

Значення частин мови в різних стилях мовлення

Морфологічна стилістика ознайомлює з функціями частин мови в різних стилях мовлення.

Іменники	Прикметники
Використовуються в усіх стилях мовлення — розмовному, науковому, офіційно-діловому, публіцистичному, художньому. Стилістичні властивості іменника виявляються в паралельному вживанні закінчень іменників чоловічого роду однини в давальному та місцевому відмінках; у використанні безприйменникового і прийменникового родового відмінка на означення приналежності; у використанні кличної форми; у вживанні паралельних форм роду окремих іменників; у вживанні форм множини іменників у значенні однини й однини в значенні множини.	Також використовуються в усіх стилях мовлення. Вони називають ознаки предметів і тим виділяють їх з-поміж інших. Паралельні форми ступенів порівняння прикметників пов'язуються зі стилями мовлення. Так, проста форма вищого ступеня вживається в усіх стилях; складена — переважно в офіційно-діловому та науковому; проста форма вищого ступеня з підсилюючими словами ***багато, значно, далеко*** притаманна художній та публіцистичній літературі; проста форма вищого ступеня з підсилювальними словами ***куди, ще*** властива розмовно-побутовому стилю. Повна форма прикметників чоловічого роду на ***-ий, -ій*** є загальновживаною. Повна форма прикметників жіночого роду на ***-ая, -ее, -ії*** вживається тільки у фольклорі та поетичному мовленні ***(веселая, сумнії)***. Коротка форма прикметників чоловічого роду використовується в усному розмовному мовленні ***(певен, згоден)***, у фольклорі та поетичному мовленні ***(славен, зелен)***.
Числівники	**Займенники**
позначають кількість предметів. Тільки вони роблять це найдосконаліше. Числівник завжди стоїть перед іменником, вказуючи на кількість предметів, які той (іменник) називає.	використовуються в усіх стилях мовлення як засоби смислового зв'язку. Стилістично виразним є займенник ***ти***, що вживається при звертаннях у художньому стилі, а також у значенні узагальненої особи. Присвійні займенники ***мій, твій, свій, наш*** надають мовленню емоційності. Займенник ***Ви*** у ввічливо-пошанному значенні вживається в окремих жанрах офіційно-ділового мовлення (заява, доповідна записка), а також у листуванні — з метою вираження глибокої пошани до адресата. Розмовного відтінку надають мовленню неозначені займен-ники, утворені за допомогою часток ***будь-, небудь-, казна-, хтозна-***

Форми часів і способів дієслів	Прислівники
Також мають стилістичне навантаження. Форми часу дієслів у їх основному значенні вживаються в усіх стилях сучасної української мови з метою точного називання часу дії відносно моменту мовлення про неї. У художньому, публіцистичному та розмовному стилях один час дієслова може вживатися в значенні іншого	Властиві всім стилям мовлення. Вони увиразнюють ознаку дії, ознаку іншої ознаки, предмета, пов'язуючись у реченні з дієсловом, прикметником, іншим прислівником, іменником. Значна група прислівників вносить у висловлювання найтонші емоційні відтінки й використовується у розмовному та художньому стилях ***(блискуче, лагідно, щиро)***. У науковому стилі прислівники забезпечують точність наукової інформації ***(симетрично, паралельно, фонетично)***. В офіційно-діловому стилі добір прислівників підпорядковується точності офіційно-ділового спілкування. У розмовному стилі — це засіб, що забезпечує безпосереднє спілкування ***(приміром, ген-ген, аніскілечки)***
Синонімічні прийменники	**Частки**
У сполученні з іменниками вносять у висловлювання різні відтінки. Наприклад, прийменники ***біля, край, коло, при*** — синоніми; всі вони виражають просторову близькість. З них ***біля*** — загальновживаний для всіх стилів. ***Край, коло, при*** мають розмовний відтінок і зустрічаються виключно в художніх стилях. Повторення прийменника в публіцистичному та художньому стилях служить для увиразнення висловленого	Можуть вносити різні смислові відтінки в значення слів, словосполучень і речень. Вони надають висловлюванню емоційної забарвленості, що розкривається в контексті. Частки широко застосовуються в розмовному, художньому і публіцистичному стилях
Вигуки	**Звуконаслідувальні слова**
Не властиві офіційно-діловому та науковому мовленню. Вигуки виражають різні емоції: здивування, захоплення, радість, жаль, горе, страх, ненависть тощо. Вони надають мові емоційності, урізноманітнюють її	Належать до стилістичних засобів художнього мовлення. Художнім описам і розповідям вони також надають виразності, емоційності

266. Попрацюйте з текстом:

- доведіть, що прочитане є текстом;
- назвіть стиль мовлення;

- визначте головну думку (тему) висловлювання;
- дайте заголовок тексту;
- поясніть поділ тексту на абзаци, сформулюйте мікротему кожного з них;
- прокоментуйте послідовність творення тексту;
- з'ясуйте функціональне значення частин мови в тексті.

Якщо уявити, що світ, який нас оточує,— це поле, а слова, які називають предмети навколишнього світу,— рослини на цьому полі, то в кожної людини таке поле покрите рослинністю далеко не однаково. Одні предмети і їх назви людина знає краще, інші — гірше, третіх не знає зовсім. Найважче засвоюються і найшвидше забуваються книжні слова: абстрактні поняття, терміни різних наук, слова, що вийшли з ужитку, але вживаються для характеристики інших епох.

Абстрактний, інтелект, гармонійний

Людині завжди буває образливо не розуміти того, що розуміють інші, не знати того, що знає більшість людей її оточення. Добре, якщо таке почуття образи примусить людину позбутися прогалини в знаннях. Погано, якщо хтось складе руки і заявить: «З мене вистачить тих знань, що є».

Уміння знайти відповідне слово для кожної мовної ситуації створює ту єдність форми і змісту, яка робить мову красивою, такою, що вражає і надовго запам'ятовується. Уміти бачити предмет, знаходити для нього найточніше, а не найгучніше слово, найдохідливіший образ, найдоречнішу оцінку — це значить уміти передати свої враження так, що читачі цей предмет начебто побачать вашими очима.

Між мовною убогістю і багатослів'ям прямий зв'язок: чим менший у людини запас слів, тим більше їх піде на висловлювання, здавалося б, зовсім простої думки. Уміння чітко мислити, багата уява, достатній запас слів дають змогу людині стисло й небагатослівно говорити.

Розвивати в собі чуття слова найкраще за допомогою читання. Розширює словниковий запас і заучування напам'ять віршів та високопоетичних прозових уривків. Корисне для: збагачення словника й переписування того, що вам дуже сподобалось. Особливо ж велику користь це дає в дитячі та юнацькі роки.

Життєвий досвід показує, що одне вміння «гладенька» говорити, не роблячи грубих помилок і користуючись переважно готовими формулами, ще не свідчить ні про високий інтелект, ні про глибоку внутрішню культуру, ні про справжню мовну культуру. Це лише перший крок на тому довгому шляху, який приведе до прекрасної хвилини, коли про вас скажуть, що ви — людина високої культури, що у вас гармонійно поєдналися зовнішня культура (поведінка, одяг, звички), високий інтелект (уміння мислити самостійно, чітко) і багата мовна культура (*За А. Коваль*).

§ 43. АУДІЮВАННЯ (СЛУХАННЯ — РОЗУМІННЯ). АУДІЮВАННЯ ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

Ти не загинеш, Україно!
І мова прадідна твоя,
що кожне слово в ній перлина,
не вмре повік.

М. Чернявський

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Завданням аудіювання є перевірка вмінь і навичок сприймати на слух незнайомий за змістом текст з одного прослуховування.

Для того щоб правильно відповісти на всі питання й отримати максимальний бал, необхідно:

1) зрозуміти мету висловлювання та фактичний зміст твору (або уривка);
2) вміти визначити головну думку, причиново-наслідкові зв'язки, виражально-зображувальні засоби прослуханого тексту;
3) знаходити наявні в тексті образи та давати оцінку прослуханому.

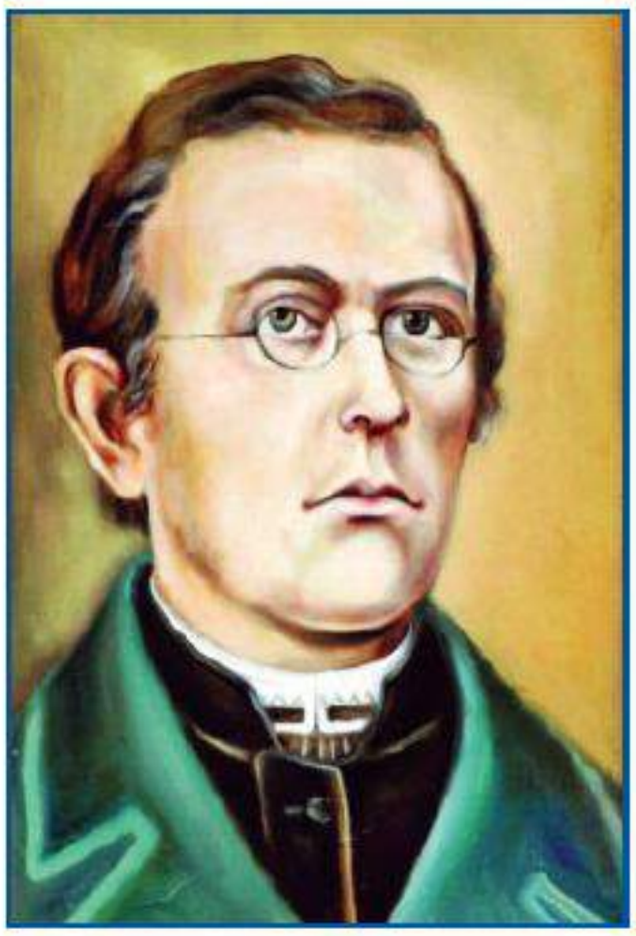
Усі ці критерії беруться до уваги під час оцінювання роботи.

267. I. Ознайомтесь із текстом.

«ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНИ НІ СЛАВА, НІ ВОЛЯ...»

Хіба погано, коли ви починаєте думати й запитувати: хто я, якого роду, ким були мої прадіди сто, п'ятсот, тисячу літ тому?

А коли людина замислюється над цим, то починає розуміти, що українці мають славну історію і традиції. Цілий світ поважав їх за це. Маємо ми й свою державу, а кожна держава має свої національні символи, які люди шанують і бережуть. Три основні символи України — Герб, Прапор, Гімн, котрі мають давню й цікаву історію.

М.М. Вербицький (1815–1870 рр.)

Національний Гімн України — це урочиста пісня, символ нашої державної єдності, яку більше століття тому написали Павло Чубинський та композитор Михайло Вербицький. Слова Гімну, які були надруковані вперше в 1863 році, так припали до серця всім українцям, що вони навіть приписували їх Тарасові Григоровичу Шевченку!..

А починався гімн так:

Ще не вмерла України ні слава, ні воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці,
Запанує і ми, браття, у своїй сторонці.

П.П. Чубинський (1839–1884 рр.)

Національний прапор України — це синьо-жовтий (жовто-блакитний) прапор. Він має досить давнє походження. Поєднання цих двох кольорів зустрічається на гербах і прапорах нашого славного народу не лише за часів козацької вольності, а й набагато раніше — за княжої доби.

Чому саме ці два кольори вибрали для нашого прапора? Жовтий колір — це колір пшеничної ниви, колір хліба-зерна, що дарує життя всьому сущому на землі. Жовтий колір — це ще й колір жовтогарячого сонця, без лагідних променів якого не дозрів би, не заколосився життєдайний хліб.

Ну а блакитний, синій колір про що нам говорить? Звичайно, це — колір ясного, чистого, мирного неба, де живе-розкошує, приносить радість усім жовтогаряче сонце! А невже без живлющої матері-води визрів би й заколосився хліб? От вам і ще один блакитний колір — колір цариці-води.

Отже, колір жовтий — колір хліба, життя, а блакитний — це колір неба, води, колір миру. Тому, мабуть, народ України й вибрав поєднання цих кольорів для свого національного прапора.

Золотий тризуб на блакитному тлі як символ влади — дуже давній знак. Він зустрічається ще з часів Київської Русі, зокрема — на монетах київського князя Володимира Великого, який жив більше тисячі років тому. Отже, нашому гербу більше тисячі років!

Чому саме тризуб вважають гербом України? Мабуть, тому, що число «три» завжди вважалося числом казковим, чарівним. Пригадайте лишень народні казки, у яких зібрано мудрість народу за чимало століть його існування. Там ви знайдете розповідь про трьох богатирів, про три бажання, які виконують чарівники, розповіді про три дороги, що лягають перед казковими героями тощо...

А ще в тризубі відображено триєдність життя. Це — батько — мати — дитя, які символізують собою силу, мудрість, любов. Адже тато — найдужчий, мама — наймудріша, а дитя — це плід любові. Оці всі речі й відбито в тризубі — гербі України (*422 сл. з часопису*).

II. Дайте відповіді, обравши один із варіантів, та виконайте завдання до останнього питання.

1. У світі народи поважають:
   А за численність;
   Б за географічне розташування держави, у якій вони мешкають;
   В за наявність історії і традицій;
   Г за мовні ознаки.
2. Держави, в т. ч. й Україна, мають стільки основних національних символів:
   А два; Б три;
   В чотири; Г п’ять.

3. Гімн — це:
   А велична поема;
   Б урочиста пісня;
   В народна дума;
   Г віншувальний вірш, покладений на музику.

4. Слова нашого Гімну написав:
   А Тарас Шевченко;
   Б народ України;
   В Павло Чубинський;
   Г Михайло Вербицький.

5. Текст урочистої пісні вперше було надруковано:
   А 1763 р.;
   Б 1861 р.
   В 1863 р.;
   Г 1761 р.

6. В українській символіці поєднання двох кольорів нашого прапора почали використовувати:
   А за часів козацької вольниці;
   Б у часи Української Народної Республіки;
   В за княжої доби;
   Г після проголошення незалежності України.

7. Жовтий і блакитний кольори означають:
   А жовтий — це колір миру, а блакитний — колір життя;
   Б і жовтий, і блакитний кольори символізують життя;
   В блакитний — це колір миру, а жовтий — колір життя;
   Г і блакитний, і жовтий кольори символізують мир.

8. Тризуб, символізуючи владу, зображували:
   А на синьому тлі;
   Б на червоному тлі;
   В на блакитному тлі;
   Г на жовтому тлі.

9. У давнину тризуб використовували:
   А на прапорах Ярослава Мудрого;
   Б на коругвах Святослава;
   В на монетах Володимира Великого;
   Г на коронах давньоруських князів.

10. Скільки років Тризубу?
   А Понад сто;
   Б близько тисячі;
   В понад тисячу;
   Г тисяча.

11. Казковим, чарівним числом у наших предків уважалось число:
   А сім;
   Б тринадцять;
   В три;
   Г один.

12. Наш Герб символізує:
   А трьох богатирів;
   Б триєдність життя;
   В три дороги;
   Г три бажання.

III. Поділіть текст на тематичні блоки.

IV. Використовуючи орієнтовний план до кожної теми, напишіть переказ прослуханого тексту за варіантами.

I варіант

Орієнтовний план

1. Гімн — символ державної єдності.
2. Автори урочистої пісні.
3. Початок Гімну.

II варіант

Орієнтовний план

1. Жовтий — колір хлібної ниви, колір сонця.
2. Синій — колір неба, колір цариці-води.
3. Вибір народу України.

III варіант

Орієнтовний план

1. Давній символ влади.
2. Число три — чарівне, казкове.
3. Триєдність життя.

§ 44. АУДІЮВАННЯ (СЛУХАННЯ — РОЗУМІННЯ). АУДІЮВАННЯ ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРОЦЕСІВ ПРАЦІ

Мово моя материнська,
Квітни в душі й на вустах.
Ти — мій рушник український,
Ти — моя доля, мій шлях.

І. Чернецький

268. **І. Ознайомтесь із текстом.**

ПРО ТОЛОКУ, ОБЕРЕГИ ТА ІНШЕ

Оберіг, каркас, толока, глей, глиця

Колись, якщо батько збирався ставити хату синові, який одружився і вже має свою сім'ю, то восени, на тому місці, де планується дім, сіяли жито. І за тим, як воно восени сходить і кущиться, як навесні оживає, чи дружні дає паростки, пильно стежили. Гарне жито —ознака того, що життя в новій хаті буде гарне й дружнє.

На закладку хати збиралися всі — від найстарішого до найменшого. У яму, куди закопували перший із чотирьох основних стовпів, кожен із членів сім'ї кидав дрібну монету — щоб хата була багата.

Майстер, якого запрошували на весь період будівництва (якщо сам господар не міг виконувати цю роботу), виготовляв невеликий

А.Д. Базилевич. Ілюстрації до «Енеїди» І. Котляревського (1968 р.)

дерев'яний хрест, який кропили свяченою водою (така вода мала бути в кожній оселі протягом усього року) і прибивали до першого основного дерев'яного стовпа. Хрест кріпився назавжди, потім, замурований глиною, він правив за своєрідний оберіг, який мав захищати і хату, і її мешканців від усяких життєвих неприємностей. Майстер відтепер ставав головною фігурою в сім'ї на час будівництва. З ним радились і про матеріали, і про ціну на них, і про харчі для робітників, яких, до речі, підбирав сам майстер. Робітники ставили дерев'яний каркас хати, а також улаштовували покрівлю, після чого господарі збирали толоку.

Толокою (гуртом) обмазували хату. На толоку намагалися ходити всі жителі села без запрошень. Від кожної хати мав прибути робітник — це давало гарантію того, що коли комусь доведеться збирати толоку, то і йому ніхто не відмовить. Толоку зазвичай збирали в неділю — вільний від основної роботи день. Обмазували хату глиною або глеєм певної концентрації, тобто розбавленими піском. У розчин також додавали солому або глицю. Вимішували розчин кіньми. Майстер весь час слідкував за концентрацією розчину і давав команду до початку обмазування. На толоку ходили зі своїм інструментом. Чоловіки брали вила, а жінки — відра. Із вилами-гарпуном працювали два чоловіки. Вила-гарпун мали зуби, зігнуті під кутом 90° (виготовляли їх у кузні), ручку довшу, ніж звичайно, прикріплений міцний мотузок. Два чоловіки, із яких один тримав гарпун за ручку, а інший — за мотузок, заглиблювали вила у розчин і виривали вальки; інші чоловіки звичайними вилами конвейєром передавали їх далі до жінок, що обмазували хату, розбавляючи розчин водою, яка у них весь час була у відрах.

Квітку — букет квітів — майстри ставлять, скінчивши певну ділянку роботи. Квітка символізує завершення процесу, а також натякає господарям, що слід пошанувати майстрів.

По закінченні обумовлених договором робіт господарі розраховуються із робітниками. Загальну суму передають майстрові, який і повинен по справедливості наділити всіх виконавців робіт. З цієї ж суми майстер виділяє господарям невелику, скоріш символічну частку «на огорожу» — за допомогу й гостинність. Для розрахунку вибирають такий день, коли робітники із дружинами зможуть прийти

до господарів. Після розрахунку починається пригощання. Причому частують не тільки господарі майстрів, а й майстри господарів.

Чи ж не прекрасна традиція? Знаючи, що робота завершиться таким ритуалом, певно ж, у процесі праці обидві сторони мусили «берегти обличчя».

Нам здається, що такі стосунки, де, віддаючи данину професійній майстерності, водночас шанують людську гідність, варті наслідування (*З кн. «Чим хата багата»; 476 сл.*).

II. Дайте відповіді, обравши один із варіантів, та виконайте завдання до останнього питання.

1. На місці зведення хати колись сіяли:
   А овес;
   Б жито;
   В пшеницю;
   Г всяку пашницю.
2. В яму, куди закопували перший стовп, кидали дрібну монету для того:
   А щоб життя в новій оселі було гарним;
   Б щоб стосунки між мешканцями нового житла були дружніми;
   В щоб хата була багата;
   Г щоб добре родила городина.
3. Хрест, прикріплений до першого основного стовпа, відігравав таку роль:
   А слугував місцем, де люди сходились на спільну молитву про успішне закінчення роботи;
   Б у новому помешканні там мали бути розміщені хатні образи;
   В хрест правив за оберіг, який мав захищати хату та її мешканців від усяких життєвих непрємностей;
   Г це був своєрідний громовідвід, що мав оберігати оселю від блискавки.
4. Люди збиралися на толоку:
   А після встановлення хреста;
   Б після того як робітники ставили каркас і влаштовували покрівлю;
   В після обрання майстра;
   Г після того як майстер підбере працівників.
5. Толокою на будівництві:
   А обмазували хату;
   Б вкопували стовпи;
   В облаштовували покрівлю;
   Г будували каркас оселі.
6. На толоку намагалися ходити всі мешканці села:
   А бо це був давній звичай;
   Б бо про допомогу просив односельців господар;
   В бо це гарантувало, що коли комусь доведеться збирати толоку, то йому ніхто не відмовить;
   Г з поваги до майстра, який скликав людей.

7. Толоку збирали переважно:
   А навесні;
   Б влітку;
   В восени;
   Г у неділю.

8. У розчин, яким обмазували хату, колись додавали:
   А цемент;
   Б солому;
   В гравій;
   Г керамзит.

9. Чоловіки й жінки приносили на будівництво таке приладдя:
   А чоловіки приносили відра з водою, а жінки — вила;
   Б жінки приносили матеріал для розчину, а чоловіки — відра з водою;
   В чоловіки приносили вила, а жінки — відра з водою;
   Г і чоловіки, і жінки приносили відра з водою.

10. «Квітка», поставлена майстрами, сповіщала господарів:
   А про закінчення роботи на цей день;
   Б про виконання певної ділянки роботи;
   В про те, що слід пошанувати майстрів;
   Г про завершення процесу всього будівництва.

11. З найманими робітниками по справедливості розраховувався:
   А господар;
   Б майстер;
   В господиня;
   Г учасники толоки.

12. Символічну суму виділяли господарям:
   А «на городину»;
   Б «на гараж»;
   В «на огорожу»;
   Г «на пригощання».

ІІІ. Отже, яку діяльність можна назвати «толокою»? Чи є толока у вашій школі? Напишіть твір-розповідь про свою участь у трудовій діяльності.

§ 45. АУДІЮВАННЯ (СЛУХАННЯ — РОЗУМІННЯ). АУДІЮВАННЯ ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРЕДМЕТІВ ПОБУТУ

Я лілея у ставочку,
Я — дівчина у віночку,
Рясноягідна калина,
Твоя доля, Україно.
М. Харченко

269. І. Ознайомтесь із текстом.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІГРАШКА

Першим творцем іграшки була сама дитина. Народна іграшка народжувалась у зв'язку з природною потребою дитини пізнавати світ, творчо і самостійно його осмислювати.

Особливості світосприймання кожного вікового періоду впливають на естетичне оформлення іграшки, її декоративне оздоблення за допомогою різних народних промислів — різьби, декоративного розпису, інкрустування.

Декоративний, інкрустування, ружа, вохристий

Українська народна іграшка несе малятам доступні знання про працю, відпочинок людей у давнину, їхній побут, мистецтво, життя загалом. Народна іграшка в дитячих руках є тією ниточкою, яка з'єднує людину з історією її Батьківщини.

Українські народні іграшки надзвичайно різноманітні, отже, відрізняються регіональними та видовими особливостями, їх можна поділити на кілька видів: дерев'яні, глиняні, м'які (ганчіркові), солом'яні та іграшки з природного матеріалу. Іграшки відмінні за кольором, формою, візерунком, оздобленням, технікою виготовлення відповідно до регіону їх виготовлення та авторських задумів. Найвідоміші місця виготовлення іграшок — це Прикарпаття (Косів, Кути), Львівщина (Яворів, Стара Сіль), Полтавщина (Опішня, Хомутець), Дніпропетровщина (Петриківка), Волинь (Ковель). Є свої майстри дитячої іграшки на Київщині, Хмельниччині, Вінниччині, Одещині.

З усіх глиняних іграшок, які виготовляли в Україні, свищик — найулюбленіша і найпростіша іграшка для малят. У сиву давнину вважалося, що свищик відганяє злих духів від дитини. Найвідоміші із свищиків — косівські пташки, коники, цапки, баранці.

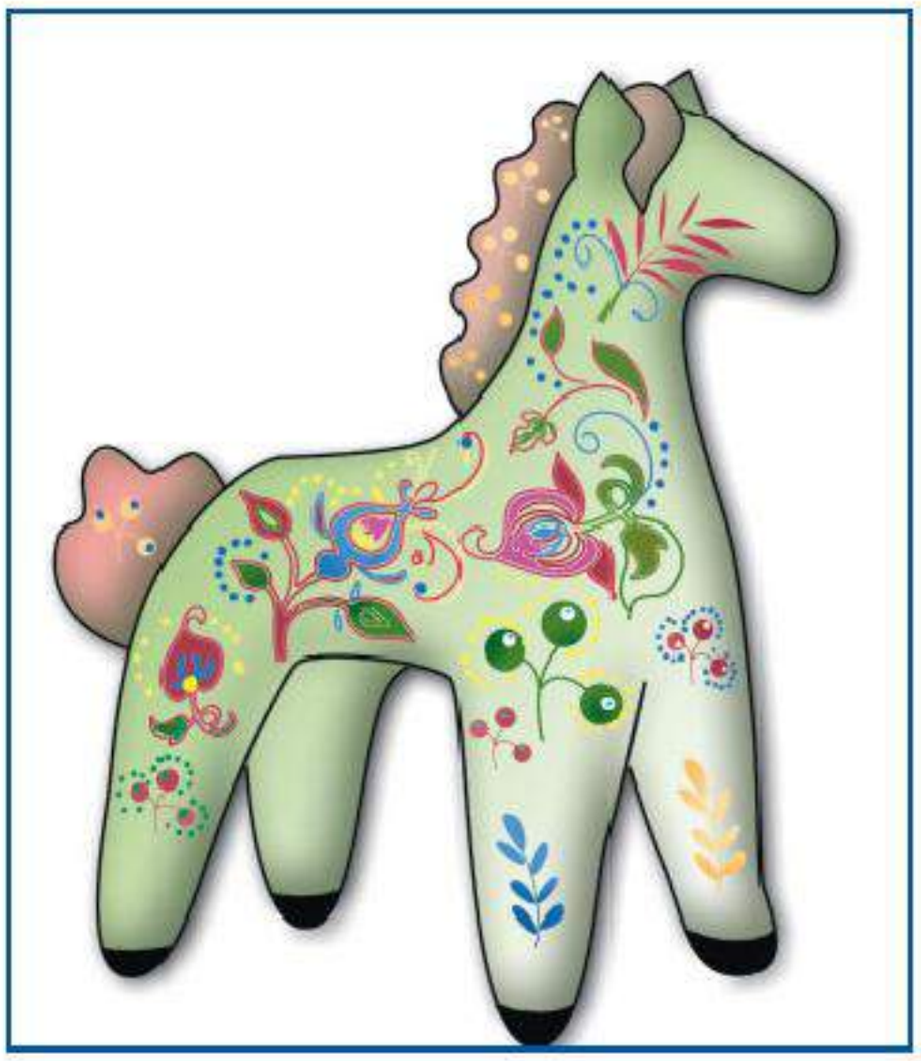
Найпоширеніші свистунці — півники. У них піднята голова, розширений у боках тулуб, згладжена горизонтальна спинка, короткий зрізаний хвіст — свищик. Півники стоять на кортких ногах на округлій підставці, витягнувши вперед шию, ніби готові заспівати.

Цікаві й коники з такими самими короткими ногами у вигляді підставки. Більше уваги майстри приділяли формуванню голови коня, передаючи характерні риси цих тварин.

Карпати славляться дерев'яною іграшкою. Саме звідси привозять сопілки, дудочки, ляльок, грибочки, писанки, дерев'яний посуд та інші вироби у подарунок дітям.

В іграшках-забавках Яворівщини виявляється міцний зв'язок із традиціями народного життя. Предмети побуту, посуд, знаряддя праці, одяг — усе це відтворюється у народних іграшках: скриня, стільці, лави, стіл, колиска, ліжко, іграшкові меблі, виконані в мініатюрі, повторюють оригінал. Іграшки виготовляли з дерева: явора, липи, осики, верби, сосни, рідше з бука і груші. Художня виразність іграшки досягалась різьбленням, моделюванням, а розпис підсилював декоративність. На природному

тлі деревини довільно продовжували жовті плями, хвилясті смуги, що складали основу дальшого розпису. На тих плямах та обіч їх малювали зеленими і червоними кольорами традиційні мотиви із зображенням листочків, вербівки, крапки, цяточки, ружі. Народні майстри виконували розпис пензлями, які робили з котячої шерсті. Малювали вільно від руки, фарби виготовляли з рослинних барвників.

У петриківських іграшках переважає рослинний орнамент з фантастичних небувалих у природі квітів. Серед них — традиційна квітка «цибулька», яка схожа на розрізану навпіл цибулину, «кучерявка» — з вигнутими пелюстками; великі пластинчасті листочки; тоненькі бутони на стеблі, виконані легкими уривчастими мазками. У розписах застосовуються мотиви садових квітів — жоржин, айстр, тюльпанів, троянд; польових квітів — ромашок, волошок та декоративних; їстівних ягід — калини, полуниці, винограду.

Ужгородська іграшка — це керамічні сувеніри, набори посуду для молока, для кави, це фігурки різних тварин, персонажів казок тощо. За допомогою тонких ліній, широких мазків, кіл майстри зображують квіти, ягоди, листя, використовуючи білі, червоно-коричневі, сині кольори для розпису по темному (чорному, темно-коричневому) тлі. Іноді малюнок наносять безпосередньо на черепок, тоді розпис набуває більшої конкретності, виразності.

Київські керамічні вироби різноманітні за кольорами: коричневий, сіро-синій, червонувато-коричневий. Для орнаментів використовують темно-зелений, рудо-жовтий, вохристі та білі кольори. Хоч сотні майстрів повторювали принципи декорування і розпису, кожна окрема іграшка мала свою неповторність у деталях (*З кн. «Світ навколо тебе — Україна»; 521 сл.*).

II. Дайте відповіді, обравши один із варіантів, та виконайте завдання до останнього питання.

1. Першим творцем народної іграшки були:
   А діти; Б народ;
   В чоловіки; Г жінки.
2. Для оздоблення іграшок не використовували:
   А різьбу; Б теслярство;
   В декоративний розпис; Г інкрустування.

3. За текстом, народна іграшка в дитячих руках є:
   А забавкою на щодень;
   Б улюбленим предметом;
   В джерелом пізнання світу;
   Г ниточкою, яка з'єднує людину з історією Батьківщини.

4. Українська народна іграшка має таку кількість видів:
   А п'ять;
   Б чотири;
   В три;
   Г два.

5. На Полтавщині своїми іграшками славляться:
   А Косів і Кути;
   Б Яворів і Стара Сіль;
   В Опішня та Хомутець;
   Г Полтава й Ковель.

6. Петриківка розташована:
   А на Волині;
   Б на Дніпропетровщині;
   В на Львівщині;
   Г на Прикарпатті.

7. Що робив свищик у сиву давнину?
   А Відганяв злих духів від дитини;
   Б оберігав дитину від хвороби;
   В розвивав музичні здібності дитини;
   Г дарував щастя й добробут у майбутньому.

8. Формою для найпопулярніших свистунців стали:
   А коники;
   Б півники;
   В цапки;
   Г баранці.

9. Прославлені карпатські іграшки виготовлені:
   А з глини;
   Б з соломи;
   В з тканини;
   Г з дерева.

10. Відтворювали народний побут в іграшках-забавках:
   А Одещині;
   Б на Яворівщині;
   В на Київщині;
   Г на Хмельниччині.

11. Петриківська «кучерявка» на вигляд така:
   А квітка, схожа на розрізану навпіл цибулю;
   Б це квітка з вигнутими пелюстками;
   В як великі пластинчасті листочки;
   Г вона подібна до тоненьких бутонів на стеблі, виконаних легкими уривчастими мазками.

12. Неповторність кожної окремої народної іграшки полягає в:
   А деталях;
   Б кольорі;
   В використаних матеріалах;
   Г принципі декорування й розпису.

III. А чим ви гралися в дитинстві? Пригадайте й опишіть свою улюблену іграшку.

Примітка-зауважа! Тільки не кажіть, що вже з пелюшок сіли за комп'ютер або бавилися «мобільником»!

§ 46. ЧИТАННЯ МОВЧКИ І ВГОЛОС. ЧИТАННЯ МОВЧКИ

О слово рідне — чисте джерело.
Мене з дитинства в юність привело
Ти — промінь світанкової зорі,
Суцвіття ніжне в веснянній порі.

В. Чемерис

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Здатність читати незнайомий текст з належною швидкістю та зрозуміти його зміст з одного прочитання перевіряється під час читання мовчки. Швидкість читання мовчки у 7-му класі становить 120–210 слів за хвилину.

Оцінюючи читання мовчки, враховується:

1) читання з відповідною швидкістю;
2) розуміння фактичного змісту;
3) вміння знаходити в тексті необхідну інформацію, виражально-зображувальні засоби прочитаного;
4) встановлення причинно-наслідкових зв'язків;
5) визначення теми і головної думки;
6) уявлення наявних у тексті образів, надання оцінки прочитаному.

Усі ці критерії чинні під час оцінювання роботи.

270. І. Роздивіться репродукцію картини І. Ю. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові».

І. Рєпін. «Запорожці пишуть листа турецькому султану». 1880–1891 рр.

II. Уважно прочитайте текст. На його прочитання відведено 3 хв.

ЯК НАРОДИЛИСЯ СЛАВНОЗВІСНІ «ЗАПОРОЖЦІ»

Професор Яворницький був земляком великого художника Рєпіна. Обидва вони народилися й виросли на Харківщині, але вперше зустрілися в Петербурзі 1887 року. Тут святкували роковини Т. Г. Шевченка, на які зібралося українське земляцтво. Рєпін, побачивши відомого історика, підійшов до нього, і вони міцно потиснули один одному руки.

Приводом до розмови і знайомства був лист запорізьких козаків до турецького султана. Рєпін сказав Яворницькому, що задумав намалювати запорожців, коли вони зібралися на раду й складають відповідь турецькому султанові на його грізний наказ козакам припинити напади на Крим. Ескіз цієї картини художник уже намалював, але для великого полотна йому ще багато чого бракувало.

Ескіз, жупан, прототип, завзятий, дотепи, огрядний, голомозий, нумізмат

Дмитро Іванович запропонував Рєпіну все, що потрібне було для цієї картини: книги з історії запорізьких козаків, свою колекцію зброї, жупани, чоботи, люльки... Віддав також фотознімки запорізького прапора. Але цим не обмежився завзятий історик. Він приводив до художника багато своїх земляків та знайомих — прототипів, які позували Рєпіну під час створення картини, їх постаті й риси обличчя скидалися на запорізьких козаків. Це була найголовніша і найдорожча допомога Рєпіну.

Ілля Юхимович Рєпін гаряче взявся за роботу. Працював він над «Запорожцями» 12 років (з 1880-го по 1891-й). На великому полотні одна за одною з'являлися все нові й нові козачі постаті.

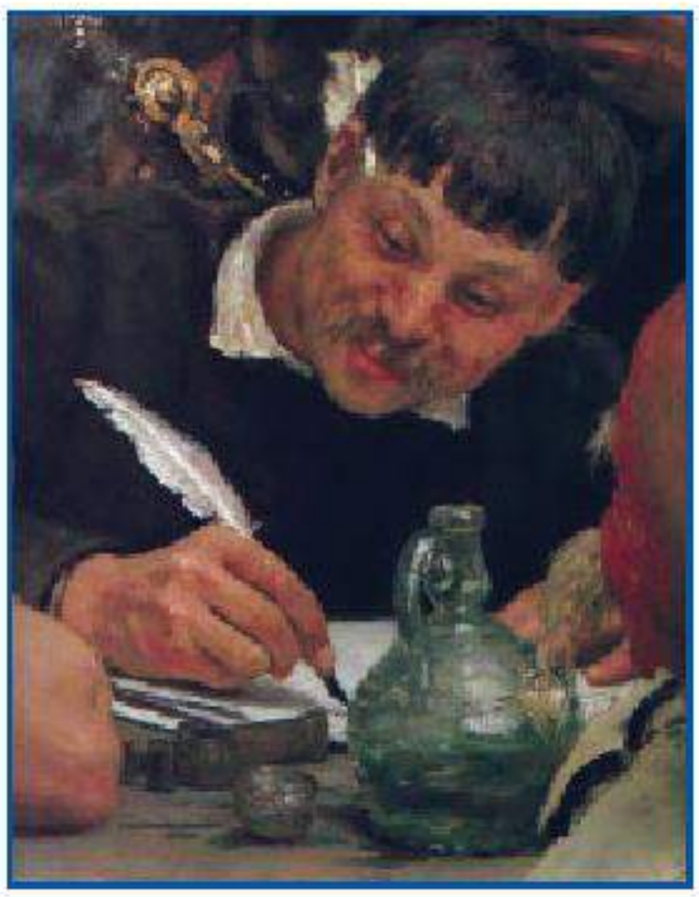
Картину ще не закінчено, як до Яворницького прийшов Рєпін.

— Їдьмо до мене! Я хочу посадити вас на картині за писаря.

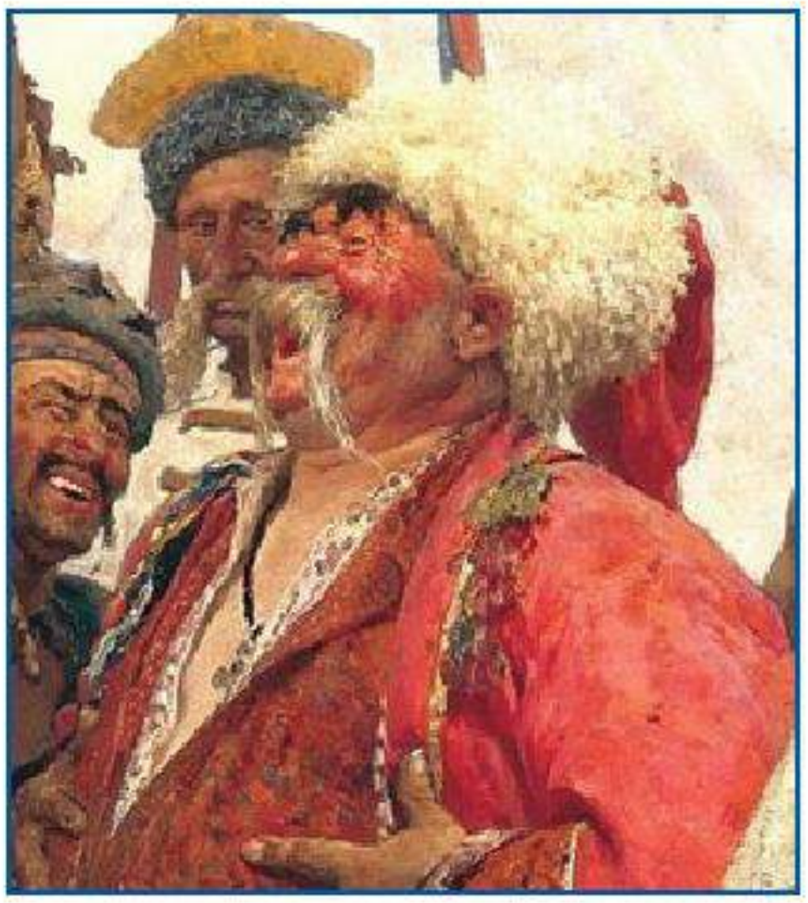
Яворницький довго опирався, але під кінець погодився. Писар — одна з центральних постатей картини. Його лукава посмішка пробігає по всьому обличчі, утворюючи ледь помітні зморшки біля очей і неглибокі ямочки коло щільно стулених губ. З усього видно, що це особа хитра і, як кажуть, сам собі на умі. Писар добре чує всі круті дотепи й ущипливі, дошкульні слова, які йому диктують, але він не квапиться писати їх на папері довгим гусячим пером.

Треба було ще посадити когось за стіл, на вільне місце, навпроти писаря, спиною до глядача. Рєпін уже наперед продумав, якою саме має бути ця постать. Потилиця повинна бути не абияка, а триповерхова. І тут Рєпін пригадав, у кого є така потилиця.

— Генерал Георгій Петрович Алєксєєв. Коли він був у нас, я до нього добре придивився. Сам він низенький, огрядний, голова велика, голомоза, а потилиця така, що треба років сто, щоб її наїсти. Просіть його, щоб він дозволив мені змалювати його спину й потилицю.

І. Рєпін. Фрагмент

І. Рєпін. Фрагмент

Коли другого дня Яворницький передав Алєксєєву прохання Рєпіна, той категорично відмовився.

— Та влаштуйте ж це як-небудь! Чи вже ви, при вашій винахідливості, не придумаєте, як це зробити?

— А може його спокусити старовинними монетами, він же нумізмат? — спитав Яворницький.— Зроблю це так: Григорій Петрович запросить нас до себе на сніданок. Після сніданку ми підемо втрьох до його кабінету, я витягну з кишені кілька старовинних монет, і ми будемо розглядати їх, а ви сядете за спиною і тихенько занесете до своєї книжечки його триповерхову потилицю.

Так вони і зробили.

Слава «Запорожців» облетіла всю імперію, перейшла її кордони. На виставках у Чикаго, Будапешті, Мюнхені, Стокгольмі картина мала величезний успіх. «Ніхто в світі не відчуває так волю, рівність і братерство,— писав свого часу Рєпін.— Все своє життя запорожці залишалися вільними й нікому не корилися».

У «Запорожцях» блискуче показано волелюбний характер, щиру душу й непокірність січового козацтва. Автор картини підкреслив, що жорстока реакція Росії не сміє гнобити волелюбні, але поневолені народи імперії (*За І. Шаповалом; 517 сл.*).

ІІІ. Дайте відповіді, обравши один із запропонованих варіантів, та виконайте завдання до останнього питання.

1. Рєпін і Яворницький народилися:
   - А на Київщині;
   - Б на Херсонщині;
   - В на Харківщині;
   - Г на Львівщині.
2. Їхня перша зустріч відбулася:
   - А 1885 року в Москві;
   - Б 1886 року в Ростові;
   - В 1887 року в Петербурзі;
   - Г 1888 року в Харкові.
3. Українське земляцтво зібралося з приводу:
   - А святкування роковин Котляревського;
   - Б святкування роковин Квітки-Основ'яненка;
   - В святкувань роковин Шевченка;
   - Г щоб познайомити Яворницького і Рєпіна.
4. Дмитро Іванович Яворницький був за фахом:
   - А художником;
   - Б поетом;
   - В музикантом;
   - Г істориком.
5. Рєпіна і Яворницького зблизило:
   - А спільне захоплення музикою;
   - Б спільне захоплення козаччиною;

В спільне захоплення фольклором;
Г те, що вони земляки.

6. Найголовніша і найдорожча допомога Дмитра Івановича Яворницького Рєпіну полягала втому, що:
А він приводив земляків і знайомих — прототипів майбутньої картини;
Б він змішував фарби і допомагав Рєпіну малювати;
В він дав Рєпіну книги з історії козацтва та експонати;
Г він віддав Рєпіну фотознімки запорізького прапора.

7. Видатного художника Рєпіна звали:
А Юхим Трохимович;
Б Ілля Юхимович;
В Іван Юхимович;
Г Ілля Трохимович.

8. Над «Запорожцями» художник працював:
А дев'ять років;
Б десять років;
В одинадцять років;
Г дванадцять років.

9. На картині Рєпіна Яворницький став:
А кухарем;
Б отаманом;
В писарем;
Г бунчужним.

10. Майбутньому «персонажу» картини, поки Рєпін змальовував його «триповерхову» потилицю, Дмитро Яворницький показував:
А марки;
Б значки;
В монети;
Г фокуси.

11. Доля картини була такою:
А визнання в межах імперії;
Б захоплення вузького кола глядачів;
В тимчасовий успіх;
Г всесвітня слава.

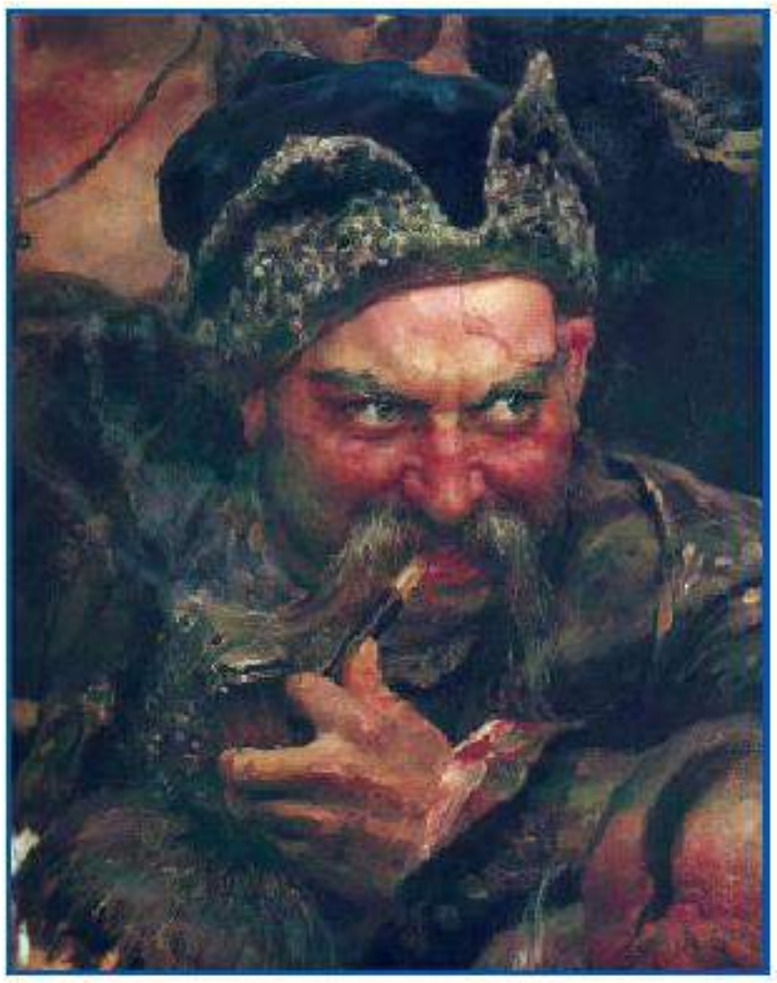
12. У «Запорожцях» Рєпін блискуче виявив:
А волелюбність нескореного козацтва;
Б відображення історичного факту;
В майстерність художника-портретиста;
Г колорит сивої давнини.

III. Дивлячись на репродукцію картини І. Ю. Рєпіна «Запорожці пишуть листа до турецького султана», опишіть інших персонажів мистецького твору, не згаданих у прочитаному тексті.

Для довідки

ХТО ПОЗУВАВ І. Ю. РЄПІНУ

Відомості про всіх героїв картини «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» до кінця не з'ясовані. Образ Тараса Бульби (козак на передньому плані, що регоче) написаний автором із професора

І. Рєпін. Фрагмент.

Петербурзької консерваторії Рубця. Трохи далі за ним худий козак — актор Стравинський. Отаман Сірко — для цього героя картини позували одразу двоє: відомий генерал Драгомиров і письменник Гіляровський.

Якщо вести мову про так званий петербурзький варіант картини, то І. Ю. Рєпіну позували: професор Яворницький (писарчук), племінник композитора Глінки, український художник Мартинович, дитячий художник Кузнецов, приятель Рєпіна Жиркевич. Позував також російський письменник Мамін-Сибіряк. І. Ю. Рєпін писав з нього кількох козаків. Одному дістався ніс, другому — очі, третьому — повіки Маміна-Сибіряка (*З часопису*).

§ 47. ЧИТАННЯ МОВЧКИ І ВГОЛОС. ЧИТАННЯ ВГОЛОС

Осяє тризуб золотий
Пробуджений простір і час,
І край наш розквітне святий
Від Сяну-ріки по Кавказ.

А. Легіт

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Робота над текстом та подальшим його озвученням буде ефективною, якщо ми будемо знати й розуміти:

а) як правильно прочитати текст;

б) для чого необхідне виразне читання твору.

Отже, щоб правильно прочитати текст, треба розуміти зміст прочитаного. За допомогою темпу, тембру, гучності читання необхідно вміти показати особливості змісту і стилю тексту, розкрити авторський задум. Читати слід з достатньою **швидкістю — 90–140 слів за хвилину**, плавно, з гарною дикцією, відповідно до орфоепічних та інтонаційних норм, логічним наголошуванням слів, правильною розстановкою пауз тощо.

Виразне читання тексту допомагає глибше зрозуміти зміст твору, його красу, відчути образність художнього слова.

Важливою умовою виразного читання є дотримання **правил орфоепії**. Необхідно пам'ятати, що в українській мові літери в основному відповідають звукам. Усі голосні звуки під наголосом вимовляються чітко й виразно. Ненаголошений голосний ***о*** також вимовляється

чітко, без найменшого відтінку «акання». Тільки в деяких словах він наближається до звука ***у***. Наприклад: *кожух* [к о^{у} ж у х], *голубка* [г о^{у} л у б^{п} к а]. Але ненаголошені голосні ***е*** та ***и*** у вимові звучать майже однаково, тому їх написання в сумнівних випадках перевіряємо за допомогою правил українського правопису.

В українській мові є певні особливості у вимові й написанні приголосних. Так, приголосний ***в*** ніколи не уподібнюється до глухого ***ф***. У деяких випадках він наближається до голосного ***у***: *кров* [к р о в^{у}], *лавка* [л а в^{у} к а]. Дзвінкі приголосні ніколи не оглушуються. Винятки становлять звуки ***г*** і ***з***. Звук ***г***, якщо він стоїть перед наступним глухим, вимовляється як ***х***: *легко* [л е г^{х} к о], *вогко* [в о г^{х} к о]. Звук ***з*** у префіксах, якщо він стоїть перед наступним глухим, іноді наближається до ***с***: *розкусити* [р о з^{с} к у с и т и], *безпека* [б е з^{с} п е к а]. Попередній глухий звук набуває дзвінкості, якщо за ним іде наступний дзвінкий: *боротьба* [б о р о т$^{д'}$ б а], *вокзал* [в о к^{г} з а л]. Літера ***щ*** в українській мові завжди вимовляється твердо й передає два звуки [ш ч].

Особливістю українського мовлення, що відрізняє його від російського, є переміщення **наголосу** в іменниках першої відміни у множині на закінчення. Наприклад: *кни́жка — книжки́, вітер — вітри́*. У формах однини наголос переважно постійний; у формах множини він переноситься з основи на закінчення. У дієсловах типу *нести́, везти́* кінцевий склад наголошений. Віддієслівні іменники середнього роду на ***-ання*** наголошуються на тому ж складі, що і в інфінітиві: *чита́ти — чита́ння, пита́ти — пита́ння*. У числівниках *одина́дцять, чотирна́дцять*, на відміну від російської мови, наголошується склад ***-на-***. Але у знахідному відмінку наголос падає на закінчення ***-ох***: *одинадцятьо́х, чотирнадцятьо́х*.

Важливою ознакою речення є інтонація (повідомлення, питання, захоплення тощо). Складовими частинами **інтонації** є висота тону, сила, темп і тембр голосу, паузи. Розповідні речення характеризуються підвищенням голосу, тону на початку і зниженням його наприкінці речення. У питальному реченні тон підвищується на слові, у якому міститься зміст питання. Спонукальні речення містять у собі наказ, вимогу, заклик, побажання, пораду, прохання тощо і вимовляються з розповідною або окличною інтонацією.

Найбільш важливе в повідомленні слово може виділятися в реченні не тільки завдяки порядку слів, а й посиленням голосу — **логічним наголосом**. Логічний наголос (виділення слова голосом) є одним із важливих засобів виразності усного мовлення.

Оцінювання читання вголос здійснюється індивідуально.

271. **І. Виразно прочитайте уривок з оповідання «Шпаргалка». Спробуйте передати почуття героя: відчай, несподівану радість, нервовий поспіх під час списування, сумніви щодо написаного, напружене очікування результату тощо.**

ШПАРГАЛКА

Наш учитель історії в кінці кожного семестру влаштовував щось на зразок письмових екзаменів. Точно ми ніколи не знали, в який саме день це може статися.

Одного разу заходить Олександр Володимирович (так звали нашого історика) і повідомляє, що сьогодні письмова робота про Ганнібала. Мені стало якось не по собі. Про карфагенського героя в мене було дуже невиразне уявлення, тому що Пунічні війни вивчали без мене, під час моєї хвороби.

Карфагенський полководець Ганнібал (247–183 до н.е.)

Мене охопив відчай. І раптом — радість! Зібганий клаптик паперу вдарився об мою потилицю. Якийсь співчутливий друг кинув у мій бік рятівну шпаргалку. Схоплюю її. Розгортаю. Аркушик з двох боків густо списаний дрібним почерком. Не зовсім розумію, де початок, де кінець,— та що там! Ніколи розбиратися й вникати у зміст. Швидше за роботу. В очах мерехтить — нічого не розбираю, що пишу, про що пишу. Тільки б встигнути своєчасно здати вчителеві.

Дзвінок. Черговий вихоплює у мене з-під самого носа зошит, якась фраза застигла на півслові... «Е, нехай,— думаю,— біс із ним: як-не як, а цілих дві сторінки — це теж що-небудь значить».

Перерва. Хлопці збираються групами і починають ділитися між собою результатами роботи. Виявляється, що дехто помилково вказав дату битви під Каннами. Замість 216 року написав 218. Прислухаючись до розмови, я раптом пригадав, що в моїй роботі не було взагалі ніяких дат. Це мене трохи занепокоїло.

Ганнібал, Карфаген, Пунічні війни

А тим часом у моїй пам'яті мимоволі почали виплівати окремі слова і фрази, їх зв'язок з Ганнібалом видався мені досить-таки дивним. Чому, наприклад, я згадав про його розмір? Та ще й який розмір — від десяти до двадцяти метрів!..

Обережно починаю випитувати у своїх товаришів, чи не знає хто, який на зріст Ганнібал. Знизують плечима: нікому й на думку не спало писати про такі речі. І тут мені пригадалось, що я вказав і вагу легендарною полководця. Та ще яку вагу — в тоннах! Боже мій, Боже, що я написав!

Наближався день повернення наших робіт. Коли, нарешті, прийшом Олександр Володимирович з величезною різнокольоровою купою зошитів, я жадібно уп'явся в нього очима і з нетерпінням почав чекати, що буде далі. І тут, наче навмисне, учитель викликає то одного, то другого, то третього, тільки не мене. А купа все зменшується

й зменшується. Ось уже залишається тільки три зошити, потім два... Дивлюсь, мій лежить останній. Тим часом Олександр Володимирович викликає свого улюбленого учня Бориса Крашанку, передає йому мій зошит і просить зачитати вголос. Чітко карбуючи кожне слово, Борис читає:

II. Самостійно вигадайте й напишіть розв'язку до прочитаного тексту. Озвучте її перед класом з відповідною інтонацією.

III. Чи варто користуватися шпаргалками? Обговоріть це питання в класі. Зробіть для себе висновок.

272. I. Ознайомтесь із текстом. До якого жанру належить твір? Розіграйте сценку за ролями.

ВЕСЕЛА РОЗМОВА

М а р к о. Привіт, Максиме! Ти вже здоровий?

М а к с и м. Я завжди здоровий, якщо немає занять у школі.

М а р к о. А свою школу ти любиш?

М а к с и м. Школу люблю і в неділю, і в свято!

М а р к о. А в будні?

М а к с и м. І в будні люблю, але тоді, як учитель хворий.

М а р к о. А то чому?

М а к с и м. Бо тоді ніхто мене не питає.

М а р к о. Чому ж ти не любиш, щоб тебе питали?

М а к с и м. А навіщо мене питати й марнувати час, коли вчитель це краще знає? Як я щось напевно знаю, то в другого не питаю.

М а р к о. А вірші ти вмієш читати?

М а к с и м. Го-го! Як артист театру!

М а р к о. Ану, розкажи. Ми всі радо послухаємо.

М а к с и м. А пляшка «Живчика» буде?

М а р к о. Буде!

М а к с и м. Згода! Я вивчу, як комп'ютер, нічого не переплутаю.

М а р к о. Побачимо. Отже, слухай:

Ой нема то, пане-брате, як таборувати:
Гори, трави, ліс навколо,
І у спеку завжди холод.

М а р к о. Ану, повтори!

М а к с и м. Ой нема то, пане-брате, як таборувати:

Гори, трави, ліс навколо,
І, хоч спека, завжди голод.

М а р к о. Холод, а не голод!

М а к с и м. Але так було б краще. Я це знаю, бо раз був у таборі. Там апетит завжди більший, ніж найбільша порція каші зі шкварками. Кажу тобі: я був би з'їв авто з колесами.

М а р к о. Авто? А чому якраз авто?

М а к с и м. Мій дід не раз говорив: я такий голодний, що з'їв би коня з копитами. Але тепер, сам знаєш, коней нема, тільки авто.

М а р к о. Гаразд, їж собі авто, навіть із колесами, але вірша не перекручуй! Тепер увага — друга строфа:

Наші славнії дівчата юшки наварили,
Сіли, з'їли й тарілки геть усі помили.

М а к с и м (*спроквола*)

Наші славнії дівчата юшки наварили,
Сіли, з'їли й тарілки геть усі побили.

М а р к о. Ой-ой-ой! Знову не те!

М а к с и м. Яка там різниця! Одна буква нічого не значить.

М а р к о. Ти нічого не можеш запам'ятати. Мабуть, ти не читаєш книжок. Скажи, які книжки, крім підручників, ти маєш вдома?

М а к с и м. Я цілий тиждень працюю з підручниками, колись і відпочити треба.

М а р к о. Для цього є неділя.

М а к с и м. Так, але не в мене. Неділя — найпрацьовитіший мій день: стільки парків оббігати, стільки кущів обламати, стільки бійок звести! Ніколи не буваю такий змучений, як у неділю ввечері: ноги болять, руки тремтять, на чолі гуля, ніс, мов цибуля, подряпані вуха, в роті посуха.

М а р к о. Але як же без книжки бути? Ти чув таку загадку: мовчить, але сто дурнів вчить? Що це таке? Відгадай!

М а к с и м. Знаю.

М а р к о. То скажи!

М а к с и м. Мамин ляпас або татів ремінець.

М а р к о (*регоче*). У тебе ремінець, а розгадка каже: книжка.

М а к с и м. Хай тобі буде книжка. Хай вона тебе вчить. Ось і я тобі загадку скажу (*сміючись*).

Любить їсти, любить спати,
Школу любить тільки в свято,
Вчити віршиків не буде,
Вітер дуне — він забуде.
Все сестричці помагає,
За неї цукерки доїдає.

М а к с и м. Хто це, скажи?

М а р к о. Ти!

М а к с и м. Я? Анітрохи! Це — лінивий хлопець. А я зовсім не лінивий. Невже лінивий міг би виразно прочитати таку велику роль? Ну годі! Не хочу більше такої ролі. Бувайте здорові. До побачення! (*За Р. Завадович*)

II. Підготуйте та продовжте «веселу розмову» сценками з життя класу.

§ 48. ГОВОРІННЯ. ПИСЬМО. ДОКЛАДНІ І СТИСЛІ, УСНІ ТА ПИСЬМОВІ ПЕРЕКАЗИ ЗА ПРОСТИМ І СКЛАДНИМ ПЛАНОМ

Ну де ще є така чарівна пісня,
Серед яких на світі славних мов?
То серце від журби аж наче стисне,
А то навіє радість і любов.

З. Кучерява

ПОМІРКУЙМО

Чи є в світі держава, що називала б себе демократичною, а головне — державою, у якій рідна мова викликала, у кращому випадку, здивування, в гіршому — роздратованість та агресію? Уявіть, що в Польщі озираються на людей, які розмовляють польською, а французів дратує французька мова й вони хочуть розмовляти іспанською, німці ж захоплюються англійською, зневажаючи свою, німецьку... Важко таке уявити, але не для нас. Бо те, що є нісенітницею для будь-якого народу, для нас, українців, стало нормою. Чому?..

Та зараз розмова не про це. Навчитися поважати себе, відчути часткою народу, ознакою якого є, насамперед, мова — ось головне покликання теперішнього й майбутніх поколінь.

Цікаві спостереження з цього приводу висловив у своєму вірші київський поет Павло Глазовий.

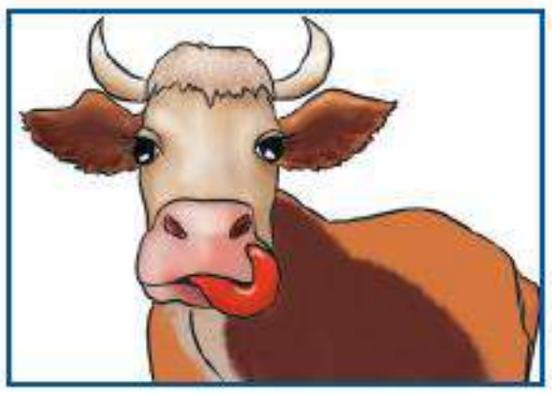

КУХЛИК

Дід приїхав із села,
Ходить по столиці.
Має гроші — не мина
Жодної крамниці.
Попросив він: — Покажіть
Кухлик, той що скраю. —
Продавщиця: — Что? Чєво?
Я нє понімаю.
— Кухлик, люба, покажіть,
Той, що збоку смужка.
— Да какой же кухлік здєсь,
Єслі ето кружка? —
Дід у руки кухлик взяв
І нахмурив брови.
— В Україні живете
Й не знаєте мови...—
Продавщиця теж була
Гостра та бідова.
— У мєня єсть свой язик,
Ні к чему мнє мова! —
І сказав їй мудрий дід:
— Цим пишатися не слід,
Бо якраз така біда
В моєї корови:
Має, бідна, язика
І не знає мови

Так от:

Щоб не трапилось біди,
Як з дідовою коровою,
Заглядаймо у таблицю,
Розвиваймо мовлення!

Порадник з культури мовлення

Що можна почути (прочитати)	Як треба говорити (писати)
Магазин буде відкритий з обіда →	Крамницю буде відчинено після обіду.
По якій ціні кружка? →	Скільки коштує горнятко (кухлик)?
У неділю ярмарка →	У неділю ярмарок.
Зараз перерив →	Зараз перерва.
Переучот →	Переоблік.
Купля-продажа →	Купівля-продаж.
Там велика очередь →	Там велика черга.
Хто крайній? →	Хто останній?
Рощитайся з людиною →	Розрахуйся з людиною.
Покупателі довольні →	Покупці задоволені.
Два кілограма пряників →	Два кілограми медяників.
Скільки сливочного масла? →	Скільки вершкового масла?
Посне масло →	Олія.
Покажіть підодіяльник →	Покажіть пішву.
Наволочки там →	Пошивки там.
Два одіяла →	Дві ковдри.
Вам йде ця шляпка →	Вам пасує (личить, до лиця) цей капелюшок.
Цей платок мені більше всього подобається →	Ця хустка (хустинка) мені найбільше подобається.
Заверніть у бумагу →	Загорніть у папір.
Металічна посуда →	Металевий посуд.
Маленькі кісточки є? →	Маленькі пензлики є?
Шарикові ручки →	Кулькові ручки

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Переказ, письмовий та усний, навчить вас умінню висловлюватись на основі прочитаного чи прослуханого тексту.

Пригадаймо: перекази можуть бути докладними, вибірковими, стислими, творчими та ін. Найбільш близьким до тексту є переказ докладний. Пишучи його, ви можете широко використати лексику, словоформи, синтаксичні структури тексту, який переказуєте. Але разом з тим **докладний переказ — це не дослівне відтворення, не копіювання тексту**. Переказуючи зміст, ви маєте показати:

1) що ви зрозуміли прослухане;
2) вмієте виділити в ньому найсуттєвіші змістові моменти (це має бути відображене у плані);
3) можете словесно оформити, передати своїми та авторовими словами зміст тексту, витримати послідовність викладу.

У докладному переказі пряму мову (якщо вона є в тексті) бажано або звести до мінімуму, або замінити непрямою.

Пам'ятайте, що ви не копіюєте прослуханий текст, а здійснюєте самостійний виклад його змісту.

Для того щоб написати стислий переказ, треба чітко виділити головні думки автора та найістотніші деталі. Подумати, які подробиці можна опустити, як спростити синтаксичні конструкції, зменшити кількість слів. При цьому найважливіші положення необхідно зберегти.

Дуже важливо добре написати план — **складний** або **розгорнутий.**

Створюючи складний план, поділіть прочитаний чи прослуханий текст на основні частини, далі виділіть у них другорядні, доберіть заголовки до основних та другорядних частин. Подумайте, що саме у другорядних частинах можна пропустити без втрати істотних моментів у змісті.

У розгорнутому плані головні пункти позначаємо римськими (I), а другорядні — арабськими (1) цифрами. Підпункти другорядних частин позначаємо буквами алфавіту з дужкою — а). У таких випадках після другорядної частини ставимо двокрапку, а перше слово підпункту пишемо з малої букви, ставлячи в кінці крапку з комою. Як і в докладному переказі, пункти плану формулюються здебільшого за допомогою називних речень.

Не забудьмо, знову ж, контролювати себе — чи не занадто деталізуємо виклад у підпунктах другорядної частини, чи можна опустити щось менш істотне задля стислого, саме стислого переказу тексту, не пропустивши, разом з тим, важливого у змісті. Отже, подвійний самоконтроль і увага!

А тепер потренуємося переказувати, виконавши такі вправи.

273. **І. Мовчки прочитайте текст «Пригода в лісі», план до нього та зразок докладно переказаного того самого тексту. Порівняйте їх, знайдіть зміни. Зверніть увагу на кількість слів у тексті.**

ПРИГОДА В ЛІСІ

Це було давно. На наші землі нападали загони ординців, палили села, забирали в полон людей. Одного разу молодий хлопець Тарас, полюючи в лісі, побачив татар. Щоб попередити своїх, він підпалив снопа. Ішов краєм лісу зі своїм псом Гривком. Той раптом заскавулів. У кущах з'явилися зеленкуваті вогники.

— Вовки!

Тарас стояв під розлогим деревом. Самому неважко було вилізти на нього. Але як бути з Гривком? Той скавулів, наче словами промовляв: «Не лишай мене, я тобі так вірно служив та й ще послужу». Тарас зняв довгий вовняний пояс, обв'язав Гривка попід передні ноги, взяв на плечі, прив'язав до себе й виліз на дерево. Прискочили три вовки й почали дерти шкуру впольованого Тарасом ведмедя. Тарас хотів вистрелити у вовків, та подумав, що так ще й татар накличе. Він підтримував одною рукою Гривка, який дрижав усім тілом.

Ординці, вовняний

Тарас журився: невідомо, що там у селі, чи помітили його сигнал. Він почав молитися до святої Покрови та до святого Миколи. Пострілів не чути було, отже, татари ще не напали.

Тим часом вовки зжерли шкуру, почали ласо дивитися вгору на дерево. Тривало це досить довго, поки звірі погнали за якоюсь іншою здобиччю і пропали.

Гривко повеселішав, перестав дрижати. Вони злізли з дерева й пішли краєм лісу (*За А. Чайковським; 200 сл.*).

Орієнтовний план (складний)

I. Давні часи.
II. Полювання в лісі.
1. Татари.
2. Тарасове попередження односельців.
3. «Вовки!»
III. Рятування вірного друга.
2. Благальне скавуління Гривка.
3. Довгий вовняний пояс.
IV. З собакою на дереві.
1. Бажання стрелити в хижих звірів.
2. Тривога за своїх.
3. Молитва до святої Покрови та Миколи.
V. Гонитва трьох вовків за іншою здобиччю та порятунок Тараса з Гривком.

Приклад докладного переказу

ПРИГОДА В ЛІСІ

У давнину на нашу землю нападали ординці, забирали в полон людей. Одного разу молодий хлопець Тарас полював у лісі, побачив татар. Він подав сигнал тривоги своїм, підпаливши снопа. Ішов він разом зі своїм псом Гривком краєм лісу, ніс шкуру впольованого ведмедя. Раптом Гривко злякано заскавулів. У кущах замиготіли зелені вогники. Це були вовки.

Тарас вирішив рятувати себе й Гривка на дереві. Для цього він зняв свій довгий пояс, прив'язав пса до себе й поліз на дерево. Стріляти у вовків Тарас не зважився, щоб не накликати татар. Його тривожила думка, що діється в селі, чи побачили його сигнал. Пострілів не чути було, отже, татари ще не напали. Тарас молився до святої Покрови та до святого Миколи.

А тим часом троє вовків роздирали залишену ведмежу шкуру й поглядали вгору, на дерево. Так тривало досить довго. Та ось звірі побачили якусь іншу здобич і погнали в ліс. Гривко припинив дрижати, повеселішав.

Тарас разом зі своїм другом Гривком злізли з дерева й пішли краєм лісу.

(*Зверніть увагу на кількість — 162 сл.*)

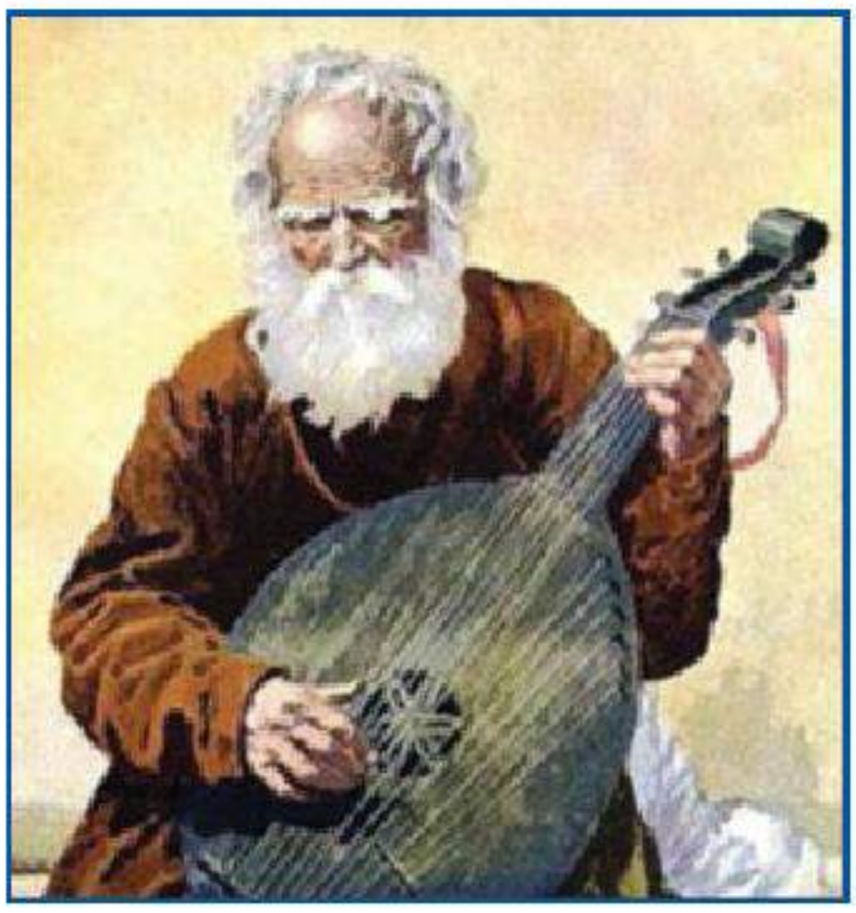
274. **І. Мовчки прочитайте текст «Старий кобзар».**

СТАРИЙ КОБЗАР

Знав він, кому що співати й розповідати. Не один раз сходив він з кінця в кінець не сам лише рідний степ, але й Крим і Туреччину. Розмовляв він татарською мовою, розумів турецьку. На все надивився старий протягом свого довгого віку. І для кожного скрізь находив він належне слово. Знав він, як пройти до палацу баші, розповідав там барвисті й фантастичні легенди й казки, а сам придивлявся до всього, намагався довідатись і добре запам'ятати, де хто страждає в неволі, подавав про них звістку на батьківщину, допомагав викупити з неволі. Селянам співав про їхню сувору долю. А загартованим у боях козакам співав він думи про далекі походи, де кожен бій, кожна сутичка забарвлювалася яскравим серпанком романтики, де кожен козак перетворювався на легендарного лицаря, визволителя бідних невільників — героя, якому нема рівного в світі. Щедро платили кобзарям за їхні пісні любов'ю і шаною народною. І йшов кобзар далі, кожному несучи радість і надію.

Баша, серпанок, гаптувати

І тепер, сидячи перед нареченою ватажка, гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, відшукав він для неї запашні й барвисті слова, щоб потішити жіноче закохане серце. Розповідаючи про славні походи й подвиги, старий торкнувся струн, і струни відгукнулися, застогнали жалібною тугою, наче розкинулися під старечими пальцями безкраї степи, ясні зорі та тихі води.

Невідомий художник. Остап Вересай (1803–1890)

Настя гаптувала гаманець — подарунок нареченому.

— А ви теж, дідусю, були з козаками в поході? А як же?

— А як же, зіронько, був. Тепер, і торік, і раніш.

— Розкажіть, дідусю любий! Я ж нічого не знаю, а пан гетьман не любить розповідати про себе.

— Не любить,— згодився старий.— Але сама земля гуде його славою, і люблять його козаки, як рідного батька.

— А за що, дідусю? Він, кажуть, суворий? Нікому не потурає?

— Не потурає, але карає тільки за провину. А козаки, як діти: чують серцем справедливу людину.

Настя знов взялася до роботи. А старий кобзар продовжував говорити співучим голосом, трохи похитуючись у такт оповіданню (*За З. Тулуб; 294 сл.*).

ІІ. Самостійно напишіть простий або складний план і, все ще маючи текст перед очима, стисло перекажіть його письмово.

275. **І. Перекажіть зміст тексту. Доповніть розповідь про столицю нашої держави та про відомих вам видатних людей, життя яких пов'язане з цим містом. Розкажіть про свою «маленьку батьківщину».**

РІДНИЙ КИЇВ

Консерваторія, академія, суцільнозварний

А знаєте скільки шкіл у Києві? Аж понад триста! А незабаром буде ще більше, бо щороку будуються все нові й нові.

Школи є різні. Я знаю одного хлопчика, який вчиться в музичній школі, бо хоче стати музикантом. Після школи він вчитиметься ще в Київській консерваторії.

У Києві є багато різних інститутів — хто ким хоче бути, може в той інститут і йти, або в технікум чи в училище. Можна стати й інженером, і лікарем, і вчителем або просто гарним і вмілим робітником.

Можна навіть стати великим ученим — тільки для цього треба ще багато вчитися і взагалі бути дуже розумною людиною. І у нас у Києві є Академія наук — там у різних науково-дослідних інститутах працюють учені, вони допомагають нам вивчати природу, боротися з хворобами...

От одного разу я почув, що в Києві є такий науковий інститут — імені Патона. Я тоді дуже здивувався: адже в Києві є великий міст через Дніпро — міст Патона. Чому ж цим іменем зветься і міст, і науковий інститут?

Міст Патона в Києві

І от виявляється, що був такий академік Патон, який вивчав, як треба будувати мости і як за допомогою електрики зварювати сталь. Він керував науковим інститутом, де все те досліджували. В цьому інституті винайшли, як можна побудувати суцільнозварний міст, себто зовсім без заклепок і гайок. Таких мостів раніше робити не вміли. От і побудували вперше такий міст через Дніпро. А коли академік Патон помер, його іменем назвали і цей чудовий міст, і той інститут, де він працював, а потім став працювати його син, також великий вчений (*За Н. Забілою; 243 сл.*).

II. Запишіть план своєї розповіді.
III. Напишіть стислий переказ тексту.

276. **I. Уважно прочитайте текст. Пригадайте й назвіть відомих українських портретистів, про яких вам розповідали на уроках образотворчого мистецтва.**

ПОРТРЕТ

Портрет — це зображення людини, зроблене вугіллям або олівцем на папері, фарбами на полотні, а інколи різцем на камені, металі, дереві. Гарний портрет не тільки передає глядачу зовнішність людини, а й розкриває риси його вдачі.

Автопортрет — це портрет, зроблений художником із самого себе. (Слово «авто» — грецьке, означає «сам», «свій власний»). Рембрандт у молодості зобразив самого себе, ошатного, веселого, з дружиною за багато прибраним столом. Вино іскриться в келихах. Соковиті барви, плавні лінії. Здається, сама радість життя виблискує на полотні.

Рембрандт. «Автопортрет з Саскією на колінах». 1635 р.

Зовсім інший за характером останній з його автопортретів. Рембрандт постарішав, його не впізнати. Туга, нужденність та втома провели глибокі зморшки на зміненому обличчі. Проте, якщо придивитися уважніше, можна помітити тонку усмішку, що зачаїлася в куточках рота. Зморшки не можуть приховати її. Це спокійна посмішка великого майстра, який знає, що залишає після себе геніальний спадок.

Видатним портретистом був Ілля Юхимович Рєпін (*За Ю. Поляковою; 138 сл.*).

Рембрандт. «Автопортрет». 1659 р.

II. Що, крім зовнішності, має показати гарний портрет? Поміркуйте, як це можна передати пензлем і словом.
III. Усно перекажіть текст.

277. **І. Уважно прочитайте текст. Склавши план, напишіть докладний переказ. Доповніть його розповіддю про особливості марафонського бігу як виду спорту.**

МАРАФОН

Атлетика, дистанція

Марафон — олімпійський вид легкої атлетики. Це — забіг на дистанцію сорок два кілометри сто дев'яносто п'ять метрів.

За легендою, грецький воїн на ім'я Фідіппід 490 р. до нашої ери після Марафонської битви пробіг, не зупиняючись, від Марафону до Афін, щоб сповістити про перемогу греків. Добігши до Афін, він встиг крикнути: «Радійте, афіняни, ми перемогли!» — і помер.

Міжнародний олімпійський комітет 1896 р. визначив фактичну довжину дистанції від поля битви в Марафоні до Афін у тридцять чотири з половиною кілометри. На перших Олімпійських іграх 1896 р. й на іграх 2004 року марафонський біг справді проходив на дистанції, прокладеній від Марафону до Афін. Ідея організації такого забігу була запропонована французьким філологом Мішелем Бреалем. Цю ідею гаряче підтримав Пьер де Кубертен, засновник сучасних Олімпійських ігор, та грецькі організатори. У Греції був проведений перший відбірковий марафон.

Остаточно довжина в сорок два кілометри сто дев'яносто п'ять метрів була встановлена 1921 року Міжнародною Федерацією Легкої Атлетики. З перших Олімпійських ігор сучасності марафон став завершальною подією програми легкої атлетики з фінішем на головному Олімпійському стадіоні (*З часопису; 170 сл.*).

ІІ. Розкажіть, на які дистанції ви бігаєте на уроках фізкультури.
ІІІ. Назвіть і опишіть види спорту, які входять до легкої атлетики.

278. **І. Дуже уважно прочитайте текст. Які ще жахливі хвороби викликає паління? Розкажіть, що ви про це чули на уроках з ОБЖЗ. Спробуйте донести це так, щоб у слухачів ніколи не виникло бажання закурити.**

ЗДОРОВ'Я ЗА ДИМОМ

Нікотин, наркотик, парадокс

Кожна викурена сигарета скорочує життя людини на п'ятнадцять хвилин. Чи ж не занадто дорого ми платимо за дуже сумнівне задоволення? Куріння прискорює процес старіння. Найбільше страждають від куріння жінки та діти. Чим молодшою почала людина курити, тим більшої шкоди вона собі завдає.

За своїми властивостями впливу на організм нікотин — це наркотик. Від куріння погіршується діяльність кори мозку, якість мислення, кмітливість. З'являється головний біль, запаморочення.

Установлено, що нікотин є найсильнішою отрутою для серця. Він звужує судини серця та й усіх інших органів. Це значно погіршує кровообіг.

До уваги підлітків, які курять аби набути мужності та солідності: куріння затримує загальний ріст організму.

Дівчата курять тому, що це, на їх думку, красиво й модно чи, бажаючи сподобатись хлопцям. Який парадокс! Красиво, коли обличчя стає некрасивим? Красиво, коли смердить димом? Красиво швидше старіти й раніше помирати? Чи може стало модно кашляти? А що ж до «подобатись хлопцям», то вони якраз абсолютною більшістю запевняють, що їм дівчата з цигаркою зовсім не подобаються (*З кн. «Чим хата багата»; 157 сл.*).

II. Напишіть докладний переказ прочитаного за самостійно створеним планом.

279. I. Уважно прочитайте текст. З'ясуйте, які види верб ростуть у вашому регіоні. У якому народно-релігійному святі верба відіграє першорядну роль? Наведіть народні вислови про цю рослину.

ВЕРБА

З п'ятисот видів верб, які ростуть на нашій планеті, тридцять припадає на Україну. Серед найпоширеніших це такі сорти: біла верба, ламка, гостролиста, або шелюга, білолоз, попеляста, або вушката, і розмаринолиста. Серед пісків найбільш полюбляє рости пурпурова верба, у лісах та болотах — верболоз.

В Україні верби ростуть практично в усіх географічних зонах. Це невибагливе до кліматичних умов дерево однаковою мірою може прижитися як у болотистій місцевості, так і на пісках, у лісі й чистому полі. Здавна люди обіч гомінких доріг і шляхів, що з'єднували сусідні села, висаджували верби. Їхня густа крона була надійною схованкою подорожнім од пекучого літнього сонця чи наглої зливи.

Незамінною була лоза при виготовленні ясел для худоби, кошар, кліток для дрібної домашньої живності. З місцевих окоренків виходили добротні човни та олійниці, корита в місцях громадського водопою. З чистої деревини почасти видовбували музичні інструменти. Отож недарма верба росла майже на кожному городі.

З білолозу хімічна промисловість отримує цінні барвники і дубильну речовину, зокрема для вичинення шкіри (*за В. Скуратівським; 143 сл.*).

II. Усно перекажіть текст, доповнивши розповідь відомостями про обрядове значення верби для українців.

§ 49. ГОВОРІННЯ. ПИСЬМО. ДІАЛОГІЧНЕ МОВЛЕННЯ

Мово моя солов'їна,
В шелесті нив і дібров...
Рідна моя Україно,
Ти — моє щастя й любов.
І. Чернецький

ПОМІРКУЙМО

«...політь бур'ян,
чистіша від сльози хай мова буде...»
М. Рильський

І про який це «бур'ян» говорить український поет Максим Тадейович Рильський? Наче, все в нас добре. Розмовляємо собі, спілкуємось, сяк-так розуміємо одне одного. Але забуваємо про те, що мова народу — це основа його існування. Зникне мова, «заросте бур'янищем» — і нема більше народу. Як, наприклад, розрізнити німця, француза чи англійця, чеха або поляка? Ніяк, поки вони не заговорять. А коли почнуть розмову, неодмінно відчуємо самобутню культуру представника нації, носія мови свого народу, який пишається і тим, що він німець, француз, англієць, чех, поляк, і — своєю мовою.

Порівняємо представників українського та російського народів, так би мовити, пересічних громадян. Навіть, коли вони заговорять, важко буде знайти відмінності, бо, на превеликий жаль, переважна більшість наших співвітчизників розмовляє мішаниною цих двох мов, не знаючи, по суті, ані російської, ані своєї, української. Чи пишаємось ми своєю мовою і тим, що ми — українці? Та, до останнього часу,.. якось не дуже. Чому так сталося? Про віки гноблення всього українського ви більше дізнаєтесь з уроків історії, літератури й, частково, з текстів, вміщених у твоєму підручнику. Наше завдання — опанувати культуру мовлення, зберегти й розвинути рідне слово для того, щоб передати його наступним поколінням.

Власне, культура спілкування характеризує людину. Від того, як ми говоримо, які використовуємо мовні засоби, вживаємо влучні, дотепні звороти, користуємось неперевершеним синонімічним багатством рідної мови складається враження про нас. Певно, ніхто з вас не хотів би, аби про нього сказали, що «він двох слів зв'язати не може» або «меле, як порожній млин». Тому «політь бур'ян» слів непотрібних, таких, що калічать нашу мову, позбавляють її своєрідності й краси.

Отже, беремо сапки, тобто ручки, і спробуємо доглянути хоча б невеличкий клаптик того безмежного поля, яким є українська мова.

280. **І. Уважно прочитайте діалог між двома особами. Які слова та звороти не властиві українській мові?**

— Сьогодні наш клас дижурив по столовій.
— І чим же вас угощали?
— На перше був овощний суп, а на друге — гречнева каша.
— А катлєти вам давали?
— Ні, зате були блінчики та свекольний салат.
— Що, і сладке було?
— Авжеж! Ще й гарячий кофе налили.
— Мабуть, вкуснятина!
— Так. Але сталася неприятність. Кудись поділися три вилки.
— Кому ж ті вилки понадобились?
— Не знаю. Проте по цьому поводу ми мали серйозну розмову з класною керівничкою.
— Дісталося на оріхи?
— Та ні, все прошло гладко. Завтра знову дижуримо, але вже на лєснічних клєтках.
— Скоро й наш клас почне дижурити. То розкажеш, де краще.
— Обов'язково. Ну, пока!
— Всього доброго!

ІІ. Користуючись довідником, запишіть діалог українською мовою.

Для довідки. *Чергувати, минутися, знадобитись, пригощати, на все добре, бувай, з цього приводу, смакота, їдальня, сходова клітка, горіхи, класний керівник, виделки, неприємність, гаряча кава, солодке, млинці, буряковий салат, котлети, овочевий суп, гречана каша.*

ПОРАДНИК З КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ

Що можна почути (прочитати)	Як треба говорити (писати)
На цьому питанні зупинюсь більш конкретніше →	На цьому питанні зупинюсь конкретніше (про це скажу конкретніше).
У цьому питанні ми розберемось →	Ми це питання з'ясуємо (про це поговоримо докладно).
Саме основне питання →	Найважливіше питання.
Першим ділом треба вирішити це питання →	Насамперед (передусім, щонайперше) треба вирішити це питання.
На ділі получається щось друге →	Насправді виходить щось інше.
Ви правий (неправий) →	Ви маєте рацію (не маєте рації).
Я не відказуюсь від своїх слів →	Я не відмовляюсь від своїх слів.
Це моє особисте враження →	Це особисте враження.
Це сама відповідальна задача →	Це найвідповідальніше завдання.
Про це говорити не приходиться →	Про це нема що й казати.
Рахуйтеся з думкою людей →	Зважайте на думку (враховуйте думку) людей.
Факт на лице →	Незаперечний факт.

Що можна почути (прочитати)	Як треба говорити (писати)
Співставимо →	Порівняємо (зіставимо).
Любий може це зробити →	Кожний (будь-хто, перший-ліпший) може це зробити.
Треба прикласти ще чимало зусиль →	Треба докласти ще чимало зусиль.
Треба добре відноситися до роботи →	Треба добре ставитися до роботи.
Халатне ставлення →	Недбале ставлення.
Ви не виключення →	Ви не виняток

ПРИГАДАЙМО

Думаю, не помилюсь, коли скажу, що всі ми любимо посміятися. А особливо ви — семикласники, бо вік такий, більш або менш безтурботний. Але, виявляється, й сміятися можна по-різному. Можна гостро, уїдливо висміювати когось або щось. Це — сміх сатиричний. **Сатирою** називається різке викриття зображуваного поєднане з осміянням, глумлінням. Однією зі складових сатири є сарказм, тобто особливо дошкульна викривальна насмішка, вияв крайнього презирства до зображеного. Крім того, для сарказму характерне поєднання сміху зі злістю. На жаль, у житті нашого народу було багато приводів для такого сміху. Гостро-викривальні твори Шевченка, Самійленка, Франка пробуджували націю у найскрутніші часи. Про це ви дізнаєтесь з уроків української літератури.

Ми ж поговоримо про інший сміх, «добрий», так би мовити. **Гумористичними** називаються твори різних жанрів, у яких смішне в житті зображується, на відміну від сатири, у беззлобному, жартівливому тоні. Коли сатира висміює важливі в житті людей негативні явища,— гумор сміється над частковими недоліками загалом позитивних явищ. Гумор є невід'ємною частиною нашого фольклору. І взагалі, можна сказати, що гумор — це частина нашого національного характеру. Особливо яскраво це відобразилось у народних казках та анекдотах, які ви розглядали на уроках української літератури в 6-му класі.

Пригадаймо, що ж називається «анекдотом»? **Анекдот** — це коротка жартівлива розповідь про якийсь цікавий життєвий випадок чи буденну ситуацію з несподіваним і дотепним закінченням. Наприклад:

Розлючений батько запитує сина:

— Чому ти з математики одержав двійку?

— Тому, що ти мені задачу неправильно розв'язав.

Назва походить з грецької мови і означає «неопублікований», «невидимий». Уперше цей термін було вжито в VI сторіччі Прокопієм Кесарійським у його «Таємних історіях».

Анекдот часто використовували письменники в художній літературі. Сюжети анекдотів бачимо в творах Г. Квітки-Основ'яненка, О. Стороженка та ін. Чимало співомовок С. Руданського написано на теми народних анекдотів.

Безумовно, ви знаєте безліч анекдотів. Проте, зважте, що й серед цього веселого гумористичного жанру трапляються винятки — цинічні, лайливі або занадто відверті висловлювання, які разом зі словами-покручами псують нашу красиву мову. Зі «словами-бур'янами» ми успішно боремося за допомогою «порадника з культури мовлення», а щодо таких «анекдотів» — то їх просто слід забути, або, хоча б не виголошувати в товаристві.

А тепер перевіримо: як у вас з почуттям гумору?

281. **І. Придумайте несподівану й дотепну кінцівку так, щоб репліки набули ознак анекдоту.**

З ЖИТТЯ ШКОЛЯРІВ

Чого злякався?..

На уроці вчитель запитує учня:

— Чому ти так хвилюєшся? Боїшся моїх запитань?

Минуле й сучасне

На уроці зарубіжної літератури вчителька каже:

— Діти, тут у книзі поруч з прізвищем Гете написано «1749–1834». Що це означає?

Піднімається рука...

Сувора відповідь

Іде урок української мови. Вивчають особові закінчення дієслів.

— Якщо, наприклад, ти співаєш,— пояснює вчителька учениці,— то ти кажеш: «Я співаю». А як ти скажеш, коли співатиме твій сусід?

Ведмежа послуга

Троє учнів доповідають класному керівникові про свій шляхетний вчинок.

— Ми перевели втрьох якусь літню пані на інший бік вулиці.

— Це чудово. Але навіщо ви допомагали їй аж утрьох?

«Підступний» математик

Батько проводить урок математики зі старшим сином.

— Тут шість яблук, віддай половину маленькому братові. Скільки ти йому даси?

— Два.

— Хіба ти не вмієш рахувати?

«Щира» відповідь

Батько після шкільних зборів розмовляє з сином.

— Володю, я мав розмову з твоїм учителем. А тепер питаю тебе: хто найбільший ледар у вашому класі?

— Не знаю, тату.

— Неправда, знаєш! Хто сидів у класі й тільки дивився, як інші читають або пишуть?

Шукач справедливості

Прийшовши після школи додому, син запитує в батька:

— Чи справедливо карати людину за те, чого вона не зробила?

— Звичайно, ні.

«Риторичне» питання

Дома дочка ділиться своїми враженнями після уроків:

— Знаєш, мамо, сьогодні на питання вчителя ніхто не міг відповісти.

— А що ж він запитав?

II. У формі діалогу розіграйте ці сценки перед класом.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Отже, ми пожартували на близьку вам тему зі шкільного життя. Якщо цей вид мовленнєвої діяльності зацікавив вас, утворіть групи однокласників і продовжте словесну гру між командами, підготувавши короткі жартівливі розповіді про якийсь цікавий життєвий випадок чи буденну ситуацію з несподіваним і дотепним закінченням. Запропонуйте своїм товаришам відгадати жартівливі кінцівки.

282. **I. Уважно прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Поясніть назву прочитаного. Усно перекажіть уривок.**

«КАМЕНІ СПОТИКАННЯ» В ТЕЛЕФОННИХ РОЗМОВАХ

У людини з високою мовною культурою завжди знайдеться з чого вибрати ввічливу форму звертання в тих життєвих ситуаціях, у яких люди з низькою мовною культурою задовольняються словами на зразок: «Дєвушка!», «Ей!», «Бабуля!» та ін.

У мові є достатня кількість непрямих звертань-прохань: «Вибачте, будь ласка. Чи не можете мені підказати...»; «Даруйте, можна Вас запитати...»; «Пробачте за турботу, скажіть, будь ласка...»; «Перепрошую, чи не могли б Ви...» та багато інших. Ці описові звороти допомагають нам установити контакт з незнайомими людьми.

Контакт, велимовний, абонент, сезам

Ще один «камінь спотикання» — звертання в телефонних розмовах. Чого тільки тут не почуєш! Почавши від лаконічно-наказових: «Івана Івановича!», капризно-вимогливих: «Віку покличте!» і, закінчуючи велемовною зливою запитань: «Це хто? А Неля Петрівна є? А де вона? Вийшла? А куди? А пошукайте її в коридорі!.. »

У таких звертаннях можна зустріти все, що завгодно, крім найнеобхіднішого: у них немає звичних, усталених форм увічливості. А це ж так просто: «Прошу!», «Будь ласка!», «Пробачте за турботу!», «Дякую за увагу!». Начебто й невеликий набір, і запам'ятати неважко, а саме оцими словами з'єднуються найвіддаленіші телефонні абоненти, з їх допомогою відшукуються невловимі й такі необхідні Нелі Петрівни, розв'язується безліч невідкладних справ. Отож: «Попросіть, будь ласка, до телефону... Дякую за турботу!» — слова, що діють майже так само, як магічне «Сезам, відчинись!» (*За А. Коваль; 200 сл.*)

II. Ознайомтесь із загальними правилами телефонних розмов.

Правила «телефонного етикету»:

1) завжди говоріть ясно, чітко і стисло;
2) неправильно набравши номер, перепросіть;
3) набравши номер і почувши голос співрозмовника, назвіть себе;
4) переконайтеся в тому, що ви правильно зрозуміли передану вам інформацію (дати, час, імена, цифри та ін.);
5) не соромтеся перепитати, якщо ви не все зрозуміли, і за необхідності запишіть почуте;
6) бажано, щоб той, хто набрав номер і почав говорити першим, першим і закінчив розмову;
7) не забудьте передати третій особі те, про що вас просив співбесідник.

III. Поділіть клас на адресантів (тих, хто телефонує) і адресатів (тих, кому телефонують). Використовуючи згадані в тексті усталені форми ввічливості та правила «телефонного етикету», розіграйте початок і кінець телефонної розмови.

ПОМІРКУЙМО

На уроках іноземної мови, зокрема англійської, ви зіставляєте іноземну мову з українською, оволодіваєте знаннями про культуру, історію, традиції, залучаєтесь до так званого «діалогу культур» — іншомовного й рідного. Навчання іноземної мови передбачає знання культури країни, мову якої вивчається, де серед інших аспектів згадується й уживання та вибір привітань, форм звертання, правила ввічливості тощо. Отже, через пізнання інших культур стає глибшим розуміння культури свого народу, багатшим лексичний запас, багатограннішою сфера усного й писемного мовлення.

Поглибити ці знання маємо можливість і на уроках рідної мови. Ускладнимо, тобто зробимо цікавішими, завдання щодо підвищення мовної культури в телефонних розмовах.

283. **І. Ознайомтеся з усталеними виразами мовленнєвого етикету в англійській і українській мовах.**

Thank you (very much) — Дуже дякую.

Thank you for telling me (about it) — Дякую (за те), що Ви сказали мені (про це).

Thank you, you've been very helpful — Дякую, Ви мені дуже допомогли.

It was very kind of you to do it. Thank you — З Вашого боку було дуже люб'язно зробити це. Дякую.

Thank you in advance — Наперед вдячний Вам.

You're welcome — Будь ласка. (Нема за що).

You're always welcome — Будь ласка. (Завжди до Ваших послуг.)

I'm the one who ought to — Це я маю Вас дякувати.

That was a pleasure — Мені було дуже приємно (це зробити).

I'm sorry — Вибачте.

I'm so sorry. I'm very sorry.— Вибачте, будь ласка. (Я дуже шкодую).

Excuse my disturbing you.— Вибачте, що я Вас турбую.

Excuse my interrupting you.— Вибачте, що я Вас перебиваю.

I must apologize (to you).— Я маю вибачитись (перед Вами).

I'm afraid I've taken up too much of your time.— Перепрошую, що я забрав у Вас (занадто) багато часу.

That's (quite, perfectly) all right.— Пусте. Все так, як має бути.

Not at all.— Аніскільки. (Зовсім ні.)

Never mind.— Нічого. (Нехай Вас це не турбує.)

Forget it.— Забудьте це. (Не згадуйте про це. Не думайте про це.)

No trouble at all.— Та Ви що, яка ж це турбота!

No harm done.— Нічого страшного. (Нічого не трапилось.)

II. Поділіть між собою клас на «ladies and gentleman» — «пані та панове». Уявіть себе ними. «Зателефонуйте» одне одному відповідно українською та англійською мовами, тобто на «дзвінок» нашою мовою відповідаємо іноземною і навпаки. Під час розмови дотримуйтесь вищезгаданих правил та усталених форм у обох мовах.

284. I. Уважно прочитайте зразок діалогу на тему «КИЇВСЬКІ КНЯЗІ». Озвучте його за ролями: *1-й учень, 2-й учень.*

1-й учень. Про останніх київських князів Володимира та Ярослава я чув багато. А хто були перші київські правителі?

2-й учень. Першими київськими правителями можна вважати Аскольда і Діра. У середині IX століття вони заволоділи Києвом. Це було зовсім просто, адже Київ був тоді невеликим ремісничим містом і не мав свого війська.

1-й учень. Так, тепер починаю згадувати. А після них?

2-й учень. Про славні походи Аскольда і Діра почув новгородський воєвода Олег. 882 р. він захопив місто, проголосивши його «матір'ю міст руських». Олег був сміливим і розумним воєначальником, тому повертався з походів лише з перемогою.

1-й учень. Чи це не той Олег, що ввійшов у літературу та історію як «Віщий»?

2-й учень. Саме той. І саме йому, помираючи, старий новгородський князь Рюрик наказав доглядати малого Ігоря, а як прийде час — віддати йому престол, бо був Ігор княжого роду. Виховуючись у такого сміливого полководця, Ігор виріс хоробрим та дужим. 912 р. він став правителем Київської Русі. Ігор здійснив багато гучних походів. Загинув він під час збирання данини. Древляни, не бажаючи багато платити, вбили князя.

1-й учень. Це не з дружиною Ігоря, Ольгою, пов'язана історія з голубами та жорстока помста древлянам за смерть чоловіка?

2-й учень. Правильно. Дізнавшись про смерть чоловіка, вона вирішила помститись. Приїхала з військом у древлянську столицю Іскоростень. Розіслала вість, що в данину візьме лише по два голуби від оселі. Древлянам сподобався цей дешевий відкуп і вони принесли голубів. Ольга наказала прив'язати до кожного птаха по жарині та відпустити на волю. Голуби полетіли додому й підпалили будівлі. Пожежа знищила Іскоростень. Після того Ольга була княгинею ще 19 років, з 945 по 964.

1-й учень. Хто ж був наступним?

2-й учень. 964 року князем став Святослав — син Ігоря та Ольги. У народі його називали Святославом Хоробрим. Усі 8 років князювання він провів у військових походах. Та ніколи не нападав на ворога зненацька. Навпаки — щораз попереджав ворога: «Іду на вас!» Так він давав змогу супернику підготуватися до бою.

1-й учень. А після Святослава княжили Володимир і Ярослав?

2-й учень. Так.

1-й учень. Отже, тепер і я можу дещо розповісти. Син Святослава — Володимир — почав княжити на Русі 980 р. Перше, що він зробив, — об'єднав усі руські землі. Та найбільше пошани і честі Володимир здобув за те, що охрестив Київську Русь. До цього русичі були язичниками — поклонялися багатьом богам. 988 р. Володимир побудував першу школу. На Русі почала розвиватися культура.

2-й учень. І за все це назвали князя Володимиром Великим.

1-й учень. Правильно. А 1036 року князем київським став Ярослав. Цей князь, хоч і був сміливим та сильним, а все ж воювати не любив. Він зводив церкви, відкривав школи. 1037 р. побудував Софію Київську. Донині цей собор милує око красою і величчю. За Ярославового князювання Київська Русь досягла найбільшого розквіту. За це народ назвав Ярослава Мудрим.

Аскольд, Дір, Рюрик, древляни, данина, жарина

2-й учень. А щоб більше дізнатися про київських князів, треба звернутися до книжок.

1-й учень. До яких саме?

2-й учень. Це історичні романи Павла Загребельного, твори Семена Скляренка, п'єси Івана Кочерги та багато іншої цікавої літератури про нашу минувшину.

1-й учень. Дякую за підказку і за цю цікаву бесіду. Адже, як-то кажуть, хто не знає свого минулого, не вартий і майбутнього (*З журналу*).

II. Назвіть репродукції. Поясніть, чому ви так вирішили. Чи порушено послідовність малюнків зі змістом тексту?

1

2

3

4

5

6

7

8

III. Поділіться на групи. Доберіть матеріал на тему «УКРАЇНА ЧАСІВ КОЗАЧЧИНИ». Підказка: можна використати відповідні вправи з вашого підручника.

IV. За наведеним зразком (діалогом на тему «Київські князі») утворіть з дібраних текстів репліки.

V. Підготуйте діалоги й розіграйте їх перед класом. Визначте переможців у складанні найкращих діалогів.

ПОМІРКУЙМО

Кажуть, коли нема про що говорити, розмовляють про погоду. Але й така розмова буде корисною, якщо в її основі лежать народні прикмети та спостереження. Принаймні, вони допоможуть спланувати ваш відпочинок: не виїжджати на природу, коли передбачається злива, завчасно підготуватися до майбутнього похолодання, бути готовим до шквалистого вітру, а то й бурі. І, навпаки, підкажуть, коли краще піти в ліс по гриби чи ягоди, або до річки — ловити рибу, а якщо прикмети віщують стійку гарну погоду — вирушити в довготривалий туристичний похід. Отже:

285. **І. Уважно прочитайте й розіграйте перед класом діалог на тему:**

ОЗНАКИ ГАРНОЇ ПОГОДИ ТА НЕГОДИ

— А гарно сьогодні надворі! Небо чисте, сонечко грає. Наче справжнє літо настало. І це вже не перший день.

— Після тривалої погоди чекай затяжної негоди.

— Та звідки ж вона візьметься? На небі ані хмаринки.

— Прийде пора — дощ поллє, як із відра.

— Ну, ти якийсь справжній скептик-синоптик. Звідкіля ж ти про дощ дізнався?

— А ось подивися: рослини квітки позакривали, щоб зберегти пилок; горобці пір'я настовбурчили; ще ранок — а трава суха, роси немає. — Може, й так. Слухай, а пригадаймо й інші ознаки погоди та негоди, бо канікули не за горами, і треба орієнтуватися з виїздами на природу чи на дачу. Тільки в мене сьогодні настрій чудовий і я буду говорити про прикмети, пов'язані з гарною погодою, а ти продовжуй своє — віщуй негоду. Згода?

— Згода. Сьогодні погода — завтра негода.

— Ну, це ми вже чули.

— Тоді слухай ще: квіти, що не закрилися, починають сильніше пахнути; блищить листя ліщини — незабаром буде дощ. Вдень стає холодніше, а вночі — тепліше — бути грозі.

— А я так скажу: безхмарний і безвітряний вечір віщує погожий день; блакитне небо — гарна днина збережеться; вечірня роса — на ясну погоду.

— Але не дуже радій. Звичайно, роса — провісник ясної, сухої погоди, та вона може застерігати й від негоди, якщо краплі роси вранці висять на кінчиках листків чи трави.

— Ну, а на це що ти скажеш? Вітер зі сходу несе добру погоду. Велика роса в ущелинах та низинах, увечері та вночі стеляться тумани, що розвіюються після сходу сонця, — на гарну днину.

— А ось що: дощ іде не там, де ждуть, а там, де жнуть; не там, де просять, а там, де косять. Влітку град буває переважно із заходу.

— Вночі багато яскравих зірок — на погоду. Вночі в лісі тепліше, ніж у полі — на гарну сонячну погоду. Ворони здіймаються догори, комашня товчеться, ввечері комарі в'ються стовпами, — на чудову погоду.

— Зірки мерехтять, аж «стрибають» — до холоду. Мерехтять зорі влітку — сповіщають про дощову, похмуру погоду, вітер, грозу. Вдень і вночі однаково тепло, температура повітря вирівнюється практично повсюди: у низинах, у лісі, в полі — погода буде нерівною. Комарі кусаються — перед дощем.

— Та вони, по-моєму, завжди кусаються. Але продовжимо далі. Дим піднімається стовпом догори; вугілля в багатті швидко вкривається попелом; бджоли вилітають з самого ранку; ластівки літають високо; жайворонки співають довго. Усе це — надійні провісники гарної погоди.

— А все-таки перед дощем комарі злішають. Та не будемо сперечатися. Отже: дим в'ється калачиком — на негоду; дим із труби стелиться до землі без вітру — перед дощем; вугілля в багатті яскраве — на дощ, негоду; ластівки низько літають — дощ обіцяють.

— Дощ іде при сонці — швидко перестане. Посилення опадів — ознака поліпшення погоди. Після довгої негоди чекай ясної погоди.

— І навпаки. Під час дощу на воді утворюються бульбашки — на довгу негоду. Чим менші краплі, тим довше дощитиме. Після дощу швидко прояснюється — невдовзі знову буде дощ. Дощ — як гість: якщо прийшов зранку, то довго не засидиться, а якщо після обіду — ночувати залишиться.

— Аж ось і спрогнозований тобою дощик. Добре, що пішов зранку. За твоїми словами — довгим не буде. Ну, а поки що тікаймо по домівках. Після дощу зустрінемось і перевіримо наведену тобою прикмету. До зустрічі!

— Так, але я пропоную продовжити нашу розмову, а поки дощить — згадати інші прикмети. Бо ті, що ми назвали,— краплина в морі народної мудрості. Отож, до зустрічі після дощу!

II. Пригадайте художні описи картин та явищ природи у творах класиків української літератури (М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, І. Франко тощо). Побудуйте й розіграйте перед класом діалог на тему: *«Роль пейзажу в художньому творі»*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Діалог може мати дискусійний характер. Дискусійний — тобто спірний, такий, що підлягає обговоренню з висловлюванням різних, нерідко протилежних, поглядів на один і той же предмет чи явище. Правильно побудований діалог (дискусія) передбачає обізнаність із темою, що обговорюється, відповідність запропонованій ситуації та меті спілкування. Не можна перебивати співрозмовника під час діалогу, навпаки, треба зацікавлено й доброзичливо вислуховувати його, заохочувати висловити власну думку. Не погоджуючись з позицією іншого, намагайтеся так висловити незгоду, щоб не образити опонента. Аргументуючи власні погляди, спростовуючи висловлювання співрозмовника, виявіть логічність, виразність, винахідливість, стислість і доречність. І, нарешті, формулюючи особисту позицію щодо теми дискусії, дотримуйте норм літературної мови.

286. **І. Уважно прочитайте наведений уривок. На його основі побудуйте діалог на тему: «ЩО ОЗНАЧАЄ БУТИ ДОБРОЮ ЛЮДИНОЮ». Наведіть власні приклади з життя. Продовжте діалог дискусією про те, чи згодні ви з думкою вчителя.**

«ЩО ОЗНАЧАЄ БУТИ ДОБРОЮ ЛЮДИНОЮ»

Учився в нашому класі Петро. Був у нього собака Сом. Третій рік учився Петро, і щодня приходив до школи разом з ним його вірний Сом. Він ніс у зубах мішечок з Петриковими капцями (для занять з фізкультури в спортивному залі).

Перед зимовими канікулами виїхали батьки Петрові далеко — аж на Сахалін. А Сома не взяли. Скільки не просив Петро, скільки не благав,— не дозволили хлопцеві брати собаку.

— Знаєте що, хлопці,— сказав перед від'їздом Петро. — Залишу я мішечок з капцями, а Сом хай у тебе, Миколо, живе.

Перенесли ми будку Сомову з подвір'я Петрових батьків на Миколине подвір'я, а ще одну будку спорудили біля школи — на час негоди. Смутний став Сом. Щоранку, йдучи до школи, Микола дає Сомові мішечок з Петровими капцями, і собака стає веселим, лащиться, хвостом махає — думає, що з другом зараз зустрінеться. Біля шкільних дверей Микола бере мішечок, а Сом так благально дивиться на хлопчика, немов питає: «А де ж Петро?»

Капці, Сахалін

До кінця занять сидить собака під шкільними дверима. На перервах кожен намагається приголубити Сома; всі діти переживають його самотність. Йдучи додому, Микола знову дає собаці мішечок з Петровими капцями, знову собака дивиться благально: а де ж Петро? Всі в школі гостро переживають ці хвилини, багато з тих, кому зовсім не по дорозі, йдуть із собакою...

— Навіщо ми обманюємо його? — запитав одного разу Степан.

— Залиш, Миколо, дома цей мішечок... ну, заховай... Хай Сом знає правду.

Запитали вчителя: що він порадить?

— Ні, хлопці,— сказав учитель.— Хай вірить. Так йому легше жити.

Не було в класі дитини, яка б не переживала доброти, ласки, великодушності. Кожний почував себе сильним, захищаючи слабкого (*За В. Сухомлинським*).

ІІ. Хто з цих собак, на вашу думку, уособлює образ вірного Сома? Поясніть свій вибір.

§ 50. ГОВОРІННЯ. ПИСЬМО. УСНІ Й ПИСЬМОВІ ТВОРИ ЗА ПРОСТИМ І СКЛАДНИМ ПЛАНОМ

Люблю я пісню солов'їну,
В пшеничнім золоті поля.
Люблю я неньку Україну —
Це батьківська й моя земля!
А. Загрудний

ПОМІРКУЙМО

«Мені здається, що тим і наш світ красний, що він не однаковий, тим і земля наша хороша, що вона покрита то горами високими, то долинами глибокими, то рослиною усякою. Зробіть так, щоб усе рівно було, як на долоні, щоб однакова рослина вкрила всю землю — і пропала її краса. Ви занудитесь від тієї рівнини та однаковості... Мова така ж жива істота, як і народ, що її витворив, і коли він кине свою мову, то це вже буде смерть задля його душі, смерть задля всього того, чим він відрізняється від інших людей. Він повинен буде згинути — стати іншим народом».

Такі думки ще в позаминулому столітті висловив класик української літератури Панас Мирний (Панас Якович Рудченко). Чи важлива ця тема для українців у наш час? Ось сатиричний віршик сучасного поета Анатолія Гарматюка про зовсім недавні часи, коли українських школярів, без будь-яких на те підстав, позбавляли можливості вивчати рідну мову.

ЗАЯВЛЄНІЄ ДИРЕКТОРУ ШКОЛИ

Прошу ослобоніть синка,
Бо не совсєм здоровий,
От ізученья язика —
Украíнської мови.
Хоч я з села, жена сільська —
Нужди у нєй не маєм.
Зачем ця мова для синка,
Звиніть, не понімаєм.
Бо вибор в нас слободний.
К сєму

Іван Безродний.

Сподобалась «мова» «подателя заявлєнія» Івана Безродного? Хочете такою спілкуватися? Якщо — ні, то звернімося до «порадника з культури мовлення».

ПОРАДНИК З КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ

Що можна почути (прочитати)	Як треба говорити (писати)
На вулиці голольод →	На вулиці ожеледиця.
Вечером світять фонарі →	Ввечері світять ліхтарі.
Високі дома →	Високі будинки.
Вулиці пересікаються →	Вулиці перетинаються.
Вулиця ярко освічена →	Вулиця яскраво освітлена.
Тут запрещається переходити →	Тут забороняється переходити.
Випадковий прохожий →	Випадковий перехожий.
Убирати мусор →	Прибирати сміття.
Сходим в кіно →	Підемо в кіно.
Скажіть, будьте добрі! →	Скажіть, будь ласка (будьте ласкаві, скажіть; прошу сказати!).
Тудою не пройдете →	Туди (там) не пройдете.
Каса працює круглодобово →	Каса працює цілодобово.
Там велика очередь →	Там велика черга

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Ось і настав час для справжньої творчості. Якщо раніше ви творчо переказували чужий текст, мистецьки описували картину (що теж потребує неабиякої уяви), то написання твору — це ваше власне бачення подій чи фактів, їх аналіз та осмислення, злет фантазії, яка є «сестрою» уяви. До речі, слово **«фантазія»** походить з грецької мови, де означає «уявлення, зображення». За давньогрецькою міфологією, Фантаз — це брат бога снів Морфея, що викликав ілюзії, уявні образи. Проте най-найфантастичніші уявлення в якійсь мірі зумовлені дійсністю.

Для того щоб фантазія не стала занадто буйною і читач зрозумів, про що йдеться в письмовому висловлюванні, тобто самостійно створеному тексті, необхідно дотримувати певних правил та знати відповідні мовленнєві поняття. Насамперед пригадаємо, що, власне кажучи, є структурою тексту.

Структуру тексту визначає **тип мовлення**. Кожний тип, залежно від змісту, має свою будову. Наприклад, **розповідь** — це повідомлення про певні події, що розгортаються в часі. Загальна схема розповіді така:

1) початок дії;
2) розвиток подій;
3) кінець дії.

➲ ***Роздум*** — це висловлювання про причини якихось подій, явищ. Роздум також складається з трьох частин:

1) основне твердження, чітко сформульована думка;
2) докази, що її підтверджують;
3) висновок, який випливає з доказів (узагальнення).

Найперша вимога до твору — змістовність і відповідність темі. **Тема** може членуватися на підтеми. Зміст підтем розкривається в абзаці. **Абзацом** називається частина тексту, що має структурну, тематичну й змістову завершеність. На письмі абзац виділяється відступом управо.

Отже, пишучи твір, ви повинні вміти осмислювати тему, розкривати її, підпорядковуючи висловлювання основній думці; добирати з різних джерел матеріал для творів, але **не переказувати його, а відображати власні думки** на його основі; дотримувати відповідного стилю й типу мовлення.

Уміщений у твоєму підручнику допоміжний мовний матеріал має на меті зорієнтувати хід думок під час написання твору або підготовки усного монологічного висловлювання на визначену тему. Варто прочитати відповідні обраній темі уривки та визначити головну думку тих, що відповідають вашому творчому задуму. Дати їм заголовки, з яких складатиметься план роботи. За створеним планом пишемо твір або готуємось до усного монологічного висловлювання. Але ще раз наголошуємо: **пропоновані тексти не переписуємо й навіть не переказуємо!** Натомість **маємо переосмислити їх зміст** і виконати **самостійну творчу** роботу. Така попередня підготовка сприятиме в подальшому навчанні власноручно добирати для висловлювань (усних та письмових) матеріал на основі різних джерел, писати твори на вільні теми, актуалізувати стилістичні навички.

Далі — до роботи. Спробуємо на практиці зреалізувати все вищесказане. Пам'ятаймо, що **нормативна кількість сторінок творчої роботи в 7-му класі** становить **1,0–1,5 рукописної сторінки.**

287. **І. Уважно прочитайте наведені уривки з художніх творів та поетичні рядки. Оберіть ті з них, які сприятимуть утіленню вашого задуму щодо виконання творчої роботи.**

БАТЬКІВЩИНА — УКРАЇНА

* * *

Кожна нація і народ створили десятки тисяч слів. Одні з них звучать вагомо й живуть довго, інші з часом стираються, темніють, як мідяки, щезають з пам'яті людської. Але є слова, які можуть зникнути тільки тоді, коли зникне сам народ, що створив їх. До таких належать прекрасні слова Батьківщина, Україна. Вони вічні, як вічний народ. За ними стоїть цілий світ.

Сумління

Ніжні й сердечні слова говоримо ми про Україну. Для багатьох вона ставала мукою, за Україну віддавали життя кращі її сини. У часи національного гніту Україна ставала сумлінням кращих умів, тих, хто боровся за честь своєї Вітчизни, хто йшов за неї до тюрем та заслань (*За В. Симоненком*).

* * *

Ще не вмерла України
ні слава, ні воля.
Ще нам, браття молодії,
усміхнеться доля.

Згинуть наші воріженьки,
як роса на сонці.
Запануєм і ми браття,
у своїй сторонці.

Станем, браття, в бій кривавий
від Сяну до Дону.
В рідному краю панувати
не дамо нікому.

Чорне море ще всміхнеться,
дід Дніпро зрадіє.
Ще у нашій Україні
доленька наспіє.

А завзяття, праця щира
свого ще докаже.
Ще ся воля в Україні
пісень гучна розляже.

За Карпати відоб'ється,
згомонить степами.
України слово стане
поміж ворогами.

Душу, тіло ми положим
за нашу свободу.
І покажем, що ми, браття,
козацького роду.

П. Чубинський

* * *

Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
Виростуть з тобою приспані тривоги.
За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.
І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі.
Стануть над тобою, листям затріпочуть,
Тугою прощання душу залоскочуть.
Можна вибрать друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.
Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

В. Симоненко

* * *

Боже, Великий, Єдиний,
Нам Україну храни,
Волі і світу промінням
Ти її осіни.
Світлом науки і знання
Нас, дітей, просвіти,
В чистій любові до краю,
Ти нас, Боже, зрости.
Молимось, Боже єдиний,
Нам Україну храни,
Всі свої ласки, щедроти
Ти на люд наш зверни.
Дай йому волю,
Дай йому долю,
Дай Божого світла,
Щастя дай, Боже, народу
І многая, многая літа.

О. Кониський

* * *

Наша земля — це Україна. Тому й ми називаємось українці. От як у Франції живуть французи, у Німеччині — німці, у Польщі — поляки. Кожен народ по своїй землі називається. Правда, коли Росією правили петербурзькі царі, то вони, бажаючи всіх поклонити

під одне ярмо, веліли усім прозиватися «русскімі». Але ми не «русскіє», і не «хахли», і не «малороси», а тільки українці, а рідний край наш — Україна. І чи ти маленький, чи ти великий — з гордістю маєш називати себе своїм іменем. З гордістю тому, що твій народ боровся за свою свободу так, як ніякий інший народ у світі (*За Г. Хоткевичем*).

* * *

Україна... В одному вже цьому слові — музика смутку й жалю. Україна — країна, де найбільше люблять волю і найменше мають її. Країна гарячої любові до народу і чорної йому зради; довгої, вікової героїчної боротьби за волю, в результаті якої — велетенське кладовище, високі в степу могили, руїна та прекрасна на весь світ, безіменна, невідомо коли й ким складена пісня.

Україна — це тихі води і ясні зорі, зелені сади, білі хати, лани золотої пшениці, медовії та молочнії ріки.

Україна — розкішний вінок із рути і барвінку, що над ним світять заплакані золоті зорі. Поема жалю і смутку... краси і недолі... (*За С. Васильченком*)

II. Придумайте заголовки до кожного з обраних уривків. На їх основі сформулюйте пункти плану. Запишіть план.

III. Користуючись наведеним матеріалом, напишіть твір на тему: *«Батьківщина — Україна».*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

- ***Уява*** — це здатність людини створювати в думці на основі життєвого досвіду нові картини й образи. Уява потрібна нам у будь-якій діяльності, а особливо в творчій. Пишучи твір, ми повинні бачити перед собою створену в уяві картину й описати її так, щоб читач теж зміг уявити описане.
- ***Опис*** — це словесне зображення предметів чи явищ. Описуючи предмет чи явище, необхідно підкреслити в ньому найважливіше; неістотні деталі пропускаємо. Ознаки описуваного явища розміщуємо в певній послідовності: просторовій або часовій.

Якщо опис побудовано в просторовій послідовності, то ознаки предмета або явища вказуємо за їх сумісністю. В описах, побудованих у часовій послідовності, ознаки послідовно змінюють одна одну.

Для описів характерні порівняльні звороти, епітети, метафори.

- ***Порівняльний зворот*** може вводитися в речення за допомогою сполучників *як, наче, ніби, мов, немов* тощо. Вони надають мові образності, активізують мислення, уяву.
- ***Епітет*** — одна з основних одиниць поетичного мовлення. Він призначений підкреслювати характерну рису, визначальну якість певного предмета або явища. Переважно в ролі епітетів виступають прикметники, переводячи свої другорядні лексичні значення

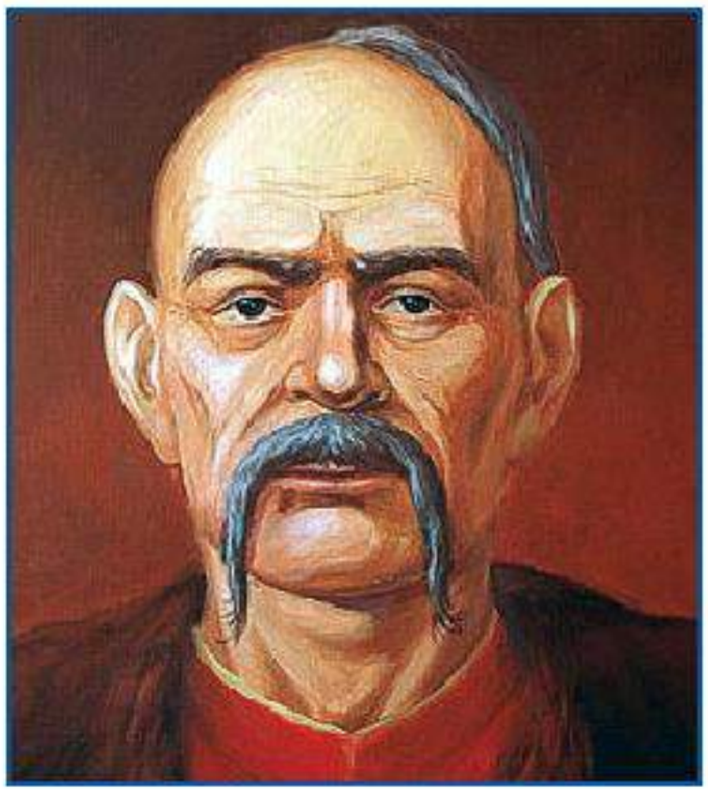
на основні, чим вони й відрізняються від простих означень. Розрізняють два види епітетів: оригінальні, тобто вигадані письменником, і постійні, переважно фольклорного походження, що передаються з твору в твір. У ролі епітетів можуть бути й інші частини мови, зокрема іменник, що зумовлює процес метафоризації.

➲ ***Метафорою*** називається художній засіб, що полягає в переносному вживанні слова або виразу на основі аналогії, схожості або порівняння, а також слово або вираз, ужиті в такий спосіб. Метафори роблять мову образною, яскравою.

Опис має бути пройнятий певним настроєм, відображати ставлення автора до зображуваного предмета.

Написання будь-якого твору — завдання непросте. Інколи важко зосередитися, дібрати відповідні слова, правильно спрямувати хід думки. Тому до малюнків подано підпорядковані їм уривки з художніх творів. Вони допоможуть «налаштуватись» на відповідний лад, нагадають художні засоби й прийоми, використані митцями слова, допоможуть у подальшій роботі над самостійним творенням тексту. Але цей **допоміжний матеріал не для переказування (а тим більше списування)** — на його основі ви маєте відобразити **власні думки.**

288. **І. Уважно розгляньте репродукції. Які спільні риси об'єднують зображених персонажів?**

Кошовий І.Д. Сірко (1605–1680 рр.).

А. Монастирський. «Запорожець». 1932 р.

Князь Святослав (942–972 рр.).

ІІ. Ознайомтесь із текстом.

ЗОВНІШНІСТЬ ЗАПОРОЖЦІВ

Оселедець, шаровари, царедворець

Які ж на вигляд були запорожці? Фотографій вони нам, звичайно, не залишили. Але народна пам'ять — думи, історичні пісні, народні перекази, легенди — є тим джерелом, з якого черпають історики.

Довгі вуса, оселедець на голові, сорочка, черкеска, широкий пояс і широченні шаровари, нарешті, чоботи — ось зовнішній образ козака, який зберігся в народній пам'яті. Головною ознакою запорізького козака був оселедець. Є відомості, що деякі князі Київської Русі теж носили оселедця, зокрема князь Святослав. Ось як описує його зовнішність візантійський царедворець: «Голова в нього була зовсім гола, але тільки на одній її стороні висіло пасмо волосся, що означало знатність роду. Шия товста, плечі широкі, і весь стан досить стрункий».

Отже, зовнішність запорізького козака була пов'язана з давньою традицією українського народу (*З кн. «Як козаки воювали»*).

III. Прочитайте опорні слова та словосполшучення. Як вони відображають зміст прочитаного тексту?

Опорні слова та словосполучення: *народна пам'ять; джерело, з якого черпають історики; оселедець; князі Київської Русі; князь Святослав; візантійський царедворець; пасмо волосся — знатність роду; давня традиція.*

IV. Використовуючи опорні слова та словосполучення, напишіть твір-опис зовнішності запорожця за репродукціями.

289. **I. Уважно розгляньте репродукції народних картин. Назвіть художні деталі малюнків.**

II. Прочитайте наведені уривки. Знайдіть спільне й відмінне в описах народного героя.

КАРТИНИ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ КОЗАКА МАМАЯ

Картини із зображенням козака Мамая уособлювали любов народу до свого захисника — запорізького козацтва. Кобза завжди зображувалася на таких картинах. Вона символізувала народну історію та мрії, кінь — його волю, дуб — його могутність. Часто на картинах бачимо зображення списа з прапорцем, козацьких штофа й чарки. Це були речі, пов'язані зі смертю козака. Спис ставився на місці поховання. Штоф та чарку клали в могилу. Вони нагадували про скороминучість життя та козацьку долю, у якій загроза смерті в бою була повсякденною реальністю.

Картини із зображенням «козаків Мамаїв» набули особливого поширення в Україні наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Це була світла й тривала пам'ять народу про його захисників — козаків та про Запорізьку Січ (*З кн. «Як козаки воювали»*).

Штоф, чарка

Українська народна картина «Козак Мамай». XVIII–XIX ст.

Тотем

Українська народна картина «Козак Мамай». XVIII — XIX ст.

ПРО КОЗАЦЬКОГО ЛІКАРЯ-ЧАРІВНИКА ТА ЙОГО ОБЕРЕГИ

Створений і виплеканий народом у легендах та переказах герой, оборонець рідної землі і віри козак Мамай. Він дійшов до нас багатовіковою дорогою. Проте козак Мамай не тільки воїн. Це — мудрець, філософ, а ще характерник, по-сучасному — лікар.

Яким ми бачимо козака-характерника на народних картинах? Козак Мамай грає, співає або сидить у глибокій задумі під дубом. Поряд стоїть кінь, його вірний товариш. Народні картини наче переконують нас: пісня-слово, звуки інструменту, спис, кінь, дуб-тотем — все це для того, щоб відігнати злі сили від рідної землі — для життя та безсмертя свого народу (*88 сл.; з часопису*).

III. Напишіть твір-опис картини «Козак Мамай».

Експозиція

Б. Хмельницький (1596–1657 рр.). Портрет. Чигиринський музей

У МУЗЕЇ

— Я — козак Мамай, нині живу на картині. Хоч я і мальований, проте спогади мої найсправжнісінькі. Часто ними ділюся з батьком Хмелем — його портрет на сусідній стіні.

...Коли говоримо про Переяслав-Хмельницький історичний музей, то називаємо його батьком тутешніх музеїв. Адже саме він започаткував той обшир, що нині зветься заповідником.

За цей період якийсь десяток експонатів, з якого все й починалося, виріс до 85 тисяч. В експозиції є речі, кожна з яких — цілий скарб. Тільки так і говориться про картину XVII століття «Козак Мамай», про портрети Богдана Хмельницького, виконані майстрами XVII–XVIII століть, про козацьку зброю. Оглянувши музей історії, продовжимо мандрівку Переяслав-Хмельницьким (*За Я. Гольцем*).

IV. Якими спогадами, на вашу думку, ділиться козак Мамай з Богданом Хмельницьким? Опишіть уявну екскурсію музеєм та діалог між портретами.

Тематика класних і домашніх творів

1. «Наші обереги».
2. «Прекрасне в моєму житті».
3. «Крашанка і писанка».
4. «Шануй батька й неньку, то буде тобі скрізь гладенько».
5. «Україна — наш спільний дім».
6. «Мій життєвий вибір».
7. «Любіть землю! Любіть працю на землі» (*О. Довженко*).

§ 51. ГОВОРІННЯ. ПИСЬМО. ЗАМІТКА В ГАЗЕТУ (ІНФОРМАЦІЙНА, ДИСКУСІЙНА)

У слова свої закони вічно мінливого руху,
У слова свої ознаки світла, тепла, ваги.
Слово — клітина мислі, артерія сили духу.
Тільки воно єднає різні людські береги.

П. Воронько

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Ви вже ознайомлювались з газетою в попередніх класах. Проте, давайте пригадаємо, що, власне, означає «газета» та її найпоширеніші види.

Отже, **газета** — це періодичне, щоденне або щотижневе видання, друковане на великих аркушах паперу, яке повідомляє про поточні події суспільно-політичного, культурного, економічного життя або про історичні події минулого, пам'ятні дати тощо. Газети можуть бути не лише друкованими, але й звуковими (радіогазета, «газета зі сцени» і т. п.), рукописними (стінна), проекційними (для читання на екрані) та ін. Стиль газетних матеріалів — публіцистичний.

Неодмінними **ознаками публіцистичного стилю** є логічність і емоційність висловлювання. У газетних та журнальних статтях такого стилю використовують суспільно-політичну лексику (*парламент, уряд, партії, конституційні права та свободи, декларації, спілки, громадські організації, мирне співіснування, люстрація тощо*), іншомовні слова (*альтернатива, паритет*), афоризми, сталі словесні формули (*за вашу і нашу свободу, факти — вперта річ, тернистий шлях, берегти як зіницю ока, біла ворона, хамелеон, я мислю, отже я існую, золота середина, жереб кинуто, тюрма народів та ін.*), звертання (*Шановна громадо!, Високодостойний пане президенте!*), спонукальні речення (*Будьмо європейцями на ґрунті українському!*), повтори, заклики (*Слава Україні! — Героям слава!*).

Один із газетних жанрів — інформація. Вона може бути написана у формі «замітки» (допису). Це невеликий за обсягом текст публіцистичного стилю. Стисліть, влучність вислову, гострота поставленої проблеми, оперативність відгуку на якусь важливу подію є головними рисами цього жанру.

Замітка (допис) може мати й дискусійний характер. **Дискусійний** — тобто спірний, такий, що підлягає обговоренню з висловленням різних, нерідко протилежних, поглядів на один і той же предмет чи явище.

Замітку (допис) треба писати на окремому аркуші з одного боку, залишаючи поля 2,5–3 см. Для виділення основних думок необхідно робити абзаци, вирізняти (підкреслювати) власні назви, цифри. У кінці замітки (допису) слід ставити дату й підпис.

Дуже важливо вдало сформулювати заголовок до замітки (допису). Він повинен концентрувати основну думку вашого матеріалу, приваблювати яскравістю, точністю, оригінальністю. У заголовку можна використати коротку цитату, сталий вислів (тоді заголовок треба писати в лапках).

І наостанок. Авторами газетних повідомлень є не тільки штатні журналісти, але й позаштатні дописувачі. А тому, опанувавши тонкощі жанру та попрактикувавшись на уроках української мови, ви сміливо можете йти до редакції будь-якої газети зі своїми дописами й стати авторами по-справжньому цікавих, хвилюючих заміток.

Але пам'ятаймо:

Хто поважає і цінує рідну мову,
вживає всі її слова безпомилково.

Українське радіо

290. Прочитайте інформаційну замітку. Сформулюйте заголовок. Обговоріть варіанти заголовку, виберіть найбільш вдалий.

Вчора в нашій школі відбувся конкурс на кращого читця. Участь у ньому брали учні 9-х класів. А присутніми були учні різних класів — від 5-х до 11-х. Хто з читців стали переможцями? Це не головне, бо, як говорять, більш важливо взяти участь у змаганні, аніж перемогти.

Ми відкрили нові для нас імена письменників. Багатьох вразили поезії Богдана-Ігора Антонича, прочитані учнем 9-А Павлюком Андрієм. Поет Антонич тонко відчував красу, любив усе живе на землі, умів дивовижно точно передати словом свої почуття, створити яскраві малюнки живої природи.

Ми слухали вірші Василя Стуса, Ліни Костенко, Василя Симоненка та ін. Які великі таланти були і є в Україні!

Вони вчать нас бути патріотами, бути українцями, вчать боронити свою національну гідність і честь (*Учень 7-го Б класу Гринько Роман*).

291. Напишіть замітку про цікаву екскурсію. Використайте опорні слова.

Історія краю, минула доба, героїчні події, експонати, фотодокументи тощо.

292. Напишіть замітку про відзначення дати …ліття з дня народження відомого композитора.

293. Напишіть замітку про відвідування художнього (літературно-меморіального) музею.

294. Прочитайте замітку дискусійного характеру. Висловіть свої міркування та аргументи на користь тої чи тої точки зору. Сформулюйте заголовок до замітки.

Людство має у XXI столітті чимало не розв'язаних ще проблем, а число їх зростає. Це — проблеми і питної води, і здорового харчування, і паливних ресурсів, і проблема глобального потепління

на Землі, розтоплювання велетенських крижаних масивів у районах Північного й Південного полюсів та багато інших. А люди хочуть літати у міжзоряні простори, в Космос, що вимагає великих витрат.

— Спершу треба вирішити проблеми на Землі, а тоді вже літати в Космос! — говорять одні.

— Але освоєння Космосу допомагає вирішувати проблеми на Землі! — заперечують їм інші.

— Як же саме допомагає?— питають треті (*М. Сенченко*).

295. **Напишіть замітку на тему «Великих слів велика сила...»**

296. **Напишіть замітку, використавши вислів «Буря в склянці води».**

297. **Напишіть замітку з афоризмом «Платон мій друг, а істина — ще більший друг».**

298. **Продовжте цю дискусійну замітку. Сформулюйте заголовок.**

— Я не робитиму шпаківень! — рішуче сказав Василько.

— А то чому?

— Бо шпаки нищать черешні. Зернята забирають, а ягоди всі на землі.

— Та не всі ягоди вони псують. Залишать і тобі. А зате скільки гусіні вони зберуть, скільки дерев порятують!

— Ні, не згоден! — стояв на своєму Василь.

Як же його переконати?

299. **Розпочніть записник «Скарбничка культури мовлення». Записуйте туди сталі вислови, звороти, синонімічні ряди.**

§ 52. ГОВОРІННЯ. ПИСЬМО. ТВІР-ОПОВІДАННЯ ЗА НАВЕДЕНИМ СЮЖЕТОМ

Ген за рікою синіє гора,
В небі веселка розквітла казково.
Ніжно вплітається в гомін Дніпра
Добре і щире Шевченкове слово.

В. Скомаровський

ПОМІРКУЙМО

— Хто ми в світі без рідного слова?
— Запитаю, щоб чулось навкруж.
Ой, болить і пече мене знову
Глухота перекошених душ.
— Ну і що? — хтось промовить зухвало,—
Слово хліба чи сала додасть?..
Дух живий поміняти на сало —
Чи не гріх це важкий, не напасть?

В. Крищенко

Проте, навіть якщо розглядати «мовне питання» під таким кутом, то додасть і хліба, й до хліба. Пригадаймо події не такої вже давньої історії. Розгромлена, поділена навпіл Німеччина, здавалося б, ніколи не підніметься, не заживе повноцінно... Минуло кілька десятків років і німецький уряд надсилав матеріальну допомогу нашим ветеранам, своїм переможцям. Про авторитет Німеччини в сучасній Європі годі й говорити. А знищена ядерними ударами Японія? Тоді, на межі зникнення, для кожного стало гаслом: «Японія над усе!». І Японія відродилась. Та ще й як відродилась! Отже, почуття єдності народу, ознаками якого є спільні культурні традиції, родовідна пам'ять і, насамперед, мова, здатні принести не тільки духовні, а й матеріальні надбання. Там же, де людей намагаються штучно поділити: «Добра не жди, не жди сподіваної волі...». Може, хтось чув про те, що в Німеччині, Японії, Франції, Польщі, Росії або інших країнах світу виникали «мовні питання», навіть, під час виборів? Цікаво довідатись про такі факти.

Сьогодні, коли ми торкнулися міжнароднх подій, не оминути й такої. На різноманітних закордонних форумах російськими урядовцями неодноразово ставлять питання про утиски російської мови в Україні. Це дуже актуально. Тільки питання сформульовано неправильно. Логічніше було б образитись на те, що українські громадяни калічать російську мову, бо переважна більшість «російськомовних українців» (уявіть «англомовного німця» або «япономовного китайця») спілкується мішаниною двох мов, так званим «суржиком». Тобто вчіть свою мову і не псуйте нашу. Ось вам і тема для дискусії.

Відтак, щоб не викликати претензій у нашого географічного сусіда та не наражатися на міжнародні скандали, заглянемо в таблицю.

ПОРАДНИК З КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ

Що можна почути (прочитати)	Як треба говорити (писати)
Загранична мебель →	Імпортні меблі.
Книжний шкаф →	Книжкова шафа.
Відкрий двері →	Відчини двері.
Закрий форточку →	Зачини кватирку.
Поверхом вище →	На поверх вище.
Не повністю відповідає →	Відповідає не в повному обсязі (не зов-сім).
Я тебе умоляю! →	Я тебе благаю!
Погрозити пальцем →	Посваритись пальцем.
Дєтська площадка →	Дитячий майданчик.
Як фамілія учня? →	Як прізвище учня?
Кафе під відкритим небом →	Кав'ярня просто неба.
Пішли пішком →	Пішли пішки.
Остановка коло переїзда →	Зупинка біля (коло) переїзду.
Вірна відповідь →	Правильна відповідь.
Грає велику роль →	Багато важить (має чималу вагу, віді-грає велику роль).
Використав справочні матеріали →	Використав довідкові матеріали

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

І чого ви вже тільки не писали: безліч диктантів, переказів докладних і стислих, з планом і без нього, творів-описів з «елементами» і без них, замітoк, розписок... Усього й не перелічити. А що ж це за **твір-оповідання за наведеним сюжетом?**

Насамперед — це робота **творча**. Творчість полягає в тому, що ви маєте на власний розсуд вигадати кінцівку сюжетного твору, який припиняється в кульмінаційній точці. Тобто першу частину тексту ви пишете як звичайний докладний переказ, а далі — «вмикаємо» уяву. Але для вправного виконання завдання уяви, навіть найбагатшої, буде недостатньо. Тут знадобляться ще й набуті попередньо знання про сюжет і кульмінацію, стилі й типи мовлення, будову тексту тощо.

Отже, почнемо обговорення, під час якого згадаємо (або з'ясуємо), що, власне, називається оповіданням. Ось яке визначення **«оповідання»** пропонує «Літературознавчий словник»: «Оповідання — невеликий прозовий твір, сюжет якого заснований на певному (рідко кількох) епізоді з життя одного (іноді кількох) персонажа. Невеликі розміри оповідання вимагають нерозгалуженого, як правилу однолінійного, чіткого за побудовою сюжету. Характери показані здебільшого у сформованому вигляді. Описів мало, вони стислі, лаконічні. Важливу роль відіграє художня деталь (деталь побуту, психологічна деталь та ін.). Оповідання дуже близьке до новели. Іноді новелу вважають різновидом оповідання. Відрізняється оповідання від новели більш виразною композицією. Як самостійний жанр оповідання оформилось у XIX ст. З того часу й до сьогодні — це продуктивний жанр художньої літератури».

Усе зрозуміло? Для початку визначимо ключове слово: **сюжет.**

Саме слово **«сюжет»** походить з французької мови, де в дослівному перекладі означає «предмет» (пригадаймо: предмет розмови, предмет оповіді тощо). У художньому творі — це події, розгортаючи які, письменник розкриває весь зміст твору.

В основі сюжету завжди лежить якийсь конфлікт, суперечність. Будова й динаміка розвитку сюжету визначається самими персонажами. У ланцюгу подій твору, тобто **сюжетній лінії**, умовно визначають такі частини:

а) *експозиція* (частина художнього твору, у якій розкриваються обставини й середовище, у якому розгортатиметься дія, її час і місце);

б) *зав'язка* (частина сюжету, у якій відбувається виникнення конфлікту, перше зіткнення протидіючих сил, яке зумовлює розвиток усіх наступних подій у творі);

в) *розвиток дії* або *перипетії* (розгортання подій, загострення конфлікту, під час якого дедалі чіткіше виявляється сюжетна лінія твору);

г) *кульмінація* (момент найвищого напруження в розвиткові змальованих у творі подій);

д) *розв'язка* (остаточне вирішення долі героїв, повне розкриття усього змісту твору).

Виявлення цих частин художнього твору допоможе краще усвідомити задум автора, а в нашому випадку — передбачити кінцівку (хоча ваш творчий задум може бути й цікавішим!).

Кульмінація виразніша в художніх текстах, де головна увага автора зосереджена на вчинках героя, де зберігається принцип єдності дії. У невеликих за обсягом творах (новелах, оповіданнях) кульмінація зсунута ближче до розв'язки.

Проте й така теоретична підготовка ще не дасть бажаного результату. Для того щоб на «відмінно» виконати роботу, необхідно скористатися невичерпним словниковим багатством та найрізноманітнішими засобами стилістики рідної мови.

До речі, саме слово **«стилістика»** також походить з французької мови й у теорії літератури є розділом, який вивчає властивості поетичної мови й способи використання мовних засобів у художніх творах. Мовознавча або практична стилістика навчає, як правильно говорити й писати, домагаючись чистоти, стислості й ясності мови. Тобто усі частини мови, звороти та ін., відповідно до мети висловлювання, мають стилістичне забарвлення.

Отже, **твір-оповідання за наведеним сюжетом**, як різновид роботи з розвитку мовлення, полягає в поєднанні вмінь яскраво уявляти прослухане (або прочитане) й логічно мислити під час написання кінцівки художнього твору на власний розсуд та написання оповідання в цілому.

А тепер пригадаймо все, що ми вже знаємо, і спробуємо застосувати ці знання на практиці.

---

300. **І. Уважно прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Аргументуйте власну відповідь. Виділіть кульмінацію сюжетної лінії.**

БІЛА МАРА

Тільки одного разу не прийшов старий Арсен до річки. Усі рибалки, що вудили в той ранок, страх як здивувалися.

А сталося от що. Вставши, як і завжди, раненько, прихопив Арсен своє рибальське начіння та й пішов з двору. Попереду була Крута балка. Про цю балку він наслухався таких жахів, що і на старості побоювався тієї чорної прірви. То бачили в ній вовка, то чули, як там щоночі реготав пугач. Але Арсен вирішив іти: що буде, те й буде.

Мара, пугач

Місяць стояв низько. У балці панували темрява і якась недобра тиша. Аж раптом попереду, неподалік від Арсена, щось зашелестіло. Незабаром на стежку виповзло щось біле й посунуло просто на Арсена.

«Свят, свят! Біла мара!» — прошепотів старий і, раз по раз озираючись, щодуху побіг до села.

Підказка. *Саме тут, на нашу думку, відбувається* ***кульмінація*** *сюжетної лінії.*

ІІ. А як на вашу думку? Доведіть свою згоду чи незгоду.

Продовження за автором

Біля крайніх хат він зупинився й довго одхекувався. Тим часом надворі вже зовсім розвиднілось. «Що ж то воно за мара була?» — сказав уголос Арсен і, повагавшись, рушив до річки. Може, там нічого й не було? Проте не зробив і десяти кроків, як знову зупинився. «Мара» поволеньки повзла йому назустріч. Арсен підступив до неї кроків зо два, придивився пильненько і раптом затіпався од хриплого старечого реготу. То була газета, проткнута в кількох місцях сизими голками. А з-під неї стримів гострий їжачий писок.

«То це ти, парубоче, лякаєш діда?» — захлинаючись реготом, вимовив Арсен. Їжак сердито хрюкнув, обминув старого й поволік газету до села. Слідом за ним, поклавши вудки на плече, потупцяв і Арсен. Бо яка ж тепер риболовля, як вже й сонце зійшло, а до річки ще йти та йти! (*За Гр. Тютюнником*)

III. Знайдіть характерні художні засоби в обох частинах тексту. Що надає уривку стилістичної завершеності? Наведіть приклади з тексту.

301. I. Уважно прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Доведіть свій висновок зразками з тексту.

ЛЕВ НА БЕРЕГАХ ДЕСНИ

Диких звірів на берегах Десни водилося мало — їжак, заєць, тхір. Вовки перевелись, і навіть саме слово «вовк» вважалося вже наче дідовою лайкою: «Га, вовк би тебе з'їв». Водилися леви, але теж дуже рідко. Один лише раз по насипу Десни пройшов був лев. Та й то, кому не розказую, ніхто віри не йме.

Перемети, луна, китиця, Бахмач

Поставили ми з батьком перемети в Десні й пливемо до куреня. Вода тиха, небо зоряне. І так мені хороше пливти за водою, так легко, немов я не пливу, а лину в синьому просторі. Дивлюсь у воду — місяць у воді сміється. «Скинься, рибо»,— думаю. Скидається риба. Гляну на небо: «Зірко, покотися!» Котиться. Пахнуть трави над водою. Я до трав: «Дайте голос, трави!» Гукають перепілки. Дивлюсь на чарівний залитий срібним світлом берег: «Явися на березі, лев!» Появляється лев. Голова велична, кудлата грива і довгий з китицею хвіст. Іде поволі вздовж насипу над самою водою. «Тату, гляньте — лев»,— шепочу я. «Де там той лев? То ж...»

Далі батько почав пильно вдивлятися і, коли човен порівнявся з левом, батько підняв весло й гучно ляснув веслом по воді.

Ой! Лев тоді як стрибне та як рикне! Луна покотилася громом. Весь берег, кручі, лози — вся округа переповнилась трепетом. Батько трохи весла не випустив. І вже на що був хоробрий, а сидів нерухомо, аж поки нашого човника не однесло водою і не прибило до іншого берега.

На другий день казали, що, коли трапилась аварія поїзда під Бахмачем і клітка мандрівного звіринця поламалася, виплигнув лев на землю. І так йому, очевидно, огидли і глядачі, й «укротителі», й усе на світі, що глянув він навкруги, махнув на все лапою та й подався на Десну знайти собі хоч трохи відпочинку (*За О. Довженком*).

II. Знайдіть кульмінаційний момент сюжетної ліній. Поясніть, чому ви так вирішили. Поділіть текст на дві частини: до кульмінації і після, до розв'язки.

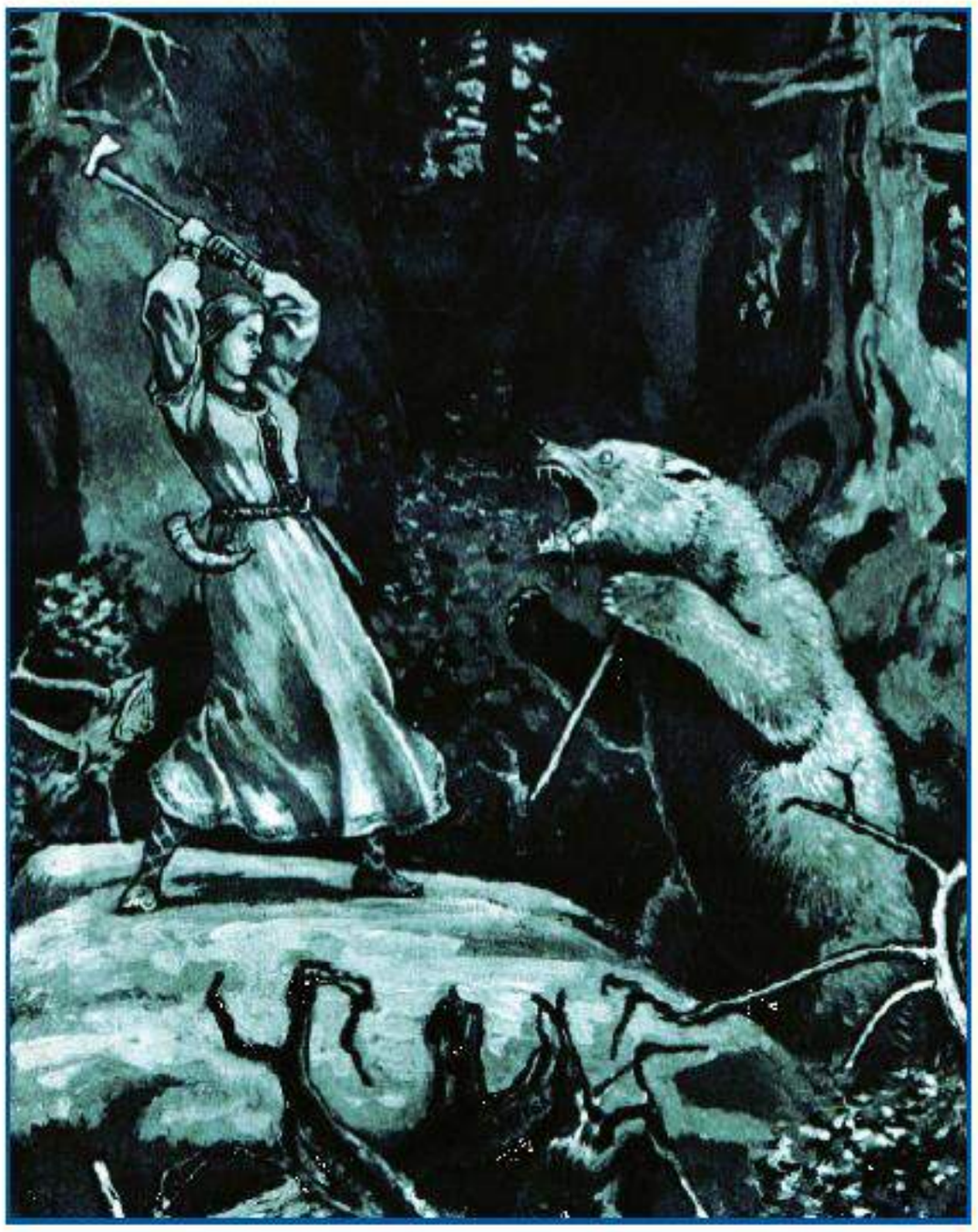
III. Випишіть речення, яке, на вашу думку, є кульмінаційним.

302. **I. Уважно прочитайте поданий текст. Які мовні засоби викростовує автор для загострення сюжетної лінії? Відповідаючи, наведіть приклади з уривку.**

ЗУСТРІЧ З ВЕДМЕДИЦЕЮ

Ратище

В. Литвиненко. Ілюстрації до «Захара Беркута» І. Франка (1950 р.)

Максим залишився десь позаду. Не далі як за п'ять кроків перед Мирославою лежала величезна ведмедиця в гнізді коло своїх ведмежат. Гнівними зеленкуватими очима дивилася вона на несподіваного гостя.

Мирослава затремтіла. Вона вирішила не зачіпати звіра, лиш боронитися в разі нападу, а тим часом дати трубою тривожний знак і закликати поміч.

Але скоро тільки вона затрубила, ведмедиця схопилася з леговища і, виючи, кинулась до неї. Мирослава вхопила обома руками ратище й наставила на звіра.

Звір, побачивши блискуче залізне вістря, зупинився. Так обидві стояли довго, не зводячи очей одна з одної. Раптом ведмедиця вхопила в передні лапи великий камінь... (*За І. Франком*)

II. Визначте стиль і тип мовлення.

III. Дотримуючись відповідного стилю мовлення, самостійно продовжте сюжетну лінію до розв'язки.

§ 53. ГОВОРІННЯ. ПИСЬМО. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. РОЗПИСКА

Знай, папери в житті — не химери,
І не плід канцелярій нудний:
Ділові необхідні папери
У стосунках людей ділових.

Д. Білоус

ПОРАДНИК З КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ

Що можна почути (прочитати)	Як треба говорити (писати)
Директор приймає по службовим справам з трьох годин →	У службових справах директор приймає після третьої години (по третій).
Працюємо по слідуючому графіку →	Працюємо за таким графіком.
Ви по якому питанню? →	Ви у якій справі?
Це внештатна посада →	Це позаштатна посада.
Почасова оплата →	Погодинна оплата.
Подоходний податок →	Прибутковий податок.
Список працюючих →	Список працівників.
Вкладиш →	Вкладка.
Я вже устроївся на роботу →	Я вже влаштувався на роботу.
Напишіть слідуючу об'яву →	Напишіть таке оголошення.
Слід перевести розписку на українську мову →	Треба (потрібно) перекласти розписку українською мовою.
Редакція приносить свої вибачення →	Редакція перепрошує (просить вибачити).
Списки направити в місцеві органи →	Списки подати до місцевих органів

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Розписка — це письмове підтвердження певної дії, документ за підписом, що стверджує одерження чого-небудь. Розписка може мати приватний і службовий характер. Вона засвідчує передачу комусь або одержання кимось документів, грошей, товарів, матеріальних цінностей. Розписку пишуть лише в одному примірнику, іноді в присутності свідків.

Розписка має довільну форму, але неодмінними є такі реквізити:

1) прізвище, ім'я по батькові, посада того, хто дає розписку;
2) прізвище, ім'я по батькові, посада того, кому дають розписку;
3) у чому конкретно дано розписку (з назвами матеріальних цінностей, предметів);
4) дата й підпис того, хто отримує гроші або речі.

У випадку, коли передають значну суму грошей або товари великої вартості, до розписки вносять адресу, номер і серію паспорта того, хто одержує гроші чи товар.

Дати і в тексті, і в кінці розписки пишуть так: 15 вересня 2014 р. Грошові суми пишуть словами, а в дужках цифрами: двісті тридцять (230) гривень. Дату розташовують ліворуч, розбірливий підпис праворуч під текстом.

У тексті розписки бажано мотивувати необхідність її надання чи отримання.

Службова розписка засвідчується нотаріусом.

У розписці не повинно бути жодних виправлень.

303. Уважно прочитайте зразки.

РОЗПИСКА

Я, учень 7-а класу загальноосвітньої школи №... міста (села)... Дорош Петро, одержав від учителя музики Романюка Степана Івановича, бандуру для проведення репетиції. Зобов'язуюся повернути цей інструмент 5 березня 2015 р.

4 березня 2015 р. Дорош П.

РОЗПИСКА

Я, Грищенко Арсен Олексійович, директор загальноосвітньої школи №... смт (села, міста)..., передав двісті (200) гривень з директорського фонду бібліотекарю школи, Масенко Тетяні Андріївні, для придбання нової літератури до бібліотеки.

20 квітня 2015 р. Грищенко А. О.

304. Складіть розписку на отримання комп'ютерів для...

305. Напишіть розписку про отримання певної грошової суми для... із зобов'язанням повернути її до...

306. Поясніть, користуючись тлумачними словниками, вживання наведених слів.

Підпис, підписка, розпис, розписування, особистий, особовий, підписатися, передплата.

307. Уставте необхідне слово.

Під зверненням поставили свої ... відомі письменники.

В українському декоративному мистецтві з давніх часів відомі настінні ...

Триває ... на газети й журнали.

Він дав ... про невиїзд.

У його ... справі є копія диплома про вищу освіту.

Це ... питання.

308. Запишіть словами числівники у словосполученнях.

2015 рік, 1999 року, 16 червня 1998 року, 4000 гривень, понад 2000000 населення.

ПЕРЕВІР СЕБЕ. ВІДПОВІДІ НА ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

253. Відгадки до загадок

1. Вітер. **2.** Вітер. **3.** Вода. **4.** Весна. **5.** Дорога. **6.** Мох. **7.** Яйце. **8.** Муха. **9.** Гадюка. **10.** Їжак. **11.** Язик. **12.** Булка. **13.** Ковбаса. (*Відгадки Явдохи Зубихи.*)

271. Кінцівки до реплік-анекдотів

Чого злякався?..— Та ні, Борисе Михайловичу, я боюся своїх відповідей. **Минуле й сучасне** — Це номер його телефону. **Сувора відповідь...** Я скажу: «Припини!» **Ведмежа послуга** — Бо вона зовсім не хотіла переходити. **«Підступний» математик** — Я то вмію, але ж він ще не вміє. **«Щира» відповідь** — Наш учитель, тату!.. **Шукач справедливості** — А вчитель покарав мене за вправу, якої я не виконав. **Риторичне питання** — Він спитав, хто розбив вікно у класі (*З кн. Веселої мудрості*).

281. Розв'язка за автором

«Ганнібал належить до розряду ссавців. Відзначається величезними розмірами. В його пащі можна вмістити човен середньої величини...»

Чую, як весь клас душиться від реготу. Коли, нарешті, Крашанка перейшов до опису сили Ганнібала, яка міститься в його могутньому хвості, Олександр Володимирович припинив читання.

Мені було соромно, і я готовий був провалитися крізь землю.

Після уроків я мав неприємну розмову з директором. За глузування з учителя та його уроків мене було суворо покарано. Але запевняю вас, що я зовсім не мав ніякого наміру глузувати з учителя. Просто шпаргалка була написана на аркуші, вирваному із зошита для зоології, з описом кита. Хвилюючись і дуже поспішаючи, я не помітив, що переписую речі, які з Ганнібалом нічого спільного не мають. Звідси й усе непорозуміння.

Проте цей гіркий урок не пройшов для мене марно. З того часу я дав собі слово ніколи більше не користуватися шпаргалками. І пізніше не раз переконувався, що краще не написати нічого, ніж видавати чужу роботу за свою (*За Б. Герцем*).

302. Розв'язка за автором

...і хотіла шпурнути ним на Мирославу. Але Мирослава одним могутнім рухом пхнула їй ратище між передні лапи. Рикнула страшенно ведмедиця, перевернулася, облилася кров'ю. Але рана була не смертельна, і ведмедиця швидко зірвалася на ноги, кинулася на Мирославу.

Небезпека була страшна. Швидко Мирослава вихопилася на камінь, але звірюка вже стояла близько неї на камені, розкривши закривавлену пащу. Звір вихопив дрючину зубами. Мирослава вхопила сокиру і стала до оборони. Звір сунув все ближче.

В тій хвилі над головою дівчини блиснуло ратище. Ведмедиця впала з каменя. Показалося лице Максима Беркута, який і врятував Мирославу (*за І. Франком*).

ТВІЙ ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК-ДОВІДНИЧОК

Абоне́нт — юридична чи фізична особа, яка має право на користування чимось.
Абстра́ктний — відірваний від дійсності, від життя.
Акаде́мія — назва найвищих державних наукових установ, завданням яких є розвиток наук або мистецтв.
Альтерна́тива — необхідність вибору між двома або кількома можливостями, що виключають одна одну.
Альто́вий — низький жіночий або дитячий голос; струнний або духовий інструмент низького регістру.
Анто́нім — пари слів із протилежним значенням.
А́рфа — щипковий музичний інструмент, що має форму трикутної рами з натягнутими на ній струнами.
Архімандри́т — найвище духовне звання в монахів.
Аско́льд — один з давньокиївських князів 2-ї пол. IX ст.
Ата́ка — навальний напад війська на ворога; вирішальний етап наступу.
Атле́тика — система фізичних вправ, спрямованих на виховання в людини спритності, сили, витривалості.
Багатомані́тний — який проявляється в різних формах і видах; різноманітний.
Бага́ття — купа дров, хмизу, ломаччя і т. ін., що горить; вогнище.
Багряни́ця — довгий верхній одяг з дорогої тканини багряного кольору, що його колись носили монархи.
Балаболка — про тих, хто любить поговорити, не може зупинитися, під час розмови; балакун.
Ба́лка — яр із пологими схилами.
Бараболя́ — діал. картопля.
Барві́нок — трав'яниста рослина з вічнозеленим листям і голубуватими квітами.
Батальйо́н — військовий підрозділ, що складається з кількох рот.
Бахма́ч — озброєний вершник.
Ба́хмач — місто, центр Бахмацького району Чернігівської області.
Баша́ — у Туреччині та Єгипті — титул найвищих урядовців, вельмож і генералів.
Баю́ра — велика, глибока калюжа.
Бе́рест — листяне дерево з коричнево-сірою корою і овальними, загостреними на кінці листками,
Блу́дний — який, блукає, постійно змінюючи місце перебування;.про людину, що після довгих блукань з каяттям повертається до своєї родини.
Бляша́ний — листове залізо, дахове залізо.
Бовва́н — у язичників — статуя, що зображає бога; ідол.
Борона́ — сільськогосподарське знаряддя для розпушування землі.
Бра́ма — великі ворота при монументальних спорудах.
Бузина́ — кущ або деревце з родини жимолостевих із чорними або червоними ягодами.
Бузьки́ — діал., лелеки.
Бунчу́к — булава з металевою кулькою на кінці та прикрасою-китицею з кінського волосу; в давні часи широко застосовувалася в Україні (як ознака влади гетьманів).
Бурла́ка — людина без постійної роботи і постійного місця проживання.
Бурла́цький — прикм. до бурлака і бурлак.
Бурча́к — дзюркотливий, стрімкий потік води.
Бусурма́н — про людину іншої віри (про магометанина).
Буя́ти — виявлятися на повну силу, бути в розквіті; пишно, розкішно рости, розростатися.
Ва́лка — група людей, підвід, машин і т. ін., які рухаються одне за одним або стоять в одному ряду; група людей, які разом ідуть кудись.
Вальо́к — кусень, грудка.

Ва́рна — місто на Сході Болгарії, засноване в VI ст. до н. е.
Варяни́ця — виготовлений для вареників, розкачаний як коржик шматочок тіста, що його іноді варять і без начинки.
Ве́жа — вузька споруда, що заввишки значно більша, ніж завширшки; будується окремо або як складова частина фортеці, палацу і т. ін.; вишка для спостереження і передачі сигналів.
Велемо́вний — який багато говорить, балакучий; з великою кількістю зайвих слів; багатослівний.
Верве́чка — один з чотирьох мотузочків, на яких підвішено колиску; ряд кого-небудь, низка чого-небудь.
Верста́ — давня назва східнослов'янської міри великих віддалей, що становила 1,06 км і вживалася до запровадження метричної системи.
Верства́ — те саме, що й *верста*.
Ви́гранити — відповідно обробляючи, утворювати грані на поверхні твердих речовин (каменів, металів, скла).
Ви́рій — теплі, південні краї, куди відлітають на зиму перелітні птахи.
Вівся́нка — маленький перелітний жовтогрудий птах ряду горобиних; жовтогрудка.
Вівча́рик — дрібний перелітний співучий птах жовтувато-зелено-сірого забарвлення, із шилоподібним дзьобом.
Ві́длиск — те саме, що й *відблиск* — сяяння відбитого світла; відсвіт на якійнебудь поверхні.
Ві́нце — верхні краї посуду, здебільшого відігнуті, потовщені. *По самі вінця.*
Віскли́вий — пронизливо-високий, звичайно неголосний та протяжливий (про деякі звуки — голос, крик і т. ін.).
Ві́сла — найбільша річка басену Балтійського моря. Протікає у Польщі.
Вітря́к — двигун, що діє за допомогою сили вітру.
Ві́ха — жердина, гілка (часто з віхтем на кінці), якою вказують дорогу, позначають межі ділянки тощо; те, що становить етап у розвитку кого-, чого-небудь.
Ві́че — у давній Русі — народні збори, що були вищим органом влади в деяких містах.
Вовкула́ка — за народними повір'ями — людина, що обертається на вовка.
Во́вня́ний — покрив, зістрижений або вичесаний із тварин (овець і кіз), з якого виготовляють пряжу.
Воло́шки — польові трав'янисти рослини із синіми квітками, що ростуть серед озимих культур.
Вохри́стий — який має колір вохри; жовтий або червоно-брунатний.
Всюдису́щий — який скрізь є, буває; про людину, яка всюди встигає, в усьому бере участь.
В'юни́тись — проходити, пролягати, текти тощо непрямо, вигинаючись, петляючи.
Га́ма — ряд гармонійно взаємопов'язаних відтінків кольору в образотворчому й декоративному мистецтві.
Ганніба́л — карфагенський полководець під час 2-ї Пунічної війни (218—201 рр. до н. е.). Вперше в історії воєнного мистецтва оточив і знищив удвічі більші сили римлян біля Канн.
Гапто́ваний — вишитий.
Гаптува́ти — вишивати шовковими, вкритими тонким шаром золота або срібла нитками різного ґатунку; взагалі вишивати.
Гармоні́йний — який знаходиться в чіткій відповідності з чим-небудь; сповнений гармонії.
Гарто́ваний — від дієслова *гартувати* — надавати металевим виробам твердості, міцності нагріванням до високої температури та наступним раптовим охолодженням.
Ге́ній — найвищий ступінь обдарованості людини, виразом якої є творчість, що має для життя суспільства історичне значення.
Ги́чка — стебло та листя коренеплодів; бадилля, ботвина.
Гі́дно — належним чином, як слід; достойно.
Гладки́й — який має повне тіло; вгодований, ситий.

Глей — пластична глина (здебільшого гончарна) сизого, червоного та інших кольорів.
Гли́ця — листя деяких дерев у вигляді голок, шпильок; хвоя.
Глузува́ти — уїдливо насміхатися; висміювати когось або щось.
Голомо́зий — без волосся на голові; лисий або голений.
Го́рно — проста відкрита піч для нагрівання або плавлення металів; піч для обпалювання керамічних виробів.
Горня́та — маленькі горщики.
Грані́т — кристалічна магматична гірська порода зернистої будови, що складається з кварцу, польових шпатів і слюди
Граціо́зний — який відзначається витонченістю форми; витончено красивий (про художній твір і т. ін.).
Гребе́лька — зменш.-пестл. до *гребля*
Гребля — гідротехнічна споруда, що перегороджує річку або інший водотік для створення водосховищ, одержання енергії і т. ін.
Губе́рнія — у Росії від початку XVIII ст. — основна адміністративно-територіальна одиниця.
Гуркотня́ва — сильний гуркіт.
Ґа́нок — прибудова з площадкою і східцями, а подекуди з покрівлею біля входу в будинок.
Далина́ — простір, що видніється вдалині.
Дани́на — найдавніша форма оподаткування населення.
Дбайли́вий — який дбає, піклується про кого-, що-небудь; старанний, пильний.
Двоя́русний — який має два яруси.
Декорати́вний — живописний, мальовничий; розрахований на зовнішній ефект; показний.
День Святого Юрія — відзначається в Україні 6 травня за н. ст.
Деса́нт — війська, призначені для висадки або висаджені на територію, зайняту противником для ведення там бойових дій.
Джу́ра — в Україні у XVI–XVIII ст. — зброєносець у козацької старшини.
Дзвини́ця — вежа для дзвонів на церкві, при церкві або окрема будівля з дзвонами.
Дивосві́т — дивовижний світ, який викликає захоплення, зачудування.
Диста́нція — відстань, проміжок між чим-небудь (у просторі, часі та ін.).
Ди́чка — дике, некультивоване плодове дерево; плід цієї рослини.
Дір — древньоруський київський князь, який князював близько середини IX ст.
Довільний — нічим не обмежений.
Дотепи́ — кмітливі влучні вислови із сатиричними або жартівливими відтінками.
Древля́ни — стародавнє східнослов'янське плем'я, яке жило у прип'ятському Поліссі.
Дяк — служитель православної церкви, що допомагає священику під час богослужіння.
Екзоти́чний — незвичайний, дивовижний, надто мальовничий для даної місцевості, даного середовища, не властивий їм.
Екіпа́ж — особовий склад корабля, літака, танка і т. ін.
Експози́ція — експонати, розміщені в певній системі, у певному порядку.
Епі́тет — художнє означення, що підкреслює характерну рису, визначальну якість явища, предмета, поняття, дії.
Епо́ха — великий період часу з визначними подіями, явищами або процесами в природі, суспільстві, науці, мистецтві і т. ін.
Ескадри́лья — тактичний підрозділ військово-повітряних сил, що складається з кількох ланок або загонів.
Ескіз — попередній начерк малюнка, картини або частин її.
Етні́чний — стос. до якого-небудь народу, його культури.
Жари́на — вуглина жару; цяточка, шматочок якого-небудь предмета, що горить, світиться.
Жебоні́ти — говорити швидко, весело, з охотою, але неголосно.
Жму́рка — невелика хвиля на поверхні води.

Жовто́гру́дка — маленький перелітний жовтогрудий птах ряду горобиних; вівсянка.
Жорства́ — шматочки гірських порід або мінералів, утворених внаслідок вивітрювання чи обробки штучним способом.
Жупа́н — старовинний верхній чоловічий одяг, оздоблений хутром і позументом, що був поширений серед заможного козацтва та польської шляхти.
За́береги — нерухомі смуги льоду вздовж берегів водойми, коли суцільний льодовий покрив відсутній.
Завзя́тий — який виражає енергію, наполегливість, непохитність.
Заґрато́ваний — загороджений, закритий ґратами.
Закарбува́ти — фіксувати, зображувати на чому-небудь або в чомусь; закріплювати в думці, надовго запам'ятовувати.
Заме́т — наметена вітром кучугура снігу; великі купи чого-небудь.
Запору́ка — запевнення, гарантія в чому-небудь.
Засі́ки — відгороджені місця в коморі, зерносховищі і т. ін.; взагалі відгороджене місце для зберігання чого-небудь.
Зва́бний — який приваблює, манить, спокушає; принадний, чарівний.
Зимовий Микола — святкується в Україні 19 грудня за н. ст.
Зі́лля — настій з деяких рослин, який використовується в народній медицині переважно з лікувальною метою.
Зо́дчий — художник-будівельник, архітектор; творець, будівничий.
І́волга — співучий птах середніх розмірів із родини горобцеподібних.
Індустріа́льний — який має розвинену промисловість; промисловий.
Інкрустува́ння — врізування і вклеювання в поверхню предмета шматочки інших матеріалів для оздоблення його.
Інтегра́ція — об'єднання в ціле будь-яких окремих частин.
Інтеле́кт — розум, здатність людини до мислення; рівень розумового розвитку.
Їздови́й — той, хто доглядає за кіньми та їздить ними.
Йорда́н — річка в західній частині Азії. З нею пов'язано багато християнських вірувань, зокрема — про хрещення Ісуса Христа.
Каза́н — металева, округлої форми посудина (з відкритою верхньою частиною) для варіння їжі, кип'ятіння води тощо; котел, чавун.
Кали́тка — торбина для грошей; гаманець.
Кам'яни́ця — кам'яна будівля; мурований будинок.
Камерто́н — невеликий сталевий інструмент із двома зубцями, який внаслідок удару видає звук певної висоти; використовується для настроювання музичних інструментів та під час хорового співу.
Кана́па — рід великих м'яких меблів.
Ка́пці — легкі туфлі, переважно для хати.
Каркас — металева чи дерев'яна основа якої-небудь речі, споруди тощо; кістяк.
Карнава́л — народне гуляння, маскарад (нерідко просто неба), що супроводжується іграми, танцями, виступами художньої самодіяльності тощо.
Карфаге́н — стародавнє рабовласницьке місто-держава в Північній Африці, на березі Туніської затоки. Зосноване вихідцями з фінікійського міста Тіра в кінці IX ст. до н. е.
Ка́фа — колишня назва міста Феодосії в Криму.
Каяття́ — визнання своєї провини, вияв жалю з приводу своєї провини.
Ква́питись — намагатися робити що-небудь швидше; поспішати.
Кви́лити — жалібно стогнати, стиха плакати.
Кі́лія — місто в Одеській області, засноване в кінці VII ст. до н. е. як давньогрецьке місто-колонія.
Кипари́с — південне вічнозелене хвойне дерево, що має пірамідальну форму; використовується як цінна деревина.
Кита́йка — синя шовкова тканина, яку завозили з Китаю.

Ки́тиця — невеликий сніп соломи, зв'язаний з того кінця, де колоски; використовується для вкривання даху; скупчення квіток на одній гілці; жмуток ниток, волосся тощо.
Кі́тлик — казанок.
Клу́ня — будівля для зберігання снопів, сіна, полови тощо; стодола.
Коли́но — покоління в родоводі; рід; частина тіла, суглоб.
Коло́да — стовбур зрубаного дерева, очищений від гілля.
Коло́ддя — збірн. іменник до *колода*.
Коля́дка — старовинна обрядова Різдвяна пісня.
Комбінува́ння — сполучення, поєднування або розташовування чого-небудь у певному порядку.
Комірчи́на — приміщення в житловому будинку, де тримають продукти харчування, хатні речі тощо.
Конопля́нка — співочий птах ряду горобцеподібних, що живиться насінням бур'янів.
Консерваторія — вищий музичний навчальний заклад.
Конта́кт — спілкування, зв'язок, тісні стосунки; взаєморозуміння.
Кора́лі — намисто (намистини) з коралів; взагалі намисто; вапнисті відклади деяких видів морських тварин — червоний, рожевий чи білий камінь, що його після обробки використовують як прикрасу, переважно намисто.
Корова́й — великий круглий пухкий хліб із прикрасами з тіста, що його печуть на весілля.
Кострюба́тий — який має нерівну поверхню; шорсткий; нерівний, покручений.
Кошови́й — вождь, отаман козаків на Запорізькій Січі.
Кра́яти — різати що-небудь на шматки, на частини; вриватися в простір, у воду тощо.
Кре́мінь — дуже твердий мінерал — кварц чорного, бурого або жовтого кольору, який у давнину використовували для добування вогню.
Кремни́стий — укритий, устелений камінням; кам'янистий.
Креса́ло — залізне або сталеве знаряддя для викрешування вогню з кременю.
Крисла́тий — який має розложисте гілля, розкішну крону (про дерево, кущ); гіллястий.
Криця — твердий ковкий метал сріблясто-сірого кольору, що становить собою сплав заліза з вуглецем та іншими домішками.
Кропи́в'янка — невелика співоча пташка ряду горобцеподібних; кропивник, воловe око.
Кружа́лочка — зменш. ділянка якоїсь поверхні, формою схожа на коло.
Кубло́ — місце, житло птахів, зроблене з галуззя, листя тощо для відкладання яєць, висиджування й виведення пташат; гніздо.
Кулі́ш — густа каша (здебільшого з пшона).
Купина́ — велика кількість чого-небудь.
Ку́пінь — біла піна на воді під час її бурхливого вирування.
Курінь — легка будівля, сторожка (на городах, баштанах і т. ін.); окрема частина Запорізького козацького війська.
Кутя́ — обрядова каша з ячмінних або пшеничних зерен, уживана з медом напередодні Різдва чи Водохреща.
Кучугу́ри — невелика полога гора; горб.
Кущува́тий — який росте кущем, кущами.
Ла́тка — площа, ділянка тощо, яка виразно відрізняється від чого-небудь; про маленький клаптик землі.
Ле́жанка — низька піч у вигляді тапчана для лежання; призначене для лежання, спання підвищення з дерева, глини тощо.
Леліяти — дбайливо, з любов'ю доглядати що-небудь.
Леміш — частина плуга або іншого землерийного знаряддя, що підрізує шар землі знизу.
Лиман — затока з морською водою в гирлі річки або озеро поблизу моря.

Лита́ври — ударний музичний інструмент, що має форму півкулі, отвір якої затягнений шкірою; різновид барабана.
Лиша́й — нижча рослина, тіло якої складається з гриба і водорості; росте на камінні, корі дерев, на землі.
Лі́гво — заглиблення або інше місце в землі, де живе тварина; *вовче лігво*.
Ліщи́на — кущ родини березових з їстівними плодами — горіхами; чагарник із кущів цієї рослини.
Логі́чно — внутрішня закономірність; розумно, послідовно.
Луна́ — відбиття звукових коливань від перешкоди; те, що доноситься здалеку; відгомін.
Лу́снути — зазнати цілковитого провалу, краху; сильно вдарити кого-, що-небудь об щось.
Лушпи́ння — тверде покриття насіння соняшника, проса, гречки і т. ін.; лузга; про що-небудь зовнішнє, що прикриває суть, справжній зміст, характер чогось.
М'я́та — багаторічна трав'яниста запашна рослина родини губоцвітих із довгасто-еліптичними листками та дрібними квітками, зібраними в густі пазушні кільця.
Магно́лія — субтропічне дерево або кущ із великими білими запашними квітками й темно-зеленим блискучим листям.
Мара́ — істота або предмет, що уявляється комусь; привид, примара; міфічна істота, найчастіше в образі злої потворної чаклунки; уособлення нечистої сили.
Материнка — пахуча трав'яниста рослина родини губоцвітих із дрібними бузково-рожевими квітками.
Матіо́ла — трав'яниста декоративна рослина з дрібними бузковими квітками, що розкриваються вночі й мають сильний приємний запах; нічна фіалка.
Межигі́рський Спас — один з найдавніших давньоруських монастирів, заснований 988 р. грецькими монахами поблизу Києва.
Мемора́ндум — дипломатичний документ, у якому викладаються погляди уряду або урядів з якого-небудь питання.
Мере́жаний — нашитий на тканину візерунок нитками, бісером і т. ін.
Мере́живо — сітчаста тканина з узорами, якою оздоблюють одяг та інші предмети хатнього вжитку; те, що нагадує таку тканину.
Мигда́ль — південне невисоке дерево або кущ родини розоцвітих із ніжно-рожевими квітками та овальними плодами — горіхами.
Мли́кнути — (за текстом) позбавити життя; знищити щось погане.
Млин — споруда, що розмелює зерно на борошно за допомогою вітряної, водяної, парової та іншої енергії.
Моріжо́к — густа молода трава; мурава.
Набундю́чений — надутий, з розпущеними крилами; зарозумілий, пихатий.
На́взнак — обличчям догори, на спині; на спину; упасти, простягтися і т. ін.
Надба́ння — те, що хто-небудь здобув, що йому належить; здобуток; результат роботи (позитивний); те нове, що має важливе значення для кого-, чого-небудь.
Нали́чник — накладна планка, що обрамляє вікна або двері.
Намисти́нки — те, з чого складається прикраса з перлів, коралів, різнокольорових камінців і т. ін., яку жінки носять на шиї.
Нара́зі — поки що, зараз.
Нарко́тик — речовина, що збуджує або пригнічує центральну нервову систему людини й тварини; викликає залежність.
Натхненний — пристрасний; сповнений благородства, душевної краси.
Невиба́гливий — який не потребує, не вимагає особливих умов.
Недола́дний — незграбний у рухах, неповоротний, невмілий.
Незбагне́нний — сильний, великий і т. ін. щодо свого вияву, прояву; надзвичайний.
Неологі́зм — нове слово, словосполучення, фразеологічний зворот, що з'являється у мові.
Нікоти́н — отруйна наркотична речовина, що міститься в тютюні.

Но́чви — довгаста посудина з розширеними доверху стінками для хатнього вжитку: виготовлення тіста, прання білизни, купання і т. ін.
Ночо́вки — зменш. до *ночви*.
Нумізма́т — людина, яка збирає, колекціонує, вивчає старовинні монети та значки.
Об'єкти́вно — те, що позбавлено упередження і суб'єктивного ставлення; неупереджено.
Обері́г — предмет, що, за деякими уявленнями, має чудодійну силу й приносить його власникові щастя, удачу, оберігає від небезпеки.
Обі́йстя — садиба, двір.
Обло́га — оточення військами укріпленого пункту (міста, фортеці і т. ін.) з метою оволодіння ним.
Обо́ра — відгороджена частина подвір'я з приміщеннями для худоби; загорода, загін.
О́брис — загальний вигляд предмета; зміст чого-небудь, що вимальовується в думках, в уяві, у планах і т. ін.
Обрядо́вий — встановлений обрядом; виконуваний під час відправлення обряду.
Огря́дни́й — дебелий, міцний поставою; кремезний; товстий, опасистий.
О́дуд — невеликий птах із довгим чубом, тонким, загнутим донизу дзьобом і яскравим строкатим забарвленням.
Озимина́ — сходи або посіви культур, які сіють восени і збирають наступного року.
Окрі́п — кипляча або дуже гаряча вода; кип'яток; те саме, що й *кріп*.
Опредме́чувати — надавати чому-небудь предметних форм; втілювати щось у предметних формах.
О́ранка — пора, період, коли орють землю.
Ора́ч — той, хто обробляє землю; хлібороб.
Орга́н — найбільший духовий клавішний музичний інструмент, що складається з набору труб, у які нагнітається повітря.
Орда́ — об'єднання кількох кочових племен під владою одного хана у тюркських і монгольських народів.
Ордина́нці — ті, хто належали до орди.
Оре́ль — ліва притока Дніпра, бере початок у Харківській області.
Осавул́ — виборна службова особа, що обіймала одну з адміністративно-військових посад в Україні в XVII–XVIII ст.
Осели́дець — старовинна чоловіча зачіска у вигляді довгого пасма волосся на голеній голові (у козаків); чуприна; невелика морська промислова риба, яку вживають у засоленому або копченому вигляді.
Осли́н — переносна кімнатна лава для сидіння.
Осмута — сумний, зажурений вираз (очей, обличчя і т. ін.).
Осяйни́й — освітлений, опромінений чим-небудь; який випромінює сяйво; променистий.
Ота́ва — трава, що відростає на місці скошеної або після випасання худоби.
Ота́ма́н — виборний або призначений ватажок козацького війська.
Отетері́лий — розгублений, збентежений, переляканий.
О́трок — хлопець-підліток; у давній Русі — князівський чи боярський слуга, що входив до складу молодшої дружини; молодий дружинник.
Оша́тний — гарно, святково вдягнений; гарно, святково прибраний, прикрашений.
Па́ва — великий південноазіатський птах родини фазанових; горда, пихата людина; жінка з гордовитою поставою і плавною ходою.
Па́гінці — зменш.-пестл. до *пагін*.
Па́гони — молода гілка або стеблина рослини; молоде, нове покоління; нащадки і т. ін.
Папі́рус — тропічна багаторічна трав'яниста рослина родини осокових; у єгиптян та інших стародавніх народів — матеріал для письма з цієї рослини.
Парадо́кс — несподіване явище, яке не відповідає звичайним науковим уявленням.

Паслі́н — дика трав'яниста або чагарникова рослина родини пасльонових.
Пашни́ця — хліб у зерні; зерно.
Паюва́ти — ділити що-небудь на частини.
Перекиі́нчики — той, хто перейшов на бік ворога; зрадник; той, хто відмовився від своїх переконань, поглядів, від колишніх друзів.
Перекоти́по́ле — напівчагарникова степова рослина, яка після достигання плодів обламується біля основи і перекочується на далекі відстані, розносячи своє насіння; той, хто не має визначеного місця у житті.
Пере́лі́г — земля, що ніколи не оброблялась; цілина.
Переме́ти — рибальська снасть із гачками, яку звичайно ставлять поперек течії річки.
Перли́на — перламутрова зернина кулястої або неправильної форми, що утворюється в черепашках деяких морських і прісноводних молюсків; найкращий зразки чого-небудь.
Пи́сок — те саме, що обличчя; діалкт. рот; губи тварини.
Пиша́тись — відчувати гордість за кого-небудь, бути сповненим гордості за щось; гордитися.
Підда́шник — виступ, карниз якої-небудь покрівлі.
Пи́сар — службова особа, що відала діловодством Коша Запорізької Січі; обирався на козацькій раді.
Пісни́й — у якому відсутні м'ясні та молочні продукти; скоромний.
Пісто́ль — пістолет; елемент бойового гопака — удар у стрибку однією ногою вбік.
Побуто́вий — який трапляється в побуті, в повсякденному житті.
По́взик — маленька лісова пташка ряду горобцеподібних, яка добре лазить по деревах уверх і вниз головою; поповзень.
По́вінь — розлиття річки під час весняного розтавання снігу, льоду або внаслідок тривалих дощів чи великих злив.
Повíр'я — давні перекази, основані на уявленнях про зв'язки між явищами навколишнього світу та долею людини.
Подви́жницький — самовідданий.
По́куть —.в українській селянській хаті — куток, розміщений по діагоналі від печі, та місце біля нього.
Поло́ва — відходи при обмолочуванні й очищуванні зерна; що-небудь неваго-ме, несерйозне.
Полони́на — безліса ділянка верхнього поясу Українських Карпат, яка використовується для пасовиська та сінокосу.
Полу́да — білувата пляма на рогівці ока, більмо; те, що приховує, закриває що-небудь від очей, заважає правильно розцінювати щось: зняти з очей полуду.
Полу́кіпок — 30 снопів скошеного або зжатого хліба, складених колоссям усередину й прикритих одним снопом зверху.
Популярний — який став загальновідомим, здобув загальне визнання, схвалення; який набув значного поширення серед населення; дуже поширений, широко вживаний і т. ін.
По́рох — найдрібніші частинки чого-небудь, порошкоподібна маса: стерти на порох.
Поро́ша — пухкий сніг, перший або який щойно випав.
Поталáнило — про успіх, сприятливий збіг обставин, щасливу нагоду тощо; пощастило.
Пра́дідний — належний предкам, прадідам; властивий давнім часам, старовині.
Пра́щури — далекі предки, родоначальники.
Примхли́вий — який відзначається несподіваними формами; вигадливий.
Принада — те, що вабить; спокуса; притягальна сила чого-небудь.
Припо́на — мотузок, ремінь, ланцюг і т. ін., яким прив'язують кого-, що-небудь.
Причі́пок — щось причеплене (менше до більшого).

Пріоритет — переважне, провідне значення кого-, чого-небудь; перевага над кимсь, чимсь.
Про́сторінь — вільний, великий обшир; площа чого-небудь на земній поверхні; територія.
Прося́кнутий — наскрізь насичений, сповнений чим-небудь.
Проте́кція — заступництво, впливова підтримка, прихильність із боку кого-небудь, що сприяє влаштуванню чиїх-небудь справ, чиїйсь кар'єрі.
Прототи́п — конкретна особа, факти життя або риси характеру якої покладено в основу образу літературного персонажа.
Прудко — з великою швидкістю, у прискореному темпі; стрімкио; раптово.
Пу́гач — хижий нічний птах ряду совоподібних, який живиться дрібними гризунами.
Пу́ндики — рід печива або пиріжків; взагалі смачна їжа, ласощі.
Пуні́чні війни — війни між Римом і Карфагеном за панування у Західному Середземномор'ї. Перша Пунічна війна — 264–241 рр.; друга — 218–201 рр. до н. е. Третя Пунічна війні (149–146 до н. е.) закінчилась цілковитою поразкою Карфагену.
Пу́рпур — стародавня дорога тканина, пофарбована в темно-червоний або яскраво-червоний колір із фіолетовим відтінком; багрянець.
Ра́тище — *заст.* древко; спис.
Рахма́нний — смирний, тихий; спокійної вдачі.
Реги́стр — список, перелік чого-небудь; висота звучання голосу співака (співачки).
Реліквія — річ, яку особливо шанують і зберігають як пам'ять про минуле.
Ремиґа́ти — відригувати та повторно пережовувати проковтнуту їжу (про деяких жуйних тварин).
Ре́мбрандт — Гарменс ван Рейн Рембрандт (1606—1669 рр.) — великий голландський живописець і гравер.
Ретє́льно — яке здійснюється з урахуванням всіх дрібниць, деталей; ґрунтовно; надто уважно, пильно.
Рі́лля́ — вироване поле; зораний шар ґрунту.
Розгові́ння — скоромна їжа, яку вживають під час розговин у перший день після посту.
Роздо́лля — вільний, широкий простір; широчінь; відсутність будь-яких обмежень у чому-небудь; повна свобода дії.
Розмаїття — неоднорідне за змістом, формою, силою вияву і т. ін.; різне за кольором, тоном; різнобарвне.
Розп'я́ття — хрест із зображенням розп'ятого на ньому Ісуса Христа і саме зображення розп'ятого.
Рубі́ж — лінія оборони, укріплень, місце розташування війська, передова позиція.
Ру́жа — троянда.
Ру́та — багаторічна напівкущова або трав'яниста рослина родини рутових, яка містить ефірну олію; уживається як символ привабливості, краси.
Рю́рик — рік народження невідомий, помер — 879 року. Ватажок варязької дружини, якого, згідно з літописною легендою, новгородці покликали князювати на Русь.
Рядни́на — цупке домоткане полотно з конопляної або лляної пряжі; одяг із такої тканини.
Ряст — багаторічна трав'яниста лікарська рослина з білими, жовтими, червонуватими або фіолетовими квіточками, зібраними в китиці; зелень, трава; земля, вкрита травою.
Сахалі́н — острі біля східних берегів Азії, на далекому Сході РФ.
Сва́ха — жінка, яка, добре знаючи весільні обряди, порядкує на весіллі; жінка, яка займається сватанням, влаштуванням шлюбів; мати або родичка одного з подружжя щодо батьків або родичів другого.
Сви́та — старовинний довгополий верхній одяг, звичайно з домотканого грубого сукна.
Святота́тство — образа чого-небудь дорогого, заповітного, глибоко шанованого.

Сезáм — південна трав'яниста однорічна рослина, з насіння якої добувають олію; *сезам, одчинись* — уживається як жартівливе заклинання, коли хтось прагне розгадати яку-небудь таємницю, подолати якусь перешкоду.

Серпáнок — легка прозора тканина; схожа на дим поволока, що обмежує видимість, скрадає обриси кого-, чого-небудь; пелена.

Сінóп — Сінопська бухта в Туреччині.

Січовúк — козак Запорізької Січі.

Скúфський — прикметник до *скіфи* — степові племена, які населяли південну частину території сучасної України в 1 тис. до н. е.— на початку 1 тис. н. е.

Слюдá — прозорий шаруватий мінерал класу силікатів, що широко використовується в техніці.

Смерéка — багаторічне вічнозелене хвойне дерево з конусоподібною кроною.

Смúлка — пестл. до *смола*; трав'яниста рослина родини гвоздикових з яскраво-червоними квітками і з клейким угорі стеблом.

Смолоскúп — переносний світильник у вигляді палиці з намотаним на кінці просмоленим клоччям; факел.

Сóпка — горб або невисока гора округлої форми.

Спародіювáти — зобразити у смішному, карикатурному вигляді.

Сплав — поєднання різних елементів, частин і т. ін. чого-небудь.

Сплюндрóваний — який зазнав руйнування, нищення, грабування, спустошення.

Стáйня — спеціальне приміщення, будівля, де тримають коней; конюшня.

Стáни — групи людей, об'єднаних за родом занять, способом життя і т. ін.

Старшúна — в Україні в XVI — XVIII ст.— керівна заможна привілейована верхівка козацтва.

Сумлíння — усвідомлення й почуття моральної відповідальності за свою поведінку, свої вчинки перед самим собою, людьми, суспільством; моральні принципи, совість.

Сумлíння — моральні принципи, погляди, переконання; совість.

Суцвíття — квітконосне стебло разом з пуп'янками і квітками, зібраними у вигляді китиці, зонтика, кошика, колоса тощо.

Суцільнозварнúй — виготовлений способом розплавлення і сковування країв виробу, без болтів і заклепок.

Сфéра — замкнута поверхня, всі точки якої рівновіддалені від центра; сукупність умов, середовище, в якому що-небудь відбувається.

Табýн — гурт копитних тварин (коней, оленів, верблюдів і т. ін.); зграя диких або свійських птахів.

Тáктика — Складова частина військового мистецтва, що включає теорію й практику підготовки, організації та ведення бою; способи, прийоми досягнення певної мети; лінія поведінки когось.

Терáса — літня (неопалювана) прибудова до будинку, відкрита або засклена; веранда.

Тéрем — у Київській Русі — високий боярський або князівський будинок у вигляді башти.

Тернúстий — вкритий тернами, колючими заростями; сповнений труднощів, злигоднів, страждань; важкий (про життєвий шлях людини).

Тин — огорожа, сплетена з лози, тонкого гілля; пліт.

Тúчки — довгі палиці, жердини, що використовується з різною метою.

Толóка — праця гуртом для швидкого виконання великої за обсягом роботи, на яку скликають сусідів, родичів, товаришів (без оплати, а за частування).

Тонáльність — характер, сила звучання тону, голосу; основна емоційна настроєність твору. **Тотéм** — у первісних релігіях — тварина (рідше рослина, явище природи й т. ін.), що вважалася родоначальником і охоронцем роду або племені та була культовим об'єктом.

Трапезýнд — столиця Трапезундської імперії, федальної грецької держави,

що утворилася на частині чорноморського узбережжя Малої Азії 1204 р. Деякий час влада Трапезунда поширювалась на південне узбережжя Криму. У 1461 р. Трапезунд було завойовано турками-османами.

Трипі́лля — археологічна культура ранніх землеробсько-скотарських племен Південно-Східної Європи, які жили в кінці 4 — на початку 2 тис. до н. е. Залишки її вперше було знайдено під час розкопок в Україні в селі Трипілля Київської області.

Тро́пи — слово або мовний зворот, вжиті в переносному, образному значенні.

Тур — вимерлий дикий бик; у народній поезії — символ, утілення велетенської сили й хоробрості.

Тю́пати — бігти, нешироко ступаючи, дрібною риссю (про тварин); швидко йти або повільно бігти маленькими кроками (про людей); рідше — іти повільно, через силу. плентатися.

Узва́р — солодкий відвар із сушених фруктів, що готується напередодні церковних свят — Різдва і Хрещення — як обрядова страва.

Унікáльний — надзвичайний у якомусь відношенні; рідкісний, винятковий.

Фактор — умова, рушійна сила будь-якого процесу, явища; чинник.

Феода́льний — який належить до суспільно-економічного ладу, основою якого була власність феодала на засоби виробництва, насамперед на землю, і неповна власність на основних виробників (кріпаків).

Філігра́нно — старанно, тонко оброблено; майстерно виконано.

Фламі́нго — тропічний водяний птах із ніжно-рожевим опереннням, з дуже довгою вигнутою шиєю й довгими ногами.

Форма́нт — частина слова, що змінює лексичне й граматичне значення кореня або основи; служить для словотвору і словозміни; афікс.

Функціонува́ння — виконання певних дій.

Хан — титул монарха, феодального правителя в багатьох країнах Сходу в середні віки, а також особа, що мала цей титул.

Характе́рник — чаклун, чарівник.

Хи́би — недогляд, помилки в чому-небудь; недоліки; фізичні вади, дефекти; несправності.

Химе́ри — дивовижні фантазії, нездійсненні мрії, витвори уяви; нереальні, безглузді плани, наміри, здійснити які неможливо.

Хльо́снути — ударити рукою, долонею, видаючи дзвінкі звуки; ляснути; утворити свистячі звуки, швидко розсікаючи повітря.

Хлю́скіт — звуки від коливання, падіння води чи удару по її поверхні.

Хому́т — шийна частина кінської упряжі, що являє собою дерев'яний остов (кліщі), вкритий м'яким валиком.

Хору́гва́ — заст. прапор; прикріплене до довгого держака полотнище з зображенням Христа або інших святих, що його несуть під час хресного ходу.
те саме, що й *корогва*.

Хору́нжий — особа, що носила прапор або корогву війська; прапороносець.

Хреща́тий — який має вигляд хреста; хрестоподібну форму (про листя, квітки) або в якого листя, квітки нагадують хрест (про рослини).

Хро́ніки — записи подій у часовій послідовності, зроблені сучасником; літописи.

Ху́тір — невелике селище, яке виникло внаслідок переселення людей із сіл, козачих станиць тощо; виселок.

Цара́т — державний лад на чолі з царем; царський режим.

Царедво́рець — особа, що обіймає посаду при царському дворі; придворний.

Ці́вка — тонкий струмінь води або якої-небудь рідини; безперервний потік сипкої речовини.

Цура́тися — триматися осторонь, уникати кого-, чого-небудь.

Ця́тка — маленька пляма на чому-небудь; щось дуже віддалене, ледь помітне.

Чаба́н — той, хто доглядає овець; овечий пастух.
Чаба́нський — прикм. до *чабан* — належний чабанові, такий, як у чабана; приготовлений за звичаєм чабанів.
Чага́р — зарості багаторічних дерев'янистих кущових рослин.
Чагарни́к — те саме, що й *чагар*.
«Ча́йка» — бойовий човен запорізьких козаків з вітрилами та веслами, обшитий зовні дошками або очеретом для кращої плавучості й захисту від ворога.
Ча́рка — велика (скляна) посудина для пиття вина та спиртних напоїв; келих.
Ча́ти — перебування на варті в певний проміжок часу; вартування.
Че́мно — шанобливо ввічливе ставлення до людей.
Череп'я́ний — зроблений з глини (переважно про посуд).
Чорно́биль — багаторічна трав'яниста рослина з чорнувато-бурим стеблом, різновид полину; використовується в медицині.
Чорногу́з — те саме, що *лелека* — великий перелітний птах із довгим прямим дзьобом та довгими ногами; боцун, бузько, бусел, гайстер та ін.
Чудотво́рець — той, хто творить чудеса; святий, який має такий хист.
Шар — однорідна за складом речовина, що суцільною масою вкриває кого-, що-небудь, простягаючись у просторі.
Шарова́ри — широкі штани особливого крою, що їх заправляють у халяви.
Ше́рех — глухий звук, шум від тертя чогось об що-небудь; шерхіт, шурхіт.
Ши́бка — скло в рамі вікна, дверей і т. ін.; скло, вийняте з рами або підготовлене для вставляння в раму.
Шипши́на — дикорosла троянда з простими квітками й зі стеблами, вкритими шипами, плоди якої багаті на вітамін С.
Шляхе́тний — який відзначається високими моральними якостями; який дістав добре виховання.
Шляхе́тський — належний шляхті, шляхтичам, тобто дрібному дворянству колишньої феодальної Польщі.
Шпо́ртатись — шукати, перебираючи що-небудь; займатися якою-небудь копіткою справою; робити що-небудь дуже повільно або невміло; порпатися.
Штоф — чотиригранна скляна посудина з короткою шийкою.
Шуга́ти — літаючи, швидко пересуватися в повітрі.
Шугнути — зіпхнути, скинути з чого-небудь; швидко втекти.
Щедрі́вка — старовинна українська обрядова новорічна пісня, що виконується 31 грудня та 1 січня (за старим стилем).
Щерба́ — навариста козацька юшка на борошні.
Щи́глик — невеликий співочий птах родини в'юркових, який має яскраве строкате оперення.
Юнна́ти — юний натураліст — член гуртка з вивчення природи.
Юрба́ — велике безладне, неорганізоване скупчення людей; натовп; звичайні люди, маса на відміну від героїв, обдарованих, видатних осіб.
Ярина́ — сходи або посіви ярих культур; городина, овочі.

ЗМІСТ

Розумні й допитливі! 4

Вступ 5

§ 1. Мова — скарбниця духовності народу 6

Повторення та узагальнення вивченого 9

§ 2. Відомості з синтаксису та пунктуації 10
§ 3. Частини мови. Вивчені групи орфограм 18

Морфологія. Орфографія. Дієслово 33

§ 4. Дієслово як частина мови. Загальне значення 34
§ 5. Неозначена та особові форми дієслова 38
§ 6. Види дієслів 42
§ 7. Часи дієслова 46
§ 8. Дієвідмінювання дієслів. Дієслова I й II дієвідмін 49
§ 9. Способи дієслів та їх формотворення 59
§ 10. Безособові дієслова 64
§ 11. Творення дієслів 68
§ 12. Написання *не* з дієсловами. Правопис *-ться, -шся* в кінці дієслів 74
§ 13. *Е, и* в особових закінченнях дієслів і й ii дієвідміни. *Ь* у дієсловах наказового способу 79

Морфологія. Орфографія. Дієприкметник 83

§ 14. Дієприкметник як особлива форма дієслова 84
§ 15. Активні дієприкметники. Творення активних дієприкметників теперішнього й минулого часу 88
§ 16. Пасивні дієприкметники. Творення. Пасивних дієприкметників минулого й теперішнього часу 98
§ 17. Відмінювання дієприкметників. Перехід дієприкметників у прикметники та іменники 104
§ 18. Дієприкметниковий зворот 107
§ 19. Безособові дієслівні форми на *-но, -то* 112
§ 20. Правопис дієприкметників. Написання *-н-* у дієприкметниках та *-нн-* у прикметниках дієприкметникового походження 119
§ 21. Правопис *не* з дієприкметниками 123

Морфологія. Орфографія. Дієприслівник 127

§ 22. Дієприслівник як особлива форма дієслова 128
§ 23. Вид і час дієприслівників. Творення дієприслівників недоконаного й доконаного виду 130
§ 24. Дієприслівниковий зворот. *Не* з дієприслівниками 134

Морфологія. Орфографія. Прислівник 139

§ 25. Прислівник як частина мови. Загальне значення. Синтаксична роль 140
§ 26. Розряди прислівників за значенням 143
§ 27. Способи творення та наголошування прислівників 146
§ 28. Ступені порівняння прислівників 151
§ 29. Правопис прислівників 155

§ 30. Написання прислівників разом і через дефіс. Прислівники й прислівникові словосполучення, що пишуться окремо 162

Службові частини мови. Прийменник 167

§ 31. Прийменник як службова частина мови та засіб зв'язку слів у словосполученні й реченні 168
§ 32. Непохідні й похідні прийменники. Правопис прийменників окремо, разом і через дефіс 172

Службові частини мови. Сполучник 177

§ 33. Сполучник як службова частина мови 178
§ 34. Сполучники сурядності й підрядності у простому і складному реченні 181
§ 35. Правопис сполучників. Написання сполучників разом і окремо 186

Службові частини мови. Частка 189

§ 36. Частка як службова частина мови. Розряди часток за значенням 190
§ 37. Правопис часток. Написання часток *-бо, -но, -то, -от, -таки* 196
§ 38. *Не, ні, ані* з різними частинами мови 199

Службові частини мови. Вигук 203

§ 39. Вигук як особлива частина мови 204
§ 40. Правопис вигуків. Дефіс у вигуках. Кома і знак оклику при вигуках 208

Узагальнення й систематизація вивченого 211

§ 41. Узагальнення й систематизація вивченого 212

Розвиток мислення й мовлення 215

§ 42. Відомості про мовлення 217
§ 43. Аудіювання (слухання — розуміння). Аудіювання тексту з елементами роздуму 222
§ 44. Аудіювання (слухання — розуміння). Аудіювання тексту з елементами опису процесів праці 225
§ 45. Аудіювання (слухання — розуміння). Аудіювання тексту з елементами опису предметів побуту 228
§ 46. Читання мовчки і вголос. Читання мовчки 232
§ 47. Читання мовчки і вголос. Читання вголос 236
§ 48. Говоріння. Письмо. Докладні і стислі, усні та письмові перекази за простим і складним планом 241
§ 49. Говоріння. Письмо. Діалогічне мовлення 250
§ 50. Говоріння. Письмо. Усні й письмові твори за простим і складним планом 262
§ 51. Говоріння. Письмо. Замітка в газету (інформаційна, дискусійна) 271
§ 52. Говоріння. Письмо. Твір-оповідання за наведеним сюжетом 273
§ 53. Говоріння. Письмо. Ділові папери. Розписка 279

Перевір себе. Відповіді на творчі завдання 281
Твій тлумачний словничок-довідничок 282

Навчальне видання

КОБЦЕВ Дмитро Анатолійович

УКРАЇНСЬКА МОВА
7 КЛАС
Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання

Головний редактор *К. Ю. Голобородько*
Редактор *О. О. Маленко*
Відповідальний за випуск *Ю. М. Афанасенко*
Технічний редактор *О. В. Лєбєдєва*
Коректор *О. М. Журенко*
Ілюстрації *Velessa JeM*

Підп. до друку 13.01.2015. Формат 70×100/16. Папір офсет. Гарнітура шкільна. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 23,98. Зам. № 9-15/14-05.